

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola
Eszmetörténeti Műhely
Dr. Fröhlich Ida DSc. egyetemi tanár

Doktori (PhD) értekezés

Nemzeti identitás és biblikus látásmód
a XVII. század végi Erdélyben

Témavezető: Dr. Óze Sándor CSc. Habil.
egyetemi docens

Készítette: Sziráki Szilvia

2010

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	4
A dolgozat tárgya és célja	6
Historiográfiai áttekintés	10
II. Vallástörténeti bevezetés	26
A kulturális emlékezet	28
A kulturális identitás	32
A kánon fogalma és a kanonizáció folyamata	33
Izrael vallásának fejlődése a babiloni fogság koráig	34
Az eszkhatologikus váradalmak	40
Az apokaliptikus váradalmak	43
Összegzés	46
III. Eszmetörténeti háttér	48
Az írásmagyarázat fejlődésének rövid áttekintése a reformáció koráig	51
A protestáns iskoláztatás	56
A legnagyobb hatású tudósok és nézetek	60
Összegzés	82
IV. A protestáns történelemszemlélet megnyilvánulásai	84
1. A haza fogalma a XVI-XVII. századi Magyarországon	86
A haza	86
A nemzet	91
A magyar nemzeti hivatástudat	92
Összegzés	95
2. Szöllősi Mihály: Az Úrért s hazájokért elszéledett és számkivettetett bujdosó magyarok füstölgő csepüje	97
3. Tofeus Mihály: A szent Soltárok resolutioja	120
4. Nagyari József tábori prédikációi	149
5. A bujdosók történelemszemlélete	166
6. A protestáns történelemszemlélet Cserei Mihály Históriajában	186
7. Összegzés	200
V. Összefoglalás	202

Summary	208
Felhasznált irodalom	209
Források	209
Szakirodalom	210
Lexikonok	217

I. Bevezetés

„Akkor az Úrnak lelke reád fog szállani,
és velök együtt prófétálni fogsz,
és más emberré leszesz.”¹

¹ 1Sám10:6 (Károli ford.)

A dolgozat tárgya és célja

„Tarts meg, Urunk, szent igédben! Végy erőt ellenséginken, Kik szent Fiadat támadják, Hogy trónodról letaszítsák!

Úr Krisztus, láttasd hatalmad, Ki mindeneknek Ura vagy! Te véd meg árva népedet, Hogy dicsérhessen tégedet!

Jer, vigasztaló Szentlélek, Adj egyetértést népednek! Állj mellénk a végső órán, Vígy életre halál után!”²

Luther Márton 1541-ben írta ezt az éneket, mikor Budavár elesett.³ Apokaliptikus jelentőséget tulajdonított az eseménynek, a törökben az utolsó idők Isten népét pusztító gonoszát, az Antikrisztust ismerve fel. Más magyarázat nem lévén arra a rettenetes és döbbenetes tényre, hogy a pogány török egyre nagyobb erővel támadja a kereszténységet, Lutherhez hasonlóan - vagy éppen az ő hatására - sokan mások is apokaliptikus síkon szemlélték és értelmezték a kor eseményeit. Növelte ezt a meginduló ellenreformáció sikere, és felfokozta a reformációval teret nyerő bibliai alapú életfelfogás és történelemszemlélet.

A deuteronomista történelemszemlélet alapján a bűn - büntetés - kegyelem összefüggésében találtak választ a török pusztítás és a vallásháborúk felvetette kérdésekre.

A zsidó nép egykor a próféták szavainak beteljesedését tapasztalta meg a babiloni fogságban, a nemzeti tragédia hatására átgondolta történelmének eseményeit, és felismerte, hogy mindez Isten büntetése a Vele kötött szövetség megszegéséért. Visszaemlékezett arra, hogy Isten már előre és mindvégig figyelmeztette. A történelmet szemlélve pedig megértette, hogy minden esemény és történés, nép és egyén egy sorba rendeződik össze, kirajzolva egy ívet a világ kezdete és vége között, Isten megváltó tervének részeként.

Világossá vált számára, hogy a történelem üdvtörténelem: kezdete, vége, értelme és célja Isten - „Bizony, tőle, általa és érte van minden: övé a dicsőség mindörökké. Ámen.”⁴ -, és az ember életének akkor van értelme - sőt élete egyáltalán akkor van - ha visszatér Istenhez.

A kora újkor európai eseményei szintén ilyen átértékelésre indították a népeket és embereket. A prédikátorok szószólói és ösztönzői voltak ennek, koruk eseményeiben Isten bűneink miatti jogos büntetését, ugyanakkor a végidők küzdelmeit látva. Ezt a látszólagos ellentmondást feloldották a megtérés sürgetésével és az Istennek tetsző élet középpontba állításával.

² 255. ének. In: A Magyarországi Evangélikus Egyház énekeskönyve. Luther Kiadó, Bp. 2006. 345.

³ Kora eseményei által ihletett énekei a református énekeskönyvben (Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Bp. 1964.) is megtalálhatók; pl.: 192. 217. 218. 233. 234.

⁴ Róm11:36

Prédikátoraink így egyszerre figyelmeztettek a közelgő végre és a megtérés szükségességére az ószövetségi próféták nyomdokain járva.

A XVI-XVII. század „apokaliptikus” harcaiban Erdély sajátos szerepet játszik. Helyzete is sajátos, sőt rendkívüli. Azon a területen fekszik, ahol a pogány és a keresztény világ találkozik, az „apokaliptikus határvidéken”. A harcok viszont többnyire elkerülnek, nem a területén zajlanak, ám részt vállal bennük, ezzel fontos feladatot lát el isteni megbízatás alapján. Rendkívüli helyzete és szerepe különösen utolsó évtizedeiben koncentrálódik.

1657 és 1662 között léte szinte egy hajszálon függ, de nem veszik el. Kap még harminc évet, harminc év kegyelmi időt Istentől. Nyilván voltak és vannak, akik ezt nem így értelmezik, de a prédikátorok igen. Számukra ez az utolsó utáni figyelmeztetés a megtérésre.

Bibliai példával megvilágítva:

„ ... megtoldom napjaidat még tizenöt évvel. Asszíria királyának a kezéből pedig kiszabadítlak téged meg ezt a várost, és pajzsa leszek ennek a városnak.”⁵

A történet Ezékiás király életének végéről szól. Ezékiás politikai szempontból nem tartozik a nagy királyok közé, vallási szempontból annál inkább. Nagyon nehéz helyzetben uralkodott, amikor Izrael asszír elfoglalását követően Júdat is a pusztulás fenyegette. Nem politikai szövetségekben bízott, hanem Istenben, Tőle kért tanácsot, segítséget, és Nála keresett oltalmat. Hallgatott Isten szavára, amit Ézsaiás próféta közvetített számára. Ritka kivétel volt a királyok között.

„Abban az időben Ezékiás halálosan megbetegedett. Ézsaiás próféta, Ámóc fia elment hozzá és ezt mondta neki: Így szól az Úr: Rendelkezz házadról, mert meghalsz, nem maradsz életben! Ezékiás pedig arcát a fal felé fordította, és így imádkozott az Úrhoz: Ó, Uram, ne feledkezz meg arról, hogy én híven és tiszta szívvel éltem előtted, és azt tettem, amit jónak látsz! És Ezékiás keservesen sírt. Ézsaiás még a város közepére sem ért, amikor így szólt hozzá az Úr igéje: Menj vissza, és mondd meg Ezékiásnak, népem fejedelmének: Így szól az Úr, atyádnak, Dávidnak Istene: Meghallgattam imádságodat, láttam, hogy könnyeztél. Én meggyógyítalak, három nap múlva már fölmehetsz az Úr házába. Megtoldom napjaidat még tizenöt évvel. Asszíria királyának a kezéből pedig kiszabadítlak téged meg ezt a várost, és pajzsa leszek ennek a városnak önmagamért és szolgámért, Dávidért.”⁶

⁵ Ézs38:5-6

⁶ 2Kir20:1-6

Isten meghallgatta Ezékiás könyörgését, és adott neki tizenöt év kegyelmi időt. Ezékiás viszont ezt nem jól használta fel, és félreértette Ézsaiás próféta figyelmeztető szavait is.⁷

Erdély XVII. század végi nagy prédikátorai Ézsaiáshoz hasonlóan figyelmeztetnek, a politikai élet irányítói pedig Ezékiáshoz hasonlóan Isten helyett politikai szövetségekkel és spekulációkkal vannak elfoglalva. Az idő kegyelmi idő és apokaliptikus idő is egyben, és hamarosan lejár. De kik azok, akik ezt így értelmezik és mi alapján? A prédikátorok látják így, vagy ők is másoktól tanulták? Mások is osztják e látásukat? Miből tudhatjuk meg, hogyan gondolkodtak az őket körülvevő világról az akkori emberek és hogyan értelmezték koruk eseményeit?

Dolgozatomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a XVII. század második felének politika- és egyháztörténeti eseményei hogyan hatottak a kor vallásos emberének világ- és életfelfogására. A protestáns történelemszemlélet alakulásának e szakaszát veszem alaposabb vizsgálat alá, és megnyilvánulásait kívánom tetten érni az Erdélyi Fejedelemség 1661-1690 közötti időszakában, a református prédikátorok nyomtatásban ránk maradt prédikációi, imádságos könyvei valamint a bujdosók levelei nyomán.

A rendelkezésre álló bőséges forrásanyagból azokat igyekeztem kiválasztani és részletesen megvizsgálni, amelyekről feltételeztem, hogy a szerző helyzete alapján művében a protestáns történelemszemlélet határozottan és világosan megfogalmazódik.

Így Tofeus Mihály és Nagyari József híres udvari prédikátorok nagyhatású prédikációgyűjteménye mellé Szöllösi Mihály bujdosó prédikátor imádságos könyvét is bevettem, továbbá a bujdosók levelezését, mert úgy látom, a bujdosók azok, akiknek helyzetében koncentráálódtak mindazok az elemek, amelyek a protestáns történelemszemlélet kialakulásában szerepet játszottak. Látszólag nem illik a sorba Cserei Mihály Históriaja, amit azért választottam, hogy segítségével alátámasszam azt a vélekedésemet, hogy a protestáns történelemszemlélet nemcsak a prédikátorok „sajátja”, hanem a korabeli gondolkodást jellemző és meghatározó eszme.

Hangsúlyt helyeztem a szemlélet és megnyilvánulásai teológiai tartalmának és üzenetének bemutatására, egyrészt mivel a korban a vallás alapvetően határozta meg az élet- és világfelfogást - sőt a politikai események egyik fő mozgatórugója volt -, másrészt úgy találtam, hogy az eddigi kutatásokban ez kevésbé kapott szerepet.

⁷ 2Kir20:12-19

Témám vallástörténeti alapjainak és eszmetörténeti háttérének bemutatásánál azokat a jelentős személyeket és nézeteket, irányzatokat, eszméket ismertetem, akik és amelyek hatást gyakoroltak az erdélyi értelmiség - elsősorban a prédikátorok - gondolkodására.

A bibliai idézeteket - kivéve a fejezet elejére választott ígét - a református újfordítású Bibliából⁸ veszem, és jelölésüket az általásontól eltérő módon - az egyes verseket a fejezetszám után kettősponttal elválasztva - végzem a könnyebb áttekinthetőség céljából.

⁸ Kiadja a Magyar Bibliatanács megbízásából a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp. 1992.

Historiográfiai áttekintés

A XVI-XVII. század eseményeinek hatására megnőtt az érdeklődés a magyar történelem iránt, mind itthon, mind külföldön. A nemzeti nyelv a történetírásban szintén ekkor jelent meg. Megváltozott a történetírás stílusa, műfaja és tárgya is. Egyre inkább elterjedt a források használata és kritikai vizsgálata, új műfaj alakult ki, majd vált uralkodóvá a magyar történetírásban, a kortörténet. Ezekben a kultúrtörténeti folyamatokban a humanizmus és a reformáció is jelentősen közrejátszott.

Az ország három részre szakadásával az addigi irodalmi központok megszűntek, vagy elpusztultak, tönkre mentek és helyettük lassan, fokozatosan egymástól el nem zárva, de külön államszervezetben nagyjából két műveltségi típus kezdett kialakulni. Az új központok a Királyi Magyarországon a nagybirtokosok udvarai, a szabad királyi városok és a bányavárosok, Erdélyben pedig a fejedelmi udvar lettek. Megváltozott az írók és a közönség társadalmi összetétele és ebből következően igénye is, emellett bővült az olvasók köre.

A XVI-XVII. század történetírói a politikai és kulturális élet vezetői, koruk társadalmának legműveltebbjei voltak - mint például Brodaries István, Oláh Miklós, Verancsics Antal, Forgách Ferenc, Istvánffy Miklós, Bethlen Farkas, Bethlen János -, vagy hivataluk révén kerültek a politikai életbe és jutottak hozzá forrásaikhoz - mint Baranyai Decsi János, Szamosközy István, Szalárdi János vagy Cserei Mihály.

A könyvnyomtatás megjelenése és elterjedése a tömegtájékoztatás új távlatait nyitotta meg a reformáció számára, melyhez az anyanyelvűség is társult.

A korszakban sok mű született az apokaliptika tárgykörében - mivel a korabeli szerzők a kor eseményeiben az utolsó idők jeleit vélték felfedezni -, és a világkrónika műfajában.

Ezekkel összefüggésben a nemzeti történelem egyre inkább az érdeklődés középpontjába került, a történetíró feladata a megtörtént dolgok, események pontos, hiteles ismertetése, továbbadása lett. A korábbi évszázadok történeti munkáihoz képest sokkal kevesebb legendát, anekdotát vittek a szerzők műveikbe, és egyre jobban megfigyelhető az a törekvésük, hogy egy adott eseményt több forrás felhasználásával, vagy több szempontból mutassanak be, az okok feltárására különösen nagy hangsúlyt helyezve.

A XVI-XVII. század fordulóján újabb lendületet vett a történetírás az ismét fellángoló háborúk, a politikai és vallási változások következtében, melyek egyrészt témául szolgáltak, másrészt további kutatásra, elemzésre ösztönözték a kor műveltjeit.

A XVII. század közepére a történelem iránt az érdeklődés visszaesett, ám a század második felében – szintén az események hatására - ismét a figyelem középpontjába került.

Bár a korabeli történetírás tekintetében nem, a későbbi kutatások számára fontos forrásokat szolgáltat az ekkor szintén virágzó emlékirat- és naplóirodalom.⁹

Protestáns egyháztörténettel ekkor még kevesen foglalkoztak. A kollégiumi professzorok diákjaik számára készítettek ugyan összefoglalókat, de a tudományos igényű, kutatómunkán alapuló feldolgozások száma csekély. Pápai Páriz Ferenc¹⁰ a magyar és erdélyi egyházak történetét írta meg, Debreczeni Ember Pál¹¹ a magyar református egyháztörténet írás megalapítója lett *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania* című munkájával.¹²

A XVIII. századi történetírás a korábbi évszázadban megkezdett úton haladt, fejlődést az - elsősorban az egyháztörténet terén jelentkező - forrásanyaggyűjtő kutatómunka megindulása jelentett, amely megteremtette a történetírás tudományos műveléséhez szükséges alapot. Azonban a különböző felekezetek tekintetében jelentős eltérést tapasztalhatunk, a protestáns történetírók nem tudtak olyan széles körű és nagy hatású kutatást végezni, mint katolikus társaik a Habsburgok politikai-egyházpolitikai törekvései miatt.

A XIX. század első felében megkezdődött a rendelkezésre álló források tárolására, rendszerezésére szolgáló intézményrendszer kiépítése, és a dokumentumok tudományos, kritikai vizsgálata, feldolgozása.

Horváth Mihály¹³ a történetírás kiemelkedő alakja, a gazdasági történetírás úttörője volt. A szabadság kivívásának és megtartásának törekvéseit tartotta a magyar történelem fő irányzatának, szét akarta oszlatni a magyar nemesség országvédő szerepének, harci erényeinek mítoszát, ehelyett a nép hősiességével magyarázta a végvárak török elleni védelmének sikerét. Műveiben elfogulatlanul igyekezett elemezni a vallási, egyházi kérdéseket. Korának történelmi alapjait, okait kívánta feltárni, *Magyarok története* címen

⁹ Pl.: Kemény János, Bethlen Miklós, Esterházy Pál.

¹⁰ Pápai Páriz Ferenc 1649-1716; I. Apafi Mihály idején a nagyenyedi főiskola tanára.

¹¹ Debreczeni Ember Pál 1660 körül – 1710; református lelkész, egyháztörténet író. Legjelentősebb műve a fent említett *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, amelynek kéziratát halála után veje Utrechtbe küldte Fr. A. Lampe egyháztörténész tanárnak, aki ezt a forrásértékű munkát némi kihagyással saját neve alatt adta ki 1728-ban.

¹² *Bartoniék Emma*: Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből; MTA Könyvtára, Budapest, 1975. 5-7, 257-258, 445-447.

Bíró Sándor – Bucsay Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán: A Magyar Református Egyház története. Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiája, Sárospatak, 1995. 166.

Gunst Péter: A magyar történetírás története; Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995. 65-100.

¹³ Horváth Mihály 1809-1878; történetíró, kultúrpolitikus. Művei a témához kapcsolódóan: *Magyarok története* (Pápa, 1842–1846); *Zrínyi Ilona életrajza*, 1869; *Magyarország történelme* (I–VI., Pest, 1860–1863; I–VIII. Pest, 1871–1873)

négy kötetes művet adott ki, melyben Magyarország történelmét 1792-ig tekintette át. Történettudományi munkássága úttörő jelentőségű volt, szemlélet és módszer tekintetében is fordulatot jelentett a magyar történetírásban.

Az 1850-es évek közepétől az egyháztörténeti kutatás is fejlődésnek indult, mintegy válaszként a politikai kihívásokra. Révész Imre¹⁴ többek között a református egyház és az állam viszonyának alakulását vizsgálta a történelem során. Munkássága az egyháztörténeti kutatások bővülését, fejlődését jelzi, és az egyháztörténet tágabb kontextusba helyezése szempontjából jelentős.

A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága a forrásanyag publikálására megindított két sorozatot, 1856-ban a *Magyar Történelmi Tárat*, 1857-ben pedig a *Monumenta Hungariae Historica*-t. Az említettek mellett ebben az időszakban több hasonló kezdeményezés is megvalósult, mint például a *Magyar Történelmi Emlékek* és a *Történelmi Tár*.¹⁵ A források összegyűjtése megteremtette az alapot a további kutatásokhoz, viszont rendszerező áttekintésük, kritikai vizsgálatuk ekkor még elmaradt.

A kiegyezés után a történetírás fejlődése is kedvező fordulatot vett, lehetőség nyílt tudományos társaságok létrehozására, újabb folyóiratok megindítására. Ezek közül elsőként említendő a *Magyar Történelmi Társulat* és folyóirata, a *Századok*. A *Magyar Történelmi Társulat* családi levél- és okmánytárakat is közzétett, bővítve ezzel a rendelkezésre álló források gyűjteményét, a *Történelmi Életrajzok* sorozata pedig a monográfia kiadások terén jelentett nagy előrelépést.

A történettudomány elméletének és gyakorlatának fejlődése elősegítette a specializálódást, mind nagyobb számban jelentek meg az egyes korszakokkal, részterületekkel foglalkozó művek, monográfiák.

1867 után a levéltárak megnyitásával a kutatás újabb lendületet kapott, ami egyrészt azt vonta maga után, hogy a magyar történetírás egyre inkább forráspublikálónak vált, másrészt viszont az új dokumentumok ráébresztették a történetírókat, hogy a magyar történelemről addig kialakított általános kép téves, és átformálásra szorul.

¹⁴ Révész Imre 1826 – 1881; református lelkész, egyháztörténész. Művei a témához kapcsolódóan: Magyar tanulók Wittenbergben Melancthon haláláig (Pest, 1859); Dévai Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei (Pest, 1863); Kálvin élete és a kálvinizmus (Pest, 1864).

¹⁵ *Gunst* i.m. 101-147.

Salamon Ferenc¹⁶ arra törekedett, hogy Magyarország történetét az európai viszonyok között, azzal összhangban vizsgálja, támogatta a modern forráskritika alkalmazását és kezdeményezte új, még feldolgozásra váró témák kutatását.

Szilágyi Sándor¹⁷ széleskörű szervező, szerkesztő munkássága mellett Erdély történelmét részletesen vizsgálta, különös tekintettel a XVII. századra, kiemelve - néha talán túl is hangsúlyozva - jelentőségét: „...Erdély külön történettel bír, ... a magyar nemzet és alkotmány fenntartásában missioja volt Volt idő, midőn Erdély az európai politikában játszott szerepet, a külső hatalmasságok pedig számításaikban factorul vették fel”¹⁸. Az ő nevéhez fűződik az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* megindítása. Szerkesztésében jelent meg a magyar államalapítás 1000 éves évfordulójára *A magyar nemzet története* - az ún. „Millenáris Történet”¹⁹ -, mely 10 kötetbe foglalta össze Magyarország történelmét, és a korszak szemléletét is híven tükrözi. Több forrásgyűjteményt jelentetett meg Szilády Áronnal²⁰ közös szerkesztésben. Szintén a források körét bővítette Deák Farkas²¹, aki Thököly és a bujdosók levelezését közre adta.

A kuruc kor és a Rákóczi-szabadságharc kutatója volt Thaly Kálmán²², ám munkássága inkább a forráskiadványok, mint a feldolgozások terén jelentős. Kiadta többek között Thököly naplóit és leveleskönyveit, Rákóczi emlékiratait, Batthyány Ádám levelezését, az *Archivum Rákocianum* című 10 kötetes iratgyűjteményt, Esterházy Antal tábori könyvét. Sok

¹⁶ Salamon Ferenc 1825 – 1892; publicista, történész, egyetemi tanár. Művei a témához kapcsolódóan: Magyarország a török hódítás korában (Pest, 1864); Az első Zrínyiek (Pest, 1865); Két magyar diplomata a XVII. századból (Pest, 1867).

¹⁷ Szilágyi Sándor 1827-99; történetíró; főleg az Erdélyi Fejedelemség történetével foglalkozott. Ő indította meg a *Történelmi Tár* és a *Magyar Történelmi Életrajzok* című sorozatot. Közreadta az *Erdélyi Országgyűlési Emlékeket*, és szerkesztette a *Magyar Nemzet Története* első köteteit. Művei a témával kapcsolatban: Erdélyország története tekintettel művelődésére (1866); A Rákócziak kora Erdélyben (1868); Lorántfy Zsuzsánna. Történeti család- és jellemrajz. (Bp. 1872) I. Rákóczi György és a diplomácia (1878); Bethlen Gábor és a svéd diplomácia (1882); II. Rákóczy György 1621-1660 (Bp, 1891).

¹⁸ Szilágyi Sándor: Erdélyország története tekintettel művelődésére (1866). VI-VII.

¹⁹ 1896; Szerzői a kor legjelentősebb történészei voltak: Marczali Henrik, Fraknói Vilmos, Acsády Ignác, Angyal Dávid, Márki Sándor, Schönherr Gyula, Beksics Gusztáv. Alapvetően a nemzeti romantikus szemléletet tükrözi.

²⁰ Szilády Áron 1837 – 1922; irodalomtörténész, 1893-tól haláláig az *Irodalomtörténeti Közlemények* szerkesztője. A régi magyar irodalom egyik legjelesebb kutatója, több XVI. századi író művét adta ki.

Jelentős szövegkiadásai a témával kapcsolatban: Török-magyar kori történelmi emlékek (I – IX., Szilágyi Sándorral és Salamon Ferencsel. Ezen belül: Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon, Szilágyi Sándorral, I – II., Pest, 1853 – 1863, a III – IX. kötet: Török-magyar kori államokmánytár, I – VII., Pest, 1868 – 1872); külön Név és tárgymutató kötettel (Bp. 1874); A régi Magyar Költők Tára (I – VII., sajtó alá rendezte és jegyzetekkel látta el. Bp, 1877 – 1912).

²¹ Deák Farkas 1832 – 1888; író, történetíró. Művei a témával kapcsolatban: Gr. Thököly Imre levelei (Bp. 1882); Gr. Wesselényi Ferenc nádor (Bp. 1882); A bujdosók levéltára (Bp. 1883); Uzoni Béldi Pál (Bp. 1887).

²² Thaly Kálmán 1839 – 1909; politikus, történész. Művei a témához kapcsolódóan: Történelmi kalászkok 1603 – 1711 (Pest, 1862); Régi magyar vitézi énekek (I – II., Pest, 1864); Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez (I – II., Pest, 1872).

forrásadatot hozott napvilágra, ám kellő kritika nélkül. Pauler Gyula²³ a Wesselényi összeesküvés történetéről írt monográfiát.

A dualizmus kori magyar történetírók táborát megosztotta a politikai helyzethez való hozzáállásuk. A dinasztiahű aulikus tábor leginkább a törökellenes politikával, a katolikus egyház történelmi szerepével és a XVIII. századdal foglalkozott, a függetlenségi pártiak érdeklődése pedig a XVI-XVII. századi függetlenségi küzdelmek, Erdély története és a református egyház szerepe felé fordult. Ez az elkülönülés, amely intézményi téren is jelentkezett, megnehezítette a korszak átfogó, mélyreható feltárását, szinte lehetetlenné téve egy egységes kép kialakítását. E nézőpontok és hatásaik a későbbi évtizedek szakirodalmában is visszaköszönnek, még ha nem is mindig ilyen élesen.

A források összegyűjtése és publikálása újabb lendületet adott a további kutatásokhoz és ösztönzést a feldolgozáshoz. A legfontosabb tudományos eredményeket a XVI-XVII. század feltárásában érték el. Hozzájárult a sikerhez az is, hogy ezzel a korszakkal korábban nem, vagy csak alig lehetett foglalkozni, ezért hamar az érdeklődés középpontjába került és az igény is fokozottan megvolt rá. Meglátásom szerint aktuálpolitikai okok is meghúzódtak ennek hátterében.

Megfigyelhető viszont a történettudomány és a történeti tudat közti eltérés, néhány esetben ellentét, és a felekezeti szempontok, amelyek még mindig érvényesültek, annak ellenére, hogy több történész igyekezett megszüntetni ezeket.²⁴

A két világháború közötti magyar történetírás jelentős eredménye a nagy, összefoglaló munkák megjelentetése, mint például a *Magyar Történet*²⁵, az *Egyetemes Történet*²⁶, valamint a *Magyar művelődéstörténet*²⁷. Ezek tükrözik azt az igényt, hogy Magyarország történetének rendszerezett összefoglalását adják, az új kutatások beépítésével, ahol ez szükséges újrarajzolva a korábban kialakított általános képet. Az ilyen történeti áttekintések magukon viselik az adott kor történelemszemléletének, politikai, társadalmi, kulturális viszonyainak lenyomatát. Részben ez, részben a kutatási módszerek fejlődése, az ismeretek bővülése teszi szükségessé a rendszerezett áttekintések újragondolását.

²³ Pauler Gyula 1841 – 1903; történetíró; Műve a témához kapcsolódóan: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664 – 1671 (I – II., Bp. 1876).

²⁴ *Gunst* i.m. 148-169.

²⁵ *Hóman Bálint – Szekfű Gyula* szerk.: Magyar Történet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1928-1934.

²⁶ *Hóman Bálint – Kerényi Károly - Szekfű Gyula* szerk.: Egyetemes történet I-IV. Magyar Szemle Társaság, 1935.

²⁷ *Domanovszky Sándor* szerk.: Magyar művelődéstörténet I-IV. Magyar Történelmi Társulat, é.n.

Domanovszky Sándor²⁸ a magyar történelem középkori forrásaival és egyes gazdaságtörténeti problémákkal foglalkozott, tanszéke körül agrártörténeti iskola alakult ki, amely főleg a majorsági gazdálkodás kérdéseit vizsgálta a 16–18. századi Magyarországon.

A XX. század első felében nagyobb lendületet vett a protestáns egyháztörténet írás. Révész Imre²⁹ történetírói munkássága során a protestáns egyháztörténet mellett a magyar társadalom- és művelődéstörténet számos kérdésével foglalkozott. Főleg a magyarországi reformáció kibontakozását, az ellenreformációval és az uralkodói abszolutizmussal vívott küzdelmeit és a magyar protestantizmus belső ellentmondásait vizsgálta.

Zoványi Jenő³⁰ szintén a magyar protestantizmus történetét kutatta, írásai részben önállóan, részben a szakfolyóiratokban, valamint a *Theológiai Lexikon*ban jelentek meg. *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban* című művében leginkább Tolnai Dali János és a presbitérium jelentőségének bemutatására koncentrált. *Egyháztörténeti Lexikona*³¹ mindmáig az egyetlen olyan lexikális mű, amely a magyar protestantizmus története fogalmainak, adatainak legoptimálisabb, áttekintő összefoglalását adja.

Szabó Géza művében³² a magyar református orthodoxia külföldi hatásaira és sajátos vonásaira mutat rá és felhívja a figyelmet annak jelentőségére a magyar református egyház történetében: „az orthodoxia kora a magyar református egyház elkálviniasodásának s egyben a kálvini tanokhoz való szigorú ragaszkodásának diadalmas korszaka”³³.

Kathona Géza³⁴ az általam vizsgált korszak esztétörténetével, a reformátori apokaliptikával foglalkozó tanulmányai rávilágítanak ezeknek az eszméknek jelentőségére Erdély szellemi életében, és ezeken keresztül megismerhetjük a „haldokló” Erdély történelemszemléletét.

²⁸ Domanovszky Sándor 1877 –1955; történetíró, szerkesztette a *Magyar művelődéstörténet* (I–IV. Bp. é. n.) gyűjteményes munkát. Műve a témához kapcsolódóan: Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1–15. (1932–1943).

²⁹ Révész Imre 1889 – 1967; református püspök, egyház-, művelődés- és társadalomtörténész, Révész Imre (1826 – 81) unokája. Művei a témával kapcsolatban: Dévai Bíró Mátyás tanításai (Kolozsvar, 1915); Bod Péter mint történetíró (Kolozsvar, 1916); A magyarországi protestantizmus történelme (Bp. 1925); A reformáció (Bp. 1932); Debrecen lelki válsága, 1561 – 1571 (Bp. 1936); Magyar református egyháztörténet, I. 1520 tájáról 1608-ig (Debrecen, 1938); Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban (Bp. 1948).

³⁰ Zoványi Jenő 1865 – 1958; egyháztörténész; Művei a témával kapcsolatban: Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből (Sárospatak, 1887); A coccejanizmus története (Bp. 1890); Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban (Bp. 1911); A felvilágosodás története (Bp. 1922); A reformáció Magyarországon 1565-ig (Bp. 1922).

³¹ Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. 3. javított és bővített kiadás. Szerk.: Ladányi Sándor. Budapest, 1977.

³² Szabó Géza: A magyar református ortodoxia. A XVII. század teológiai irodalma; Bp. 1943.

³³ Uo. 139.

³⁴ Kathona Géza 1903 -?; író, irodalomtörténész, református lelkész; Kutatási területe a 16-17. század művelődéstörténete és vallásfilozófiája. Tanulmányai jelentek meg a Heidelbergi Kátéről, Dávid Ferencről, Huszár Gálról, Méliusz Juhász Péterről, Bod Péterről stb. Művei a témával kapcsolatban: Károlyi Gáspár történelmi világképe. Tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből; Theológiai

A II. világháború és az azt követő időszak politikai, társadalmi, gazdasági változásai a magyar történettudomány helyzetét is nagymértékben befolyásolták.

Egyháztörténet írás főleg a teológiákon folyt, a rendszer jellegéből következően támogatottságra és nagy érdeklődésre ez a tudományág nem számíthatott.

Esze Tamás³⁵ fő kutatási területe a XVI-XVII. század és a Rákóczi-szabadságharc voltak, témám szempontjából kegyességtörténeti tanulmányai és a *Kuruc költészet* című műve jelentősek.

Makkai László³⁶ foglalkozott Erdély közép- és újkori történetével, a magyar-román történelmi kapcsolatokkal, XVI-XVII. századi eszme- és társadalomtörténettel, a XVII. századi gazdaságtörténettel és a parasztmozgalmakkal, protestáns egyháztörténettel, és művelődéstörténettel is.

A XVII. századi angol-magyar történelmi kapcsolatok és Bethlen Gábor korának feltárásában jelentős eredményeket ért el. *A magyar puritánok történelemszemlélete* című tanulmányában Várad 1660. évi török ostromának recepcióját vizsgálja Szalárdi János *Síralmas magyar krónikájában*. Rámutat arra a szemléleti változásra, amelyet Várad török kézre kerülése okozott, miszerint a történelmi események Isten ítélő és kegyelmező tettei, a pogány népek pedig nemcsak Isten büntetésének, hanem kegyelmének is eszközei.

A magyarországi református egyház és a magyar protestantizmus történetének rendszerező összefoglalását adta Bíró Sándor³⁷ és Bucsay Mihály³⁸ közösen és önállóan írt műveiben.

tanulmányok 75. Debrecen, 1943. Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban; in: Varjas Béla szerk.: Irodalom és ideológia a 16-17. században; Bp. 1987.

³⁵ Esze Tamás 1903- ? református lelkész. Művei a témával kapcsolatban: *Kuruc költészet*; 1951; *A református kegyesség múltja*; Református Egyház, 1957. 178-182. *A Magyar Praxis pietatis*; Könyv és Könyvtár III. 1963. 43-79.

³⁶ Makkai László 1914 – 1989; történész; Művei a témával kapcsolatban: *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről* (vál., összeáll., I-X., Bp. 1941); *Erdélyi városok* (Bp. 1940.); *Erdély története* (Bp. 1944.); *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen* (Bp. 1952); *A felsőtiszavidéki parasztfelkelés 1631-32* (Bp. 1954); *A kuruc nemzeti összefogás előzményei* (Népi felkelések Magyarországon 1630-32-ben) (Bp. 1956); *Magyarország története I-II.* (társszerző, szerk., Bp. 1958); *A magyar puritánok történelemszemlélete*; *Theológiai Szemle*, 1978. 342-345. *Bethlen Gábor emlékezete* (összeáll., bev., Bp. 1980); *Debrecen város művelődéstörténete* (Debrecen, 1984); *Magyarország története 1526-1686* (Bp. 1985).

³⁷ Bíró Sándor 1907 – 1975; református lelkész. Művei a témához kapcsolódóan: *A bujdosó fejedelem. II. Rákóczi Ferenc élete* (Brassó, 1936); *A magyar református egyház története* (Bp. 1954; Szilágyi Istvánnal szerkesztette); *A magyarországi református egyház története* (Budapest, 1949; Bíró Sándor – Bucsay Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán).

³⁸ Bucsay Mihály 1912 –1988; református lelkész, teológiai tanár. Művei a témához kapcsolódóan: *A reformátorok úrvacsorávitái* (Bp. 1942); *Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa* (Egyháztört., 1944, különkiadás, Bp. 1944); *Szegedi Gergely, debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban* (Bp. 1945); *A magyarországi református egyház története* (Bp. 1949; Bíró Sándor – Bucsay Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán); *A protestantizmus története Magyarországon* (Bp. 1985).

A XVII. század erdélyi prédikátorainak és püspökeinek életéről és munkásságáról is jelentek meg írások, Koncz József Tofeus Mihály, Császár Károly Medgyesi Pál pályáját mutatta be, Nagyari József tábori prédikációit Győri L. János rendezte sajtó alá³⁹.

A bujdosó mozgalom történetéhez alapvető jelentőségű Trócsányi Zsolt⁴⁰ Teleki monográfiája, melyben a XVII. század második felének politikatörténetét és annak hátterét mutatja be Teleki Mihály pályájával a középpontban.

1970-es években megkezdett, de máig befejezetlen, 10 kötetes *Magyarország története*⁴¹, a Millenáris Történethez és Hóman - Szekfű Magyar Történetéhez hasonlóan a korszak megváltozott szemléletét is tükrözte, egyúttal a magyar történelem marxista szintézise is kívánt lenni. Azonban az egyes szerzők inkább saját szemléletüket érvényesítették, így például az életmódtörténet bemutatása is helyet kapott bizonyos korszakok tárgyalásánál, továbbá az 1960–1970-es évek nagy történeti vitáinak hatása is érzékelhető.

A korszak történetelméleti vitái közül a legfontosabbnak a „nemzet-vita” tekinthető, amelyet Molnár Erik⁴² kezdeményezett az 1960-as években, és amelyhez szorosan kapcsolódott az 1970-es években a Nemeskürty István és Perjés Géza megállapításai hatására kialakult „Mohács-vita”, illetve az 1980-as évek elején a „régió-vita”, mely elsősorban Szűcs Jenő⁴³

³⁹ Koncz József: Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete; Kolozsvár, 1893.

Császár Károly: Medgyesi Pál élete és működése; Bp. 1911.

Győri L. János: Nagyari József tábori prédikációi; Debrecen, 2002.

⁴⁰ Trócsányi Zsolt 1926 – 1987, történész, levéltáros, fő kutatási területe Erdély 16-19. századi történelme volt. Művei a témával kapcsolatban: Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig (Bp. 1972); Az erdélyi kormányhatósági levéltárak (Bp. 1973); Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései 1540-1690 (Bp. 1976); Erdély központi kormányzata 1540-1690 (Bp. 1980); Erdély története (társszerző, II., Bp. 1986).

⁴¹ Magyarország története. Főszerk.: Pach Zsibmond Pál. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978-1989.

⁴² Molnár Erik 1894 – 1966; történész, közgazdász, filozófus, politikus. Nagy szerepe volt a történettudományi kutatás irányításában. Megalakulása (1949) óta igazgatója volt az MTA Történettudományi Intézetének, 1958-tól a Magyar Történelmi Társulat elnöke, az Acta Historica főszerkesztője, 1957-től 1962-ig elnöke a Századok szerkesztőbizottságának. Főszerkesztője volt a *Magyarország története* (I – II. Bp. 1964) című munkának. 1945 után a magyar őstörténet és a feudalizmus kori társadalomtörténet kérdéseivel, a történelmi materializmus ideológiai előzményeivel és filozófiai problémáival, a jelenkori kapitalizmus kérdéseivel, a nacionalizmus kialakulásával és fejlődésével foglalkozott.

⁴³ Szűcs Jenő 1928 – 1988; történész. Kutatói pályájának kezdeti éveiben a középkori magyar várostörténettel és a 16-18. századi igazságtörténet kérdéseivel foglalkozott. 1960 után – összefüggésben a magyar történeti tudat „nacionalista maradványairól” a magyar történetírásban és publicisztikában kibontakozott ún. Molnár Erik-vitával – érdeklődése a középkori esztétörténet, ezen belül a politikai gondolkodás és a nemzeti tudat előtörténete felé fordult, de általában is foglalkozott a nemzeti kérdés történetelméletével. Részletesen kidolgozta a középkor nemzetfogalom használatát. Élete utolsó szakaszában a kései Árpád-kor történetével, főként a 13. századi átalakulás gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásaival, ebből kitekintve Magyarország történetének regionális helyével foglalkozott. *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című tanulmányában (Bp. 1983.) azt bizonyította, hogy a Magyarországot felölelő térség nem kelet-európai, hanem egy Nyugat- és Kelet-Európa közé ékelődött, de minőségében inkább az előbbihez, mint az utóbbihoz hasonló harmadik régióként (Kelet-Közép-Európa) fejlődött. Műve a témához kapcsolódóan: A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. In: Nemzet és történelem. Tanulmányok (Bp. 1974);

történetelméleti koncepciója nyomán bontakozott ki.⁴⁴

Történetírásunk legújabb, az 1980–1990-es években elért eredményei közül ki kell emelni a Köpeczi Béla szerkesztésében készült, s a román történészekkel nagy vitát kiváltó *Erdély történetét*⁴⁵, mely eddigi legteljesebb rendszerezett összefoglalása Erdély történelmének.

R. Várkonyi Ágnes új összefüggések felismerésével, a korábbi és a legújabb nemzetközi eredményekre és az általa feltárt forrásanyagra támaszkodva világította meg az európai hatalmi és a magyarországi politikai törekvések viszonyának alakulását a 16-17. században.⁴⁶

Az interdiszciplináris módszerek alkalmazása terén is kiemelkedő jelentőségű munkássága.

Benda Kálmán⁴⁷ *A magyar nemzeti hivatástudat története* című művében a nemzeti hivatástudat kifejlődését és változásait vezeti végig a magyarság történetében a XIII. századtól a XVII. századig, és rámutat ennek vallásos tartalmára.

Bartoniek Emma *Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből* című műve rendszerező összefoglalását adja a korszak forrásainak.⁴⁸

Varga Imre⁴⁹ *A kuruc küzdelmek költészete* című munkája szintén nagy jelentőségű a XVII. század második felének kutatásához. Igaz ugyan, hogy a kötet anyagának nagy része az

⁴⁴Lásd erről: *Őze Sándor*: A Molnár Erik-vita és a Mohács-szindróma. In: Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére; PPK BTK, Piliscsaba, 2004. 360-427. *Uő*: Nemzettudat és historiográfia. Hamvas Intézet, Bp. 2009. 61-131.

⁴⁵ Erdély története 1-3. Főszerk.: *Köpeczi Béla*. Szerk.: Makkai László - Mócsy András - Szász Zoltán. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986.

⁴⁶ R. Várkonyi Ágnes művei a témával kapcsolatban: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején (1526-1711). In: A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Kossuth Kiadó, Budapest, 1964. 27-78. Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Gondolat Könyvkiadó. Budapest 1978. Végvár: állam, társadalom, mentalitás. In: Magyarországi végvárok a XVI-XVII. században. Tanulmányok. Tudományos tanácskozás előadásai - Noszvaj, 1982. okt. 20-21. Studia Agriensia 3. Szerk. Bodó Sándor - Szabó Jolán. Dobó István Vármúzeum, Eger. Eger 1983. 7-21. Erdélyi változások. Az Erdélyi Fejedelemség a török kiűzésének korában 1660-1711. Nemzet és emlékezet. Magvető Könyvkiadó. Budapest 1984. Országgyűlési kísérletek (1648-1664). Gazdaság és társadalom a 17. század második felében (1648-1686). A török háború: Béctől Budáig (1683-1686). In: Magyarország története 1526-1686. Magyarország története tíz kötetben. 3/2. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Akadémiai Kiadó. Budapest 1985. 1043-1054. 1273-1424. 1577-1636. 1812-1823. 1841-1854. 1871-1876. (Második, változatlan kiadása: 1987.) Magyarország visszafoglalása 1683-1699. Pallasz Athéné könyvek. Budapest, 1987. Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660-1711). In: Erdély története. II. 1606-tól 1830-ig. Erdély története három kötetben. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László - Mócsy András - Szász Zoltán. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986. 784-971 és 1153-1170. (További, változatlan kiadásai: 1987 és 1988.) A Királyi Magyarország 1541-1686. Tudomány-Egyetem sorozat, egyetemi tankönyv, Vince Kiadó, Budapest. 1999. Europica varietas - Hungarica varietas 1526-1762. angolul, Bp. 2000. Rákóczi Ferenc államáról Budapest, 2002. A Wesselényi szervezkedés történetéhez 1661-1674. Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk.: Fodor Pál - Pálffy Géza - Tóth István György. Bp. 423-460.

⁴⁷ Benda Kálmán művei a témával kapcsolatban: A magyar nemzeti hivatástudat története (Bp. 1937); Magyarország történeti kronológiája II. 1526-1848 (Budapest, 1983); Habsburg abszolutizmus és magyar rendi ellenállás a XVI-XVII. században (Bp. 1984).

⁴⁸ Bartoniek Emma magyar történetírásról írt munkája kéziratban maradt. Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből (Kézirat gyanánt) Bp. 1975;

⁴⁹ Varga Imre irodalomtörténész, filológus, a *Régi Magyar Költők Tára* sorozatának több kötetén is dolgozott. Műve a témával kapcsolatban: A kuruc küzdelmek költészete; Budapest, 1977.

általam vizsgált korszakon túlmutat, de a XVII. század második felére jellemző fogalmak és értelmezések számos eleme megtalálható ezekben a versekben is.

Ágoston István *A magyarországi puritanizmus gyökerei*⁵⁰ című művében nemcsak a puritanizmus eredetét és magyarországi történetét mutatja be, hanem jelentőségét is, amely szerinte a kálvini irányú reformáció teljes és maradéktalan megvalósítása mellett abban áll, hogy ez volt az első magyar ébredési mozgalom.

Péter Katalin művelődéstörténeti kutatásai ráirányítják a figyelmet az események háttérében meghúzódó eszmei és gyakorlati tartalmakra⁵¹.

Bitskey István *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*⁵² című tanulmányában a korszak eszmevilágát, önértelmezését vizsgálja a toposzok értelmezésén keresztül, és kimutatja a közösségi identitás kialakulásában és fejlődésében játszott szerepüket.

Imre Mihály *Magyarország panasza* című művében a Querela Hungariae toposz eszme- és formatörténeti előzményeit tárja fel a XVI-XVII. századi magyar és latin nyelvű irodalomban, ezzel olyan jelenségek fejlődési jellemzőit és összefüggéseit vizsgálja, melyek meghatározó elemei és állomásai a nemzettudat kialakulásának.⁵³

A magyar nyelvű halotti beszédek kutatásával foglalkozik irodalomtörténeti szempontból Kecskeméti Gábor és Luffy Katalin⁵⁴, Tóth Zsombor Bethlen Miklós önéletírását elemzi⁵⁵.

Fazakas Gergely Tamás doktori értekezésében⁵⁶ a XVII. század második felének magyar református imádságos könyveivel foglalkozik, elsősorban az imádságok textusait vizsgálja és arra a kérdésre keresi a választ, hogy az imádságok grammatikai és tropológiai rendszere milyen közösségértelmezési lehetőségeket tett lehetővé az olvasói számára.

⁵⁰ Ágoston István: *A magyarországi puritanizmus gyökerei*; Bp. 1997.

⁵¹ Péter Katalin: *A magyar romlásnak századában*; Budapest, 1975. Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból, Budapest, 1995.

A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Siralmas Panasz keletkezéstörténete; Bp. 1973.

⁵² Bitskey István: *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*. In: Bényei Péter – Gönczy Mónika szerk.: *Nemzet – identitás – irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*. Debrecen, 2005. 13-33.

⁵³ Imre Mihály: „Magyarország panasza”. A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995. (Csokonai Könyvtár 5.)

⁵⁴ Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Universitas Könyvkiadó, Bp. 1998. (Historia Litteraria 5.)

Luffy Katalin: *Változatok a temetési beszédre*. In: Gábor Csilla szerk.: *Mindennemű dolgok változása. Hagyományok, források, távlatok*. Kolozsvár, 2004. 139-155.

Uő. *Temető Jajjokan kezdtem én. Beszédmód és íráshasználat az erdélyi fejedelemsválság idején*. Doktori értekezés, Debreceni Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2008.

⁵⁵ Tóth Zsombor: *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007. (Csokonai Könyvtár 40.)

⁵⁶ Fazakas Gergely Tamás: *Községértelmezések a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben. (A panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfaji és antropológiai kérdései)*. Doktori értekezés, Debreceni Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2008.

A XX. század második felében lendültek fel a mindennapi élettel kapcsolatos kutatások, melyek fontos adalékokat szolgáltatnak az egyes korszakok mélyebb feltárásához. Eddigi eredményei például a kora újkori időérzékelés- és mentalitástörténet, az alfabetizáció, az udvari kultúra, a gyermekek helyzetének vizsgálata.⁵⁷ Elméleti alapja Nyugat-Európában az ún. „posztmodern” történetírás, amely tagadja az átfogó struktúrák létezését, bírálja a történetírás leíró jellegét, nem keres összefüggést múlt és jelen között, és elsősorban a kis, mindennapi, „más” jelenségekre összpontosít.

Az elmúlt évtizedekben főként az irodalomtörténet foglalkozott eszmetörténettel.

Klaniczay Tibor⁵⁸ nevéhez köthető a REBAKUCS⁵⁹ munkássága. Klaniczay a Reneszánsz-kutató Osztály vezetője volt 1973-1981 között, Varjas Bélával közösen. Több kiadványsorozatot indított, mint például a *Reneszánsz Füzetek*, *Humanizmus és Reformáció*, *Studia Humanitatis*. Halála után az osztály irányítását Jankovics József⁶⁰ vette át, munkatársak Ács Pál, Bene Sándor, Kecskeméti Gábor. Az osztály feladata elsősorban a magyar reneszánsz irodalom kutatása, ezt összehasonlító módszerrel végzi, s törekszik a munka interdiszciplináris kiszélesítésére, főként a vallás-, eszme-, mentalitás- és művelődéstörténet vonatkozásában. A reneszánsz fogalmát tágan értelmezi, belefoglalva nemcsak a humanizmust, hanem a reformációt is, s kutatásait kiterjeszti a késő középkorra és a korai barokkra is. A reneszánsz-program keretében szövegkiadások és különböző monográfiák, illetve tanulmánykötetek készülnek.

A debreceni egyetem sorozatai és a szegedi egyetem adattára⁶¹ tovább bővítik a forráskiadványok és feldolgozások körét.

A Balassi Kiadó⁶² forrásokat és kritikai kiadásokat tesz közzé – pl.: *Bibliotheca Hungarica Antiqua* faksimile-sorozat, *Történelmi Források* sorozat, *Régi Magyar Könyvtár Források*

⁵⁷ Pl.: Péter Katalin szerk.: *Gyermek a koraújkori Magyarországon*; Bp. 1996. Zimányi Vera szerk.: *Óra, szablya, nyoszolya*; Bp. 1994. Kósa László szerk.: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban*; Bp. 2000. G. Etényi Nóra - Horn Ildikó: *Idővel paloták. Magyar udvari kultúra a 16-17. században. Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban*. In: *Újváry Zsuzsanna*. szerk.: *Ezredforduló-századforduló-hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Budapest, 2001. 64–86. Lorántffy Zsuzsanna. In: *Tamás E.* szerk.: *Lorántffy Zsuzsanna Album*. Sárospatak, 2000. 9–67. *Az olvasó nő eszménye a 17. századi Magyarországon*. In: *Klaniczay G.- Nagy B.* szerk.: *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Budapest, 1999. 323–332.

⁵⁸ Klaniczay Tibor 1923-1992; irodalomtörténész. Művei a témával kapcsolatban: Zrínyi Miklós (1954); *Reneszánsz és barokk* (1961); *A manierizmus* (1973).

⁵⁹ Reneszánsz-barokk kutatócsoport

⁶⁰ Jankovics József művei a témával kapcsolatban: Bethlen Miklós levelei I–II. Összegyűjt., sajtó alá rend., bevezető tanulmány és jegyzetek. Akadémiai, Bp. 1987. (Régi Magyar Próza Emlékek, 6/1–2.); *Régi magyar költők tára*, XVII. század. 14. kötet. Énekek és versek (1686–1700). Sajtó alá rend., jegyzetek. Akadémiai, Bp. 1991. Bethlen János: *Erdély története 1629–1673. Tanulmány és jegyzetek*. Balassi Kiadó, Bp. 1993. (P. Vásárhelyi Judittal) Szerk.: *Humanizmus és reformáció*

⁶¹ *Keserű Bálint* szerk.: *Adattár a XVI-XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. Szeged, 1994.

sorozat -, emellett tanulmányköteteket, monográfiákat és egyetemi tankönyveket jelentet meg, mind magyar, mind külföldi szerzőktől, magyar és idegen nyelven egyaránt - *Studia Humanitatis, Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok*.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézete és a Kossuth Egyetemi Kiadó közös gondozásában megjelenő Csokonai Könyvtár monográfiasorozat első darabja 1993-ban jelent meg. E sorozat testvérvállalkozása a *Csokonai Könyvtár Források* című irodalomtörténeti forrásokat közreadó sorozata⁶³, melynek célja a tudományos kutatás és oktatás számára hozzáférhetővé tenni olyan, gyakran kéziratos szövegeket, amelyek nem, vagy csak alig fellelhető kiadványokban olvashatók.

A *Historia Litteraria* az Universitas Könyvkiadó sorozata⁶⁴, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete a magyar irodalomtudomány és kritika történetét feldolgozó kutatási programjához szervesen illeszkedik.

A különböző felekezeti egyetemeken a kutatások hosszú szünet után indulhattak újra, ám annál nagyobb lendülettel. Ennek köszönhetően napjainkban teológiai és egyháztörténeti szempontból is reneszánsznak örvendenek.

A METEM - Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség - 1988-ban azzal a céllal jött létre, hogy a magyar egyház történetét átfogó művet hozzon létre, amely a *Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia* nevet kapta. A *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, és az azt kiadó *Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány*, valamint a Magyar Egyháztörténeti

⁶² 1991-ben alapították; az irodalomtudomány, történelem, nyelvészet, szociológia, néprajz, zenetudomány, művelődéstörténet, művészettörténet, színháztörténet, pszichológia, stb. tudományok tárgyköréből jelentet meg műveket.

⁶³ Sorozatszerkesztők: Debreczeni Attila, Imre Mihály, S. Varga Pál

⁶⁴ Alapítva: 1995. Sorozatszerkesztők: Hargittay Emil, Kecskeméti Gábor, Thimár Attila

Témámhoz kapcsolódó kötetei:

3. *Tüskés Gábor*: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai. (Nádasdi János). Universitas Könyvkiadó, Bp. 1997.

5. *Kecskeméti Gábor*: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században. Universitas Könyvkiadó, Bp. 1998.

6. *Szelestei N. László* kiad.: Naplók és útleírások a 16-18. századból. Universitas Könyvkiadó, Bp. 1998.

10. *Hargittay Emil*: Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2001.

13. *Szabó András* kiad.: Szenci Molnár Albert naplója. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2003.

14. *Knapp Éva*: Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI-XVIII. században. Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2003.

17. *H. Hubert Gabriella*: A régi magyar gyülekezeti ének. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2004.

18. *Szabó András* szerk.: Mezőváros, reformáció és irodalom. 16-18. század. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2005.

20. *Petrőczy Éva*: Puritánia: Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmából. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2006.

21. *P. Vásárhelyi Judit*: Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2006.

24. *S. Varga Katalin*: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve: Textus és értelmezés. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2008.

25. *Hargittay Emil*: Filológia, esztétika és retorika Pázmány Péter életművében. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2009.

Enciklopédia Munkaközösség arra is vállalkozik, hogy az évtizedekig nem létező magyar egyháztörténeti kutatás újraindítását, egyetemi, főiskolai oktatását elősegítse. Tevékenysége a tudományág megújítását és ezzel együtt egy oktatási program megindítását szolgálja, felekezeti megkülönböztetés nélkül, bármilyen egyháztörténeti, illetve ehhez kapcsolódó történeti, néprajzi és művészettörténeti témára kiterjedően.

A *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*⁶⁵ helyt ad a hazai szerzők mellett az egykori történelmi Magyarország egyháztörténetével kapcsolatos tanulmányoknak, forrásközléseknek a határon túli szerzők tollából, és bevonja a munkába az emigrációs magyarság szakembereit is. A folyóirattal együtt több sorozatba szervezve önálló köteteket is kiad – pl.: *METEM-Könyvek* sorozat -, melyben monográfiákat, tanulmányköteteket, forráskiadványokat, dokumentum köteteket jelentet meg. Az *Ecclesia Sancta* sorozat más országok egyháztörténetét ismertető műveket közöl, az *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek* pedig alapvető fontosságú segédletek a kutatók számára.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Művelődéstörténeti Kutatócsoportjának sorozatai a *Művelődéstörténeti Műhely - Rendtörténeti konferenciák, Felekezet és identitás* és a *Monográfiák*⁶⁶, a református egyháztörténet írásé pedig a *Studia et acta ecclesiastica*.

A témával tudományos konferenciák is mind gyakrabban foglalkoznak.⁶⁷

Dienes Dénes⁶⁸ szerkeszti az *Acta Patakina* sorozatot, főszerkesztője a *Sárospataki Füzeteknek*, tagja az *Egyháztörténeti Szemle* szerkesztőségének. Sokoldalú érdeklődése kiterjed az egyház-, hely-, iskola-, pedagógia- és teológiatörténetre.

Fabiny Tibor, az Evangélikus Múzeum egykori igazgatója szerkesztésében jelentek meg a *Magyar Luther füzetek*⁶⁹.

Tóth István György⁷⁰ a magyarországi és erdélyi missziók 1627-1707 közötti levelezését adta ki. A Szentszék magyarországi missziós tevékenységén túl a társadalomtörténet főbb

⁶⁵ 1989 óta évente egyszer, 1993-tól évente négy számmal, két kötetben jelenik meg. 1994-ben a kiadvány felvette a Regnum alcímet is. Felelős kiadó: Várszegi Asztrik (1989-); Főszerkesztő: Uzsoki András (1989-1991); Horváth Tibor (1991-1993); Szántó Konrád (1994-); Felelős szerkesztő: Zombori István (1990-).

⁶⁶ Kiadja a PPKE BTK Új- és Legújabbkori Történeti Tanszéke; sorozatszerk.: Óze Sándor. *Művelődéstörténeti Műhely - Rendtörténeti konferenciák* 2005-től; *Művelődéstörténeti Műhely - Felekezet és identitás* 2006-tól; *Művelődéstörténeti Műhely – Monográfiák* 2009-től.

⁶⁷ Pl.: Magyarországi végvárok a XVI-XVII. században. Noszvaj, 1982. okt. 20-21.

Végvárok és régiók a XVI-XVII. században. Noszvaj, 1991. okt. 17-18.

A Religió, retorika, nemzettudat. Debrecen, 2002. május 23-25. (Klaniczay Tibor halálának 10. évfordulóján.)

Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. Kolozsvár, 2006. május 24–27.

⁶⁸ Dienes Dénes a Sárospataki Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének vezetője, gyűjteményi- és levéltár-igazgató.

⁶⁹ Magyar Luther Füzetek. Magyarországi Luther Szövetség; sorozatszerk.: ifj. Fabiny Tibor. Budapest, Magyarországi Luther Szövetség, 1993.

⁷⁰ Tóth István György 1956-2005. A magyar és egyetemes társadalom- és művelődéstörténet kutatója, az MTA Történettudományi Intézete kora újkori osztályának vezetője volt, vezetőségi tagja volt a Nemzetközi és a

kérdéseivel, birtok- és várostörténettel is foglalkozott. Több munkájában kitért a kora újkori művelődéstörténet érdekes problémáira.

Oborni Teréz⁷¹ kutatási területe az Erdélyi Fejedelemség története, kora újkori magyar kormányzattörténet.

A legújabban megjelent művek közül Csorba Dávid a 17. század második felének prédikáció irodalmát elemzi a debreceni hitélet vonatkozásában⁷². Átfogó, mélyreható és több szempontú elemzésével ráirányítja a figyelmet a segédtudományok bevonásának szükségességére egy adott korszak, téma feltárásában, továbbá a már feltárt, vagy annak tekintett témák újragondolására, újbóli vizsgálatára interdiszciplináris keretben.

Külföldi szakirodalmat – elsősorban angol nyelvűt – témám esztétörténeti hátterének feltárásához használtam.⁷³ Alsted munkásságával legrészletesebben Howard Hotson foglalkozik, Magyarországon egyetlen kutatója Szentpéteri Márton.⁷⁴

Howard Hotson és Maria Rosa Antognazza Alstednek Leibniz szellemi fejlődésére és nézeteire gyakorolt hatását vizsgálják, és kimutatják a szövegek egybevetésével, hogy Leibniz nemcsak ismerte, hanem gyakran alkalmazta is Alsted műveit – főleg az Enciklopédiát - és ismeretelméletét.⁷⁵

Magyar XVIII. Századi Társaságnak. Részt vett a *História és a Történelmi Szemle* szerkesztésében, tanulmányai jelentek meg a *Rubicon* és az *Egyháztörténeti Szemle* hasábjain is. Az írás és olvasás történetével, a hódoltság felekezeti viszonyaival, az egyházak intézményes működésének kutatásával és a vallásosság hétköznapi szerepének vizsgálatával foglalkozott. Művei a témával kapcsolatban: Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban. Századok, 2000. 747-799. Koszovóból vagy Mezopotámiából? Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban. Történelmi Szemle, 1999. 279-329. Mivelhogy magad írást nem tudsz. Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp. 1996. *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627-1707)*. Roma-Budapest, 1994.

⁷¹ Oborni Teréz művei a témához kapcsolódóan: Erdély fejedelmei. Bp. 2002. Pannonica Kiadó. A tizenhetedik század története. (Ágoston Gáborral közösen.) Bp. 2000. Pannonica Kiadó. Az Erdélyi Fejedelemség 16-17. századi összeírásainak demográfiai forrásértéke. In: Magyarország történeti demográfiája (896–1995).

Millecentenáriumi előadások. Szerk.: Kovacsics József. Budapest, KSH., 1997. 187–192.

⁷² Csorba Dávid: „A’ sovány lelket meg-szépíteni” Debreceni prédikátorok (1657-1711). Hernád Kiadó, Debrecen, 2008.

⁷³ Teológiai lexikonok: *Hastings, James* szerk.: *Encyclopaedia of Religion and Ethics (ERE)* 1-13. Edinburgh, 1908-1926. *Theologische Realenzyklopädie (TRE)* 1-36. Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1977-2004.

⁷⁴ Hotson, Howard: Johann Heinrich Alsted 1588-1638. Between Renaissance, Reformation, and Universal Reform. Clarendon Press, 2000.

Uő. Paradise Postponed. Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism. Dordrecht/Boston/London, Kluwer Academic Publishers, 2000.

Szentpéteri Márton: A grammatika oktatásának kombinatorikus módszere Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban. ItK 1998. 437-458.

Uő. Alsted kombinatorikus szónoklattanának posztumusz kiadása Piscator Rudimenta Oratoriae-jában. ItK 2000. 129-164.

Uő. Egyetemes tudomány Erdélyben. Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány. Universitas Kiadó, Bp. 2008.

⁷⁵ Antognazza, Maria Rosa – Hotson, Howard szerk.: Alsted and Leibniz on God, the magistrate and the millennium (texts edited with introduction and commentary by). Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1999.

Richard Henry Popkin *The Third Force in Seventeenth-Century Thought*⁷⁶ című tanulmánykötetében a filozófiatörténet fejlődésének vallásos-teológiai háttérére irányítja a figyelmet, rámutat, hogy a XVII. század embere - akár filozófus, akár nem - nem vonhatta ki magát korának szemlélete, hatásai alól, s mint tudjuk, a század eseményeiben - pl.: a harmincéves háború, az angol polgári forradalom, a protestánsüldözések, a török előrenyomulás - a vallási-teológiai kérdések nagy szerepet játszanak.⁷⁷

Úgy látja, a XVII. század filozófiai küzdelmeit általában a descartes-i racionalizmus és a brit empirizmus párharcaként mutatják be, s azokat a gondolkodókat, akik egyik „kategóriába” sem illenek bele, általában mellőzik. Őket „harmadik erőnek” - third force - nevezi és hangsúlyozza szerepüket és jelentőségüket a kor teológiai, filozófiai, tudományos gondolkodásában, illetve hatásukat a későbbi tudományos és romantikus misztikus millenarizmusban, és a mi szellemi örökségünkben.

A magyarországi hallgatók peregrinációjának feldolgozására hozták létre a *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* sorozatot⁷⁸, rendkívül fontos adalékokat szolgáltatnak ehhez Postma Ferenc kutatásai⁷⁹.

Óze Sándor a nemzettudat XVI-XVII. századi alakulását és összetevőit, az ütközőzóna lakosságának vallási és identitáselemeit, az apokaliptikus értelmezés és időszemlélet jellemzőit, jellegzetességeit vizsgálja, *Nemzettudat és historiográfia* című művében a török kor historiográfiai értékelését adja.⁸⁰

⁷⁶ Popkin, Richard, H.: *The Third Force in Seventeenth – Century Thought*. Leiden - New York-København - Köln. Brill, 1992. (Brill's Studies in Intellectual History, 22.) A szerző 1979-89-ben a filozófia tárgykörében megjelent tanulmányainak válogatott gyűjteménye.

⁷⁷ „... religious issues are important for understanding the historical content of philosophical discussions. ... I tried to sketch out my view, and to indicate the religious themes keep appearing in the philosophical texts that are studied, but these themes are usually ignored. ... I have tried to show how religious ideas play an important role in philosophical discussions.” Uo. 6.

„The seventeenth century was obviously a battleground of different religious convictions.” Uo. 271.

⁷⁸ Szőgi László szerk.: *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban*. ELTE Levéltára kiadványa.

6. Hegyi Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526-1788*. Bp. 2003.

14. Gömöri György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526-1789*. Bp. 2005.

15. Bozay Réka – Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918*. Bp. 2007.

⁷⁹ Postma, Ferenc – Sluis, Jacob van: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585-1843*. Leeuwarden, Fryske Akademy, 1995.

Postma, Ferenc: *Franekeri akadémiai nyomtatványok nyomában. Három romániai tanulmányút élményei (1991-1993)*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 191. Debrecen, 1998.

Uő. *Franekeri akadémiai nyomtatványok nyomában. Negyedik erdélyi tanulmányút élményei (1994)*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 210. Debrecen, 1999.

⁸⁰ Pl.: Óze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest, 1991.

Uő: *Apokaliptika és nemzettudat a 16. századi Magyarországon*. In: *Religio, retorika, nemzettudat régi magyar irodalmunkban*. szerk: Bitskey István – Oláh Szabolcs. Debrecen, 2004. 112-125.

Uő: *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Budapest, 2006.

Összegezve a korántsem teljes szakirodalmi áttekintést úgy látom, hogy a XVII. század, és főleg a második felének eseményeivel leginkább politika- és egyháztörténeti szempontból foglalkoztak. A rendelkezésre álló források körét folyamatosan bővítették, amely megfelelő alapot tud szolgáltatni a további kutatások számára.

Az eszmetörténet – noha jelentős előzményekkel rendelkezik – újabban került az érdeklődés előterébe. Míg korábban az átfogó struktúrák, fejlődési folyamatok felvázolását tekintették célnak, az újabb kutatások az egyes szakaszokra, részterületekre, elemekre, alakzatokra koncentrálnak⁸¹, és szükségessé teszik már feltártnak vélt korszakok, személyek, események, eszmék vizsgálatát új módszerek alkalmazásával.

Úgy látom, a korszak most is a tudományos kutatások előterében van, bár inkább irodalomtörténeti, mint történelmi vagy történetteológiai nézőpontból. Úgy vélem, mind maga a téma, mind a kutatómódszertan fejlődése megkívánja, hogy a társ- és segédtudományok bevonásával egyre tágabb kontextusban vizsgáljuk, mert így tudunk mélyebb és átfogóbb képet alkotni róla.

A nemzetfogalom, a toposzok, a bibliai alapú történelemszemlélet nemcsak a kor kultúrtörténetének jelentős alakzatai, hanem ezen túlmenően a kulturális emlékezet, a kollektív identitás alapvető elemei.

Uő.: Virrasztó darvak. Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből. PPKE BTK TTI. 2008.

Uő.: Nemzettudat és historiográfia. Hamvas Intézet, Bp. 2009.

⁸¹ Pl.: *Bitskey István*: A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban.

Uő. Virtus és poézis. Az önszemlélet és nemzettudat toposzai Zrínyi műveiben. In: Bényei Péter – Gönczy Mónika szerk.: Nemzet – identitás – irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban. Debrecen, 2005. 13-33; 34-65.

Imre Mihály: „Magyarország panasza”. A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995. (Csokonai Könyvtár 5.)

Óze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest, 1991.

Uő. A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. Budapest, 2006.

II. Vallástörténeti bevezetés

„A múlt ... olyan adottság, amelyen már semmi sem változtathat.
A múlt ismerete azonban folyamat, amely folytonosan átalakul és tökéletesedik.”

Marc Bloch⁸²

⁸² Bloch, Marc: A történész mestersége. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 47.

A kereszténység történelmi vallás. Nemcsak a szó általános értelmében, amely szerint annak tekintjük a történelmi múlttal, hagyománnyal rendelkező, ma is élő és ható vallási rendszereket. Nem is csupán amiatt, mert fontos számára a történelem és megemlékezik róla, noha ez lényeges tulajdonsága. A mi vizsgálatunk szempontjából azért alapvető a megállapítás, mert más vallási rendszerekkel ellentétben a kereszténység a történelemben lejátszódó vallás. Az emberiség sorsát a teremtés és végítélet, bűnbeesés és megváltás folyamatának egységében, történelmi valóságában tekinti. Ebben az összefüggésben minden tett, esemény és személy fontos szerepet játszik. Számára a történelem – üdvtörténelem, elsősorban Isten tette és nem az emberé, de az emberért.

„E teológiai nézőpontból a történelem alapvetően az elidegenedéstől az újra megbékélésig haladó mozgás, egyetlen nagy kerülőút, csak hogy a lázadás és odaadás örökké ismétlődő aktusain át végül visszatérjen a kezdethez.

Az ember bűne és Isten megváltó szándéka – egyedül ezek igénylik és igazolják a történelem idejét. A történelmet „köztes időként” megtapasztalni annyi, mint két egymásnak szegülő akarat rendkívüli feszültségében élni, harcban, melynek célja nem elérhetetlen ideál, nem is kézzelfogható realitás, hanem a megígért üdv.”⁸³

A kulturális emlékezet

Az emlékezés kultúrája a múlthoz fűződő viszonyon alapszik. A múlt akkor válik láthatóvá, ha tegnap és ma különbsége tudatosul. Tegnap és ma, múlt és jelen különbsége tudatosulásának legelemibb ténye a halál. Az elhunytakra való emlékezés minden kultúrában tudatos, érzelmi és a szakadáson felülemelkedő viszonyulás kifejeződése. Ez a viszonyulás mindenképpen alapvető jelentőségű egy közösség életében, ám kevés ahhoz, hogy az emlékezés kultúrájának, kollektív identitásnak vagy vallásos tapasztalatnak nevezzük. Hogyan alakulnak ki ezek a fogalmak? Milyen tényezők befolyásolják és milyen tartalmakkal telítődnek az idők során? Vizsgálatainkat e kérdések megválaszolásával érdemes kezdenünk. Durkheim⁸⁴ szociológiai koncepciója feltárja a társadalmi jelenségek alapvető mechanizmusait, továbbá felhívja a figyelmet arra, hogy a folyamatok, események adott

⁸³ Löwith, Karl: Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei. Atlantisz Kiadó, Bp. 1996. 236.

⁸⁴ Durkheim, Émile 1858-1917. Francia szociológus, pedagógus. A Bordeaux-i egyetemen, majd a Sorbonne-on a pedagógia és a társadalomtudományok professzora, itt 1898-tól a *L'Année Sociologique* egyik szerkesztője. Jelentős szociológiai iskolát alapított. Munkásságával megteremtette a nevelésszociológia alapjait. A társadalmi szempontokat előtérbe állító pedagógiai felfogása a neveléstan terén is nagy áttörést jelentett, szociológiai koncepciójára is kihatással volt.

térben és időben létező társadalom keretein belül mennek végbe, ezért annak közösségi jellemzőit is figyelembe kell venni a kutatások során. Tőle ered a kollektív tudat fogalma.

Az ő elméletére építve Halbwachs⁸⁵ az emlékezet társadalmi jelenséggént való magyarázatára helyezte a hangsúlyt, megalkotta és kifejtette a kollektív emlékezet fogalmát.

Nézete szerint a társadalom vonatkoztatási kerete nélkül az egyéni emlékezet sem alakulhat ki. Az egyéni és a kollektív emlékezetet szoros összefüggésben és kölcsönhatásban látja és vizsgálja, az emlékezetet, az emlékezőképességet a szocializáció részének tekinti, mivel az egyén az, aki emlékezik, de az emlékek társadalmi csoportok keretei között zajló kommunikációban és interakcióban jönnek létre.

A kommunikáció szerepét az emlékezés folyamatában alapvető jelentőségűnek tartja, úgy látja, a kommunikáció hosszabb vagy rövidebb ideig tartó megszakadása vezet a felejtéshez.

Az emlékezés tehát mindig konkrét, időhöz és helyhez, továbbá meghatározott csoporthoz kötött és rekonstruktív.

Az emlékezet tartalma azon folyamatok, fogalmak, hatások összessége, amelyeket a társadalom adott korszakban, a maga vonatkoztatási keretei között rekonstruálni képes egy adott eseményből.

Halbwachs az emlékezetet csak szociológiai szempontból vizsgálja, rendelkezésünkre álló munkáiban nem foglalkozik annak kulturális, biológiai vagy fizikai vetületével.

Nézete szerint az emlékezet nem biológiailag öröklődik, hanem a kommunikációban terjed és kulturálisan hagyományozódik.

Ezzel tulajdonképpen szemben áll kora pszichológiai és vallástörténeti megközelítésű emlékezet felfogásával, amely kollektív emlékezet, kollektív tudat alatt olyan biológiailag öröklődő, nem akaratlagos, általánosan jellemző élményeket, fogalmakat, eseményeket, folyamatokat ért, amelyek térbeli és időbeli, illetve társadalmi környezettől függetlenül megfigyelhetők és leírhatók az emberiség egészére vonatkozóan⁸⁶.

⁸⁵ Halbwachs, Maurice 1877-1945. Francia filozófus, szociológus. Henri Bergson-tól tanult filozófiát, Durkheim-től szociológiát. Strasbourghban, majd a Sorbonne-on tanított szociológiát, a Chicagói egyetemen vendégprofesszor volt, részt vett a *L'Année Sociologique* szerkesztésében. Az emlékezéskontextus meghatározottsága, az emlékezeti folyamatok és a kommunikáció kapcsolata vizsgálata révén a kognitív pszichológia számára is nagy jelentőségű a munkássága.

⁸⁶ Jung, Carl Gustav 1875-1961. Svájci pszichológus. Véleménye szerint az emberi élmények ellentétes minőségekből tevődnek össze, amelyek kiegyensúlyozzák egymást. Hangsúlyozta a filozófiai és vallási tapasztalat fontosságát és a tudattalan szerepét. Nézete szerint a kollektív tudattalan olyan örökölt emlékekből, ideákból, képekből, stb. tevődik össze, amelyek tudatosan nem előhívhatók és generációkon át hagyományozódnak. Ezek képezik az ún. archetípusok alapját, amelyek a világnak azok a vetületei, melyek felismerésére az ember öröklött adottságokkal rendelkezik.

Eliade, Mircea 1907-1986. Vallástörténész, Romániában, Párizsban, majd Chicagóban tevékenykedett.

Assmann⁸⁷ írásbeliség, kollektív emlékezet és identitás összefüggését, egymásra gyakorolt hatását vizsgálja, arra a kérdésre keresi a választ, hogy miként emlékeznek a társadalmak, és emlékezésükben hogyan képzelik el önmagukat.

A kollektív emlékezet két formáját különbözteti meg, a kommunikatív és a kulturális emlékezetet. Kommunikatív alatt az emlékezetnek azt a részét érti, amely a közelmúlt eseményeit tárolja, olyan emlékeket, amelyekben az egyén kortársaival osztozik. Időtartama negyven évtől maximum három-négy generációig terjed, ha megtestesítői kihalnak, újabb nemzedéki emlékezet keletkezik az új hordozókkal. Tartalma a kommunikációban terjed, kutatása az emlékekre, elbeszélésekre támaszkodik, a történettudomány új, Oral History-nak, vagy mindennapok történelmének nevezett ága vizsgálja.

A kulturális emlékezet a múlt szilárd pontjaival foglalkozik, benne a múlt szimbolikus alakzatokká válik, melyekre az emlékezés támaszkodik. A tényleges múltat „emlékezetes” múlttá, mítosszá alakítja. Nem a történelmi tény, hanem a mítosz áll a középpontjában.⁸⁸

A mítosz mindig valamilyen valóságot tükröz, valóságtartalmat hordoz, de nem annak időbelisége és tényszerűsége áll a középpontjában, hanem az esemény élményszerűsége, hatása, jelképes megtapasztalása.

Assmann szerint a kulturális emlékezet nem biológiailag öröklődik, hanem kulturálisan hagyományozódik. Ezzel Halbwachs kollektív emlékezet elméletére alapoz Jung kollektív tudattalan nézetével szemben.

Megkülönböztet továbbá megalapozó és jelennek kontrasztot vető emlékezést a múlthoz való viszonyulás tekintetében. A megalapozó emlékezés a múltra hivatkozik, onnét vet fényt a jelenre és a jövőre, a jelen szükségszerűnek és változhatatlannak tekinti.

A jelennek kontrasztot vető emlékezés a jelen hiányosságainak tapasztalatából indul ki, a múltat hősinek, szépnek látja, a jelen pedig úgy értékeli, mint ami a múltból kiveszett, hiányzik. Tehát a jelen mindig viszonylagos és a múlt tükrében értelmezendő.

A mítosznak a jelen szempontjából betöltött jelentőségét mitomotorikának, vagyis mitikus hajtóerőnek nevezi. Elgondolása szerint a mitomotorika bizonyos történelmi szituációkban más intenzitású, például elnyomás idején felerősödik, forradalmivá válik.⁸⁹

⁸⁷ Assmann, Jan sz. 1938. Heidelbergben az egyiptológia professzora, 1978-1993 között a luxori ásatásokat vezette, több egyetemen is volt vendégprofesszor, 1997-ben Budapesten is tartott előadást.

A Berliini Tudományos Kollégiumban az 1980-as években végzett kutatásai eredményeként született meg műve *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban* címmel. Atlantisz Kiadó, Bp. 1999.

⁸⁸ Assmann i.m. 49-61.

⁸⁹ Jól megfigyelhető ez a zsidó nép ókori történelmében.

Megállapítja, hogy uralom és kollektív emlékezet szorosan összefonódik egymással, mivel az állam biztosítja a társadalmi emlékezés keretfeltételeit. Ezáltal ha nincs központi hatalom, nem alakulnak ki a kollektív emlékezet intézményei sem. E két tényező egymásra utaltsága kölcsönös, egymásnak feltételei és következményei. Továbbá az uralom visszatekintve legitimálja, előretekintve pedig megörökíti önmagát.⁹⁰

Kiemeli, hogy a hagyományok írásba foglalása során a hangsúly a megjelenítésre tevődik át, a rituálisról a textuálisra. Ezáltal új konnektív struktúra születik az értelmezés és az emlékezés révén.⁹¹ Az írásos kultúrák kialakulása és megerősödése során a rituális koherencia fokozatosan háttérbe szorul a textuális mellett,⁹² ezáltal az egyén aktív részvétele is, ami viszont lehetővé teszi az értelem kivonását.

A rítus valamilyen értelmet hordoz és tesz jelenvalóvá, a rituális ismételtséhez szakramentális értelmezést is társít. Az írás nélküli társadalmakban a rítus és az ünnep nagy jelentőséggel bír, mert ezek közvetítik és örökítik át az identitásbiztosító tudást.

Az emlékezés során az egyén vagy a közösség soha nem az egészre emlékszik, hanem a részre – szituációra, hangulatra, személyre, eseményre – és azt reprodukálja oly módon, hogy a múltat a jelen síkjába helyezi, ezáltal idealizálja azt.

Ezzel szemben az írás nélküli kultúrákban az emlékező inkább önmagát helyezi a múlt síkjába. Ezt a célt szolgálják a rítusok és ezt erősíti az időfelfogásuk is.

Az írás nélküli kultúrák időfelfogása a múlt elutasításán alapszik, az egyén nem a történelemben él, hanem örök jelenben, mégpedig szakrális jelenben az „in illo tempore”⁹³ események folyamatos újraélésével.⁹⁴

Az írásos kultúrák időfelfogása a múlt - jelen - jövő kontextusa, ezek összefüggése és egymásra hatása fontos szerepet játszik az egyén és a közösség életében.

⁹⁰ Uralom és kollektív emlékezet, hatalom és vallás kapcsolatát, egymásra utaltságát vizsgálja ókori példák alapján *Uralom és üdvösség* című művében. Assmann, J.: Uralom és üdvösség. Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában. Atlantisz Könyvkiadó, Bp. 2008.

⁹¹ Az emlékezet külső dimenziójának négy területét különbözteti meg:

1. mimetikus emlékezet – cselekvés és utánzás révén tanuljuk
2. tárgyak emlékezete – az ember tárgyakkal van körülveve, a tárgyak saját képét tükrözik, önmagára, múltjára emlékeztetik.
3. kommunikatív emlékezet – a társas érintkezés révén jön létre
4. kulturális emlékezet – az értelem hagyományozása

⁹² Rituális koherencia: a tudás a rítusokon keresztül hagyományozódik, középpontjában a rítus pontos ismételése áll, pl.: Egyiptom

Textuális koherencia: a tudás a szövegekben hagyományozódik, középpontjában a szövegértelmezés áll, pl.: zsidóság

⁹³ „Abban az időben”. Eliade *Az örök visszatérés mítoszában* ezt a kifejezést az őseredeti események, cselekmények, a mitikus idő eseményeinek megjelölésére használja.

⁹⁴ *Eliade, Mircea: Az örök visszatérés mítosza.* Európa Könyvkiadó, Bp. 2006. 81-137.

Az írásos kultúrák számára meghatározó a történelem, önmagát a történelemben vizsgálja és értelmezi, jelentőségét a történelemben elfoglalt helye és betöltött szerepe adja meg.

Alapvető jelentőségűnek tekinti a tegnap és ma közti különbségtételt, számára a múlt megalapozó, a jövő pedig előre mutató jellegű, a jelenben betöltött szerepét e kettő viszonya befolyásolja.

A kulturális identitás

„Az identitás ... egy önmagunkról kialakult tudattalan kép tudatosulása.”⁹⁵

Két dimenziója különböztethető meg, amelyek szorosan összefüggnek egymással, egyik nincs meg a másik nélkül, ezek a személyes és a kollektív identitás.

A kollektív identitás az a kép, amit egy csoport önmagáról fest, amellyel a tagok azonosulnak. Ebben fontos szerepe van a múltnak, mivel a közös tudáson és az emlékeken alapszik.

Kialakulásában a kommunikáció és a kultúra meghatározó szerepet játszik. A mítoszok és a rítusok is nagy jelentőséggel bírnak, mert elevenen tartják a kollektív identitást.

Az etnikai identitás alapvető eleme a vallás. A kollektív identitás kialakulásában alapvető jelentőségű a kánon. A kánon egy közösség normatív és formatív értékeit testesíti meg, vagyis az igazságot. Kánon alatt „A tradíciónak azt a formáját értjük, amely tartalmilag a legnagyobb fokú kötelező erővel, formailag pedig a legnagyobb mérvű rögzítettséggel bír. Sem hozzátenni, sem elvenni belőle, sem változtatni rajta nem szabad.”⁹⁶

Ezen kívül és mellett is létezhetnek szent szövegek, de jelentőségük kultuszi szempontból nem közelíti meg a Kánon jelentőségét.

A kanonizálás folyamata a szöveg – értelmező – hallgató kontextusát teremti meg, már nem mindenki részesül közvetlenül a szent dolgokból, eseményekből, ezt az írásba foglalás már nem teszi lehetővé. Így tehát a kanonizáció a társadalmi differenciálódás folyamata is lesz, mivel a szövegértéshez szükségesek az interpretáló személyek és intézmények, az interpretátorok az értelmiségi elit új csoportja lesznek, a kulturális emlékezet hordozóivá válnak. Jellemzőjük a szellemi vezető szerep és a viszonylagos függetlenség a politikai és gazdasági hatalomtól. Ez utóbbi megállapítás az ókori Közel-Kelet nem minden államára igaz, a korai írásos kultúrákban - például Mezopotámiában - a hagyomány hordozói egyben a politikai szervezet tagjai, emiatt függő helyzetben vannak.

⁹⁵ Assmann: A kulturális emlékezet i.m. 129.

⁹⁶ Uo. 103.

Mivel a szöveg változhatatlan, a világ pedig folyamatosan változik, az interpretátor feladata, hogy a feledésbe merülő igazságra emlékezzen, azt megőrizze, gondozza és továbbadja. Ez a feladat csak még tovább növeli szerepét és tekintélyét a kultikus és a társadalmi életben egyaránt. Ebből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy míg a rituális koherencia kizárja a variációt - mivel ismételten alapszik és az emlékezeti tartalmak csak akkor maradnak meg, ha nem történik bennük változás, változtatás, mert ez felejtéshez vezetne -, a textuális nemcsak megengedi, hanem serkenti a változtatást, de nem a szöveg, hanem a közöltek és a hallgatóság szempontjából.

A kánon fogalma és a kanonizáció folyamata

A kánon görög eredetű szó, alapja valószínűleg a héber *qānah*, jelentése mérőnád, mérőpálca, mérőzsinór, vagy valamilyen egyenes fadarab, építkezésnél használt mérőeszköz. Az ókori keleti és a görög-római kultúrák is használják ilyen jelentésekkel⁹⁷.

A latin nyelvben mint norma ismeretes, kettős jelentéssel. Egyrészt valamilyen normának, szabálynak, követelménynek megfelelő, másrészt normatív, szabályozó értékű.

A Kánon szent és sérthetetlen, kötelező érvényű, egyetemes, általános érvényű szabályok és normák foglalatja, a „norma normans”, a legfőbb tekintély.

A kánon a kollektív identitás megalapozásának és állandósításának princípiuma.

A zsidó hagyomány a héber kánon megalkotását Ezdrás nevéhez köti. Egy apokrif irat⁹⁸ szerint a Jeruzsálem elpusztításakor megsemmisült szentiratokat Ezdrás a fogságból való hazatérés után negyven nap alatt emlékezetből diktálta le öt írnoknak. A kortörténeti és irodalomtörténeti kutatások alapján sem vitatható Ezdrás fontos szerepe a kanonizáció folyamatában, ám e vizsgálatok bebizonyították, hogy a szentiratok egy része az ő koránál később keletkezett. Az ószövetségi kánon kialakulásának jelenlegi ismereteink szerint az alábbi folyamata vázolható fel.

Először feltehetően egy-egy rövidebb szent szöveget, történetet, vagy törvényt foglaltak írásba és helyeztek el valamilyen szent helyen⁹⁹, később hosszabb törvénygyűjteményt is elfogadtak kanonikusnak¹⁰⁰.

⁹⁷ Átvitt jelentései négy csoportba sorolhatók: 1. mérték, irányvonal, kritérium; 2. mintakép, modell; 3. szabály, norma; 4. táblázat, lista. Tehát olyan tárgy, vagy dolog, amely távolságot ad és szab meg, a tájékozódást segíti, biztos támpontokat ad és lehetővé teszi a pontosságot. Azt mutatja meg, hogy mihez igazodjunk, mihez mérjük magunkat.

⁹⁸ Ezdrás IV. könyve. In: *Dörömbözi János* szerk.: *Apokalipszisek*. Vál. és Utószó: Adamik Tamás. Telosz Kiadó, Bp. 1997. (Apokrif Iratok sorozat) 17-46.

⁹⁹ Pl.: a Tízparancsolatot a Szövetség Ládájában tartották, azt pedig a szent sátorban, majd a templomban őrizték.

Az Ószövetségből először a Tórát fogadták el, az előbb említett hagyománynak megfelelően Ezsdrás idején, feltehetően Kr.e. 444-ben.

A prófétai kánon a Kr.e. III. század végére záródhatott le, a többi könyv még később, a Kr.e. II-I. században kerülhetett be a kánonba.

Végleges és mai formájában Kr. u. 100 körül a jamniai/jabnéi zsinaton fogadták el.¹⁰¹

Izrael vallásának fejlődése a babiloni fogság koráig

Izrael vallásalapítójának Mózeszt tekinti a hagyomány, ám a vallás története Ábrahámmal kezdődik. A Jahve-tisztelet Mózzsal kezdődött, de mélyen gyökerezett az ősatyák hagyományaiban. Az ősatyák vallása sajátos, különbözik a térség más népeinek vallásaitól. A Genezis elbeszélése szerint az ősatyák maguk választották meg istenüket, akit tiszteltek, és akivel szoros bizalmi kapcsolatban álltak.¹⁰² Bizonyos, és a Biblia is megerősíti, hogy Izrael ősei politeisták voltak, feltehetően a törzs védőistenét a többi felett tisztelték, ám ezt a felfogást nem nevezhetjük monoteizmusnak, viszont a térség más népeinek politeizmusától is megkülönböztetendő. Az ősatyák vándorlása és áttelepedése a korban általános jelenségnek tekinthető, minden bizonnyal gazdasági okok is meghatározó szerepet játszottak ebben, de nem hanyagolható el a vallásos tapasztalat jelentősége sem. Az egyén és istene közti személyes viszonyt ígéret erősíti és szövetség pecsételi meg, ez elsősorban valószínűleg a földre és az utódok sokaságára vonatkozott, ám ezen túlmutatva a vallás fontos alkotó elemévé vált. Az ősatyák kultuszának középpontjában az állatáldozat állt, amit a törzsfő mutatott be, bármely helyen, tehát hivatalos papság és kijelölt kultuszi helyek nem léteztek. A Palesztinába költözés után az ott megismert kultushelyeken kezdték gyakorolni a saját vallásukat, mely valószínűleg összeolvadt a helyi szokásokkal.

¹⁰⁰ Pl.: a törvénykönyv megtalálása Jósiás uralkodása idején 2Kir22-23

¹⁰¹ A következő 39 könyvet tartalmazza: I-V. Mózes, Józsué, Bírák, I-II.Sámuel, I-II.Királyok, Ézsaiás, Jeremiás, Ezékiel, Hóseás, Jóel, Amós, Abdiás, Jónás, Mikeás, Náhúm, Habakuk, Zofóniás, Haggeus, Zakariás, Malakiás, Zoltárok, Jób, Példabeszédek, Ruth, Énekek éneke, Prédikátor, Jeremiás siralmi, Eszter, Dániel, Ezsdrás, Nehémiás, I-II. Krónikák

Az Ószövetség bevezetéstani kérdéseiről ld.:

Rózsa Huba: Üdvösségközvetítők az Ószövetségben. Szent István Társulat, Bp. 2005. (II. javított kiadás)

Uő: Az Ószövetség keletkezése I. Szent István Társulat, Bp. 1999 (3. átdolgozott és függelékkal kiegészített kiadás)

Uő: Az Ószövetség keletkezése II. kötet. Szent István Társulat, Bp. 2002. (3. átdolgozott kiadás)

Soggin, J. Alberto: Bevezetés az Ószövetségbe. Kálvin János Kiadó, Bp. 1999.

Tóth Kálmán: Ószövetségi bevezetés. KRE HTK, Bp. 1995.

¹⁰² Ennek alapján az a sémita nomádokra jellemző vallási felfogás ismerhető fel, mely szerint az isten a törzs védőistensége, a törzsfő és a törzs istene személyes és szerződészerű viszonyban áll egymással, az isten a törzs láthatatlan feje, melynek tagjai az istenség családjának tagjai.

Izrael történetében és vallásfejlődésében is alapvető jelentőségű az egyiptomi szabadulás eseménye-élménye. A kivonulás olyan vallásos élmény, amelyet már nem csak egy törzsi vezető, hanem az egész nép átélt fizikai valóságában. Az exodus a kollektív identitás és a vallásos meggyőződés alapvető és meghatározó élménye a zsidó nép számára. Ezt koronázza meg a Sínai-hegyi szövetségekötés, ezzel válik Izrael Isten kiválasztott népévé. Ez a szövetség nem két egyenrangú fél megállapodása vagy kölcsönös érdekegyesítése volt. Nem is azért került rá sor, mintha Izrael bármely népnél nagyobb vagy fontosabb lett volna. A szövetségekötés alapja Isten megelőző kegyelme volt, feltétele pedig, hogy Izrael Őt fogadja el kizárólagos úrnak maga felett, és törvénye szerint él. Nem külső kényszer hatására köttetett, hanem szabad döntés alapján. A szövetséghez ígéretek kapcsolódtak, megtartásához áldást, megszegése esetére pedig átkot helyezve kilátásba.¹⁰³ A kiválasztás, szövetség és ígélet Izrael vallásának alapvető elemei voltak, és történelme során mindvégig azok is maradtak. A választottság egyrészt elhatárolódást, másrészt kötelezettséget és felelősséget is jelent. Elhatárolódást más népektől és vallásoktól, kötelezettséget Isten iránt és a szövetség megtartására, és felelősséget mindezekből következően. Éppen ezért nem véletlen, hogy a szövetségekötés megelőzi a honfoglalást. Egyrészt figyelmeztet azokra a tényezőkre, amelyektől a népnek el kell határolnia magát - és ezáltal megóv -, másrészt két ígélet között köttetik, a szabadulás már beteljesült és a honfoglalás még be nem teljesült, de az események fényében kétségbenvonhatatlan ígérete között - így a nép hitét erősíti. Továbbá „területen kívül” történik, nem kötődik felségterülethez, vagyis mindenhol érvényes. A szövetség területen kívülisége különösen fontossá válik a zsidó nép történelmének válságos időszakaiban, így mindvégig érvényben tud maradni.¹⁰⁴ Sőt Jahve nemcsak területhez nem kötődik, de tárgyakhoz és egyéb emberi tényezőkhöz sem, az ókori Közel-Kelet más isteneivel ellentétben Őt ezek a tényezők nem befolyásolják.¹⁰⁵

A pusztai vándorlás vallási jelentősége többsíkú. Egyrészt a nép engedetlenségének következménye - ez a „tulajdonság” végigkíséri a választott népet történelme során -, továbbá kiemeli azt aényt, hogy Isten a nép hűtlensége és engedetlensége ellenére is kegyelmes és hűséges, noha minden oka meglenne rá, mégsem veti el népét. Másrészt Isten gondviselésének bizonyítéka, mert - noha erre is minden oka meglenne - nem feledkezik el

¹⁰³ Pl.: 5Móz11

¹⁰⁴ Pl.: Jeruzsálem eleste Kr.e. 587-ben. Az egész nép „területen kívül” kerül, Istentől mégsem szakadnak el, mert Ő nincs Jeruzsálemhez, vagy Júdához „kötvé”.

¹⁰⁵ Pl.: I. Sám. 4-6. Izrael vereséget szenved a filiszteusoktól és a szövetség ládáját is elveszíti. A nép nagy csapásnak tartja ezt, de Isten bebizonyítja, hogy Ő nincs a ládához „kötvé”.

választottairól. Ezek a tapasztalások szintén közösségi élmények, és szinte előképei Izrael és Isten kapcsolatának.

A honfoglalás és letelepedés során Izrael kapcsolatba kerül a kánaáni népekkel és istenekkel. A kánaáni áldozati szokásokat, rítusokat, szent helyeket nagyrészt átvették, és tudjuk, hogy az isteneiket is ismerték és tisztelték. Az óizraeli vallás istenképét nagymértékben befolyásolta az a környezet, amelyben a nép élt, vagyis a politeizmus. Az ősi Izrael kultusza politeista-szinkretista jellegű, Jahve eredetileg az egyik isten, valószínűleg az állam istene, az istenek feje volt. A zsidó nép viszonya vallási szempontból a kánaáni népekhez kettős, egyrészt sok elemet átvett a vallásaikból, másrészt polemizált is velük.¹⁰⁶ Jahve Isten tulajdonneve az Ószövetségben. Mózesnek jelentette ki magát először ezen a néven.¹⁰⁷

A királyság idegen intézmény volt Izraelben, vallási megítélése kettős, sőt végletes. Egyrészt Isten és népe kapcsolatában negatív változást, eltávolodást jelent, mert eddig Isten volt a nép legfőbb vezetője. A királyválasztás megokolása pedig – „Olyanok akarunk lenni, mint minden más nép: királyunk bíraskodjék fölöttünk, ő vonuljon előttünk, és vezesse harcainkat”¹⁰⁸ – egyértelműen mutatja a nép eltávolodásának és a szövetség megszegésének jeleit¹⁰⁹. Másrészt a korai időszak királyai – Saul, Dávid – Isten akaratából kerülnek a nép élére, és az Ő áldása kíséri uralkodásukat mindaddig, míg meg nem szegik az Istennel kötött szövetséget. Salamonnal a karizmatikus királyság dinasztikussá alakul, ezzel az erkölcsi gyengülés és az Istentől való távolodás tovább mélyül. Salamon a templom megépítésével a kultuszt Jeruzsálemhez köti, ezzel összekapcsolja a szentély tiszteletét és az örökletes királyságot. Ugyanúgy, mint a királyság intézménye, a templom és a liturgia is idegen mintát követett, ezzel a szinkretizmus még nagyobb méreteket öltött. Noha a királyságot a Sínai - hegyi szövetség folytatásaként értelmezték, a dinasztikus királyság idején sokszor hangzott el az a kritika, hogy a királyok azt tették, amit rossznak lát az Úr. Ez a megállapítás vallási és nem politikai szempontú, noha a kettő Izrael esetében szorosan összefügg. Ezalatt elsősorban azt kell értenünk, hogy a király nem tartotta magát a szövetséghez, megtúrta vagy támogatta az idegen kultuszokat, és olyan népekkel keresett kapcsolatot, amelyektől Izraelnek el kellett

¹⁰⁶ A térség főistenei, Él és Baal, tulajdonságait többször használják Jahvéra - például királyságot tulajdonítanak mindhármuknak, Jahve trónon ül, legyőzi a tengeri szörnyet, stb. A politeizmusból monoteizmusba való átmenet során Él tulajdonságait fokozatosan Jahvéra „ruházzák”, végül a két istenséget azonosítják. *Karasszon István: Az óizraeli vallás.* Bp. 1994. 9-16.

¹⁰⁷ A szó jelentését illetően a Mózesnek adott kijelentésből (2Móz3:14), prófétai jóvendölések záróformulájából (pl.:Ez7:9) és néhány újszövetségi textusból (pl.:Jel1:4) arra következtethetünk, hogy a „cselekvő létezés” jelentéstartalom valamilyen kifejezése, megfogalmazása lehet. Keresztyén Bibliai Lexikon (továbbiakban: KBL) I. Szerk.: *Bartha Tibor.* Kálvin Kiadó, Bp. 2000. 705-707. *Karasszon i.m.* 17-25.

¹⁰⁸ ISám8:20

¹⁰⁹ ISám8:7

volna határolnia magát vallása védelmében. A királyt nem menti fel politikai szerepe, külpolitikai megítélése sem, mert neki – mint a választott nép Istentől rendelt vezetőjének – nem a pillanatnyi helyzethez kellene igazodnia, hanem a szövetséget kell betartania és betartatnia. Ekkor és ezért jelennek meg a próféták¹¹⁰, hogy figyelmeztessék a népet a szövetség megszegésére, arra, hogy elfordult Istentől. Hangsúlyozzák, hogy a bűn felismerése és megvallása nélkül nincs bűnbocsánat, anélkül pedig a nép a vesztébe rohan.

Mivel ők nem a kor történelmi, politikai viszonyainak tükrében látják az eseményeket, hanem az Istennel kötött szövetség fényében, tevékenységük, kritikájuk konzervatívnak tűnik. Néhány kivételtől és rövidebb időszakoktól eltekintve nem érték el céljukat, sok esetben a kortársak megvetése vagy az üldözés kísérte végig életüket, ám a történelem őket igazolta. Amikor Izrael áldozatul esett az asszír hódító politikának, Júda lakossága kezdett ráébredni a helyzet súlyos voltára és a próféták üzenetének félelmetes igazságára. Az asszír uralom vallási téren is súlyos következményekkel járt. Az ókori Kelet általános gyakorlata szerint a politikai függőséggel együtt járt a győztes nép isteneinek elismerése, a behódolás, mely sértette Izrael vallásos meggyőződését.¹¹¹ Az Asszír Birodalom fenyegető közelsége, az északi országrész sorsa és az a meggyőződés, hogy Izraelt hitehagyása és a szövetség megszegése miatt érte a pusztulás Júdát vallási reformokra ösztönözte. Ám ezek a tények nem mindenkit fordítottak vissza Istenhez, néhány király kivételével az uralkodók továbbra is megtűrték – ha nem is támogatták – az idegen kultuszokat, vagy ők maguk is a bálványimádás bűnébe estek.¹¹²

Júda vallási szempontból jelentős uralkodói Ezékiás¹¹³ és Jósias¹¹⁴. Ezékiás uralkodása idején Júdát asszír támadás érte, melyből a bibliai hagyomány szerint Isten csodálatosan megszabadította. Ebben fontos szerepet játszott Ézsaiás próféta, aki a király tanácsadója volt. Ézsaiás teológiájában megjelenik az a gondolat, hogy Sion és Jeruzsálem Isten különleges oltalma alatt áll, próféciáiban nagy hangsúlyt kap az eszkhatológia. A katonai és politikai eseményekben Isten beavatkozását látja a történelemben, a népek az Ő eszközei, ez esetben

¹¹⁰ A próféta-ság meghatározása nem olyan egyszerű, a próféta (*nábi*) szó etimológiája bizonytalan. Kérdés, hogy viselkedésre-habitusra, vagy funkcióra, esetleg mindkettőre vonatkozott. A szó jelentése feltehetően a „hív,” „elhív,” „hírül ad,” „kihirdet” kifejezésekkel áll kapcsolatban. A próféták tevékenységében megfigyelhetők az ókori keleti követjárás formulái, pl.: a próféták „Ezt mondja az én uram, az Úr:” bevezetőt követően E/1.-ben beszélnek, csakúgy, mint az ókori keleti követek. Ez alapján a próféta Isten követe, „szószólója”. Vallási, politikai szerepük alapján megkülönböztethetünk extatikus, udvari, ítéletes, üdv- és íróprófétákat. A Kánon prófétái szinte mind ellenzékiek. *Karasszon* i.m. 95-106.

¹¹¹ Ez az igény azonban általában nem a győztes asszírok kezdeményezésére jelentkezett, inkább a helyi politikai elit kívánt igazodni a birodalmi központ vélt igényeihez.

¹¹² Pl.: Áház - uralkodott: Kr.e. 735-715 - az asszír istenek tiszteletére bronzoltárt állíttatott fel a templomban (2Kir16:10-18), a korabeli prófétai szövegek tanúsága szerint a kánaáni pogány kultuszok és idegen szokások virágoztak uralkodása alatt (Ézs2:6-8, 20, 8:19, Mik5:12-14), és még saját fiát is feláldozta (2Kir16: 3).

A későbbi korok Áház uralkodását a vallási hűtlenség és a szinkretizmus legsötétebb időszakának tartották.

¹¹³ Uralkodott Kr.e. 715-687/686, 2Kir18-20, Ézs36-39, 2Krn 29-32

¹¹⁴ Uralkodott Kr.e. 640-609.

büntetésének eszközei népe bűnei miatt. A büntetés és szenvedés azonban véget fog érni, ha a nép megtér. Jövendöléseinek messianisztikus értelme nyilvánvaló, Isten egy Dávid nemzetségéből származó Királyt támaszt majd, akinek győzelme után leszármazottai örökké uralkodnak. Teológiája fontos szerepet játszott az ország pusztulása után a megújulás, hazatérés reménységének kialakulásában, ébren tartásában is, sőt ezen túlmutatva megalapozta a zsidóság nemzeti felemelkedésének eszményét.

Jósiás uralkodása idején, Kr.e. 622-ben a templom javítása során találták meg a „törvénykönyvet”, mely valószínűleg Mózes ötödik könyve. Ez a könyv a honfoglalást közvetlenül megelőző időszak eseményeit vagy inkább üzenetét írja le, akár Mózes végrendeletének is nevezhetnénk. Halála előtt Mózes felhívja a nép figyelmét, hogy el ne feledkezzen Isten csodálatos tetteiről, a szövetségről, őrizze meg és adja tovább ezt a fontos üzenetet a következő generációnak. Ekkorra a szemtanúk nemzedéke - akik látták és átértékelték a csodálatos szabadulást - már kihalt, azon a földön, ahová Izrael betelepíteni készül, teljesen más körülmények várnak rá, teljesen más élethelyzetbe kerül, mint amiben eddig élt, így fennáll a veszélye annak, hogy elfeledkezik a szabadításról, a szövetségkötésről, a csodákról, az idegen népekkel való keveredés pedig vallási szempontból jelent nagy kísértést. Ezért hangsúlyozza Mózes az emlékezés, megőrzés és továbbadás fontosságát, hogy a nép politikai és főleg vallási önállósága, elkülönülése változatlanul megmaradjon. A király rögtön felismeri az irat jelentőségét és isteni üzenetét. A törvénykönyv megtalálása tulajdonképpen rádöbbenti a felejtésre – erre kellett volna emlékezni, és csak erre emlékszem –, kiadja azt a kontrasztot, amelyből látható a nép adott helyzete az Istennel való viszonyban. Bűnbánatot tart és „helyreállítja az igaz istentiszteletet”.¹¹⁵ Reméli, hogy ezzel elfordítja az Ő jogos haragját, ám a veszedelmet már nem lehet elkerülni, Júda is áldozatul esik a nagyhatalmi törekvéseknek.

A babiloni fogság beigazolja a deuteronomista történelemszemléletet, ami az eseményeket az Istennel való szövetségkötés fényében látja és értelmezi, eszerint a szövetség megtartása áldást, megszegése átkot von maga után. A próféták küldetése is erről szólt, figyelmeztettek a szövetség megszegésére és a bűnbánat szükségességére, ám saját korukban ezt a nép sokszor üres fecsegésnek, eltúlzott fenyegetőzésnek tekintette. Ezáltal a királyság korának politeisztikus-szinkretisztikus kultusza fokozatosan „kinevelt” egy réteget, csoportot, amely mindenfajta üldözés és megvetettség ellenére ragaszkodott a mózesi hagyományokhoz. A társadalom hordozta kultúrát idegennek bélyegezte, a nép nagy részét elidegenedett, hűtlen,

¹¹⁵ 2Kir22-23, 2Krón 34-35.

feledékeny Izraelnek, önmagát pedig az igaz Izraelnek titulálta, ezzel elhatárolta magát tőlük, a népen belül önálló néppé szerveződött. A vallás a környezettel szembeni ellenállás, autonóm értelmi szféra, a zsidóság esetében ez az ellenállás nemcsak más népekkel szemben, hanem a saját népen belül is kialakult, a saját kultúrával szembeni ellenállásból megszületett az igaz Izrael. Ehhez tartozni nemcsak leszármazási alapon lehet, az etnikai identitás többé már nem azonos a vallásával. Ebbe a csoportba bekerülni csak megtérés által lehetséges, az ide tartozás kísérőjelenségei a konverzió, a hitvallás, a vértanúság. Nemcsak bekerülni, ezen belül megmaradni sem egyszerű, mivel a törvények megtartása nehéz életforma, és csak folyamatos, egész életen át tartó tanulással és tudatosítással valósítható meg. A kiválasztottság elkülönülést, egyszerűséget is jelent, hangsúlyos, érzelmi értelmű identitássá válik.

Ez a folyamat nem a zsidóságra jellemző, hanem az ókori Közel-Keleten általánosan megfigyelhető jelenség, de más népeknél nem jelentkezik ilyen élesen, és elhatárolódáshoz sem vezet. Más ókori népeknél a vallás a kultúra egy eleme, a zsidóságnál azonban független a kultúrától. Ám éppen ezáltal képes átvészelni a kultúra változásait. A babiloni fogság során valóban idegen kultúra kontextusába került a nép, ez a helyzet nemcsak a deuteronómista történelemszemléletet igazolta, hanem kiemelte az „igaz Izrael” szerepét. Mivel ez a csoport mindvégig szemben állt, nem jelentett számára rendkívüli megpróbáltatást a kialakult helyzet. Tisztában volt azzal, hogyan őrizheti meg magát az idegen behatásoktól, hogyan zárhatja ki azokat. A szövetség megszegése következményeinek megtapasztalása a nép egy jelentős részét fogékonnyá tette a prófétai üzenet megértésére, ennek hatására az őszinte bűnbánatra, és ezáltal megalakult a fogság gyülekezete. A vallás megőrizte a népet a beolvadástól, megőrizte identitásukat. Mivel a fogság idején nem volt király, sem próféta, az írástudók szerepe, jelentősége megnőtt. Az egész nép területen kívül került és megtapasztalta, hogy Istent a fogságban is segítségül hívhatja, sőt, ami még ennél is fontosabb, megtanulta, hogy Isten az egész világ felett úr, a pogány népek is az Ő eszközei, a büntetés pedig a megújulást, megtisztulást szolgálja. Ebben a válságos helyzetben rendkívüli jelentőségű Jeremiás és Ezékiel próféták tevékenysége, akiknek központi mondanivalója a megváltás és új teremtés örömmüzenete. Az új teremtés és az új szövetség ígérete szerves részévé, alapjává válik Izrael jövőképek, a történelem Isten epifániája lesz.¹¹⁶

¹¹⁶ Assmann i.m. 193-223. Bright, John: Izrael története. Kálvin Kiadó, Budapest, 2001. 99-106. 122-132. 144-158. 217-221. 250-256. 283-287. Eliade, Mircea: Vallási hiedelmek és eszmék története. Osiris Kiadó, Bp. 2006. 144-155. 260- 275.

Az eszkhatologikus váradalmak

„Vigasztaljátok, vigasztaljátok népemet! – mondja Istenetek. Szóljatok Jeruzsálem szívéhez, és hirdessétek neki, hogy letelt rabsága, megbűnhődött bűneiért, hiszen kétszeresen sújtotta az Úr keze minden vétkéért.”¹¹⁷ Így kezdődik Deutero-Ézsaiás¹¹⁸ próféciaja, amely Isten és népe kapcsolatának megváltozását mutatja. A büntetés beteljesedett, Isten megújította szövetségét népével, amely már örökre szól és megerősíti a megváltás ígértét.¹¹⁹

Deutero-Ézsaiással új korszak kezdődik a prófétai irodalomban. Korábbi próféták is beszéltek már a nép bűneiről, hűtlenségéről, Isten irgalmáról és szabadításáról, ám ő egy tragikus kor végét és egy új kor közeledtét hirdette meg. Az új kor kibontakozását, csodálatos eseményeit drámai erővel mutatta be. Vele kezdődik az eszkhatologikus prófécia.

Jelentős különbség még a korábbi próféciaakkal összevetve az egyistenhit határozott kijelentése. „Én, én vagyok az Úr, rajtam kívül nincs szabadító.” „Én vagyok az első és az utolsó, rajtam kívül nincs Isten.”¹²⁰ A korábbi értelmezéstől eltérően fel sem merül, hogy más isten is létezhet, vagy más népek más isteneket tisztelhetnek, hanem egyértelmű, határozott kifejtését találjuk az Úr kizárólagos istenségének.

Próféciaja középpontjában Isten tette áll, hatalma, szabadítása, szeretete, hűsége, irgalma.

A könyvben található az úgynevezett *Ebed-Jahve-énekek*¹²¹, amelyek valószínűleg eszkhatologikus jövődölések. „Az illető személy az ideális Izrael megszemélyesítője, így

¹¹⁷ Ézs40:1-2

¹¹⁸ A babiloni fogság utolsó évtizedében működő névtelen próféta, könyvét - Ézs40-55 - Ézsaiáséhoz kapcsolták. Könyve a fogságból való hazatérés örömmünéte. Bár a nép bűne miatt megérdemelte az ítéletet, Isten megkönyörült, megbocsátott. A szabadítás munkájában Kürosz perzsa királyt használja fel. KBL I. 274.

¹¹⁹ Ézs51:6, 8; 54:7-8,10;

¹²⁰ Ézs43:11; 44:6b

¹²¹ Ézs42:1-4; 49:1-6; 50:4-9; 52:13-53:12; vitatott az énekek értelmezése és, hogy Deutero-Ézsaiástól származnak-e. *Ebed Jahve* – Jahve szolgája, az Úr szolgája; olyan személy, akire Izrael Istene feladatot bízott népe körében. Isten szolgálai közül az, aki szenvedése által különös szolgálatot végez el. Ebben az értelmezésben tulajdonképpen Kürosz is Isten szolgája, mert végrehajtja akarátát (Ézs44:28; 45:1), de ez nem tudatos engedelmisség és nem is szenved érte. Jó Isten szolgája (Jób1:8; 2-3; 42:7k), szenvedése példértékű az ártatlanul szenvedőknek, de szenvedésével nem végez különleges szolgálatot Istennek. Dávidnak pályája elején Isten népe érdekében vívott harcai miatt kellett bujdosnia, későbbi szenvedése azonban bűnei miatt (Betsabé elcsábítása, Uriás megöletése) rákövetkezett büntetés. Vannak, akik az Úrhoz és a szolgálatukhoz való hűségük miatt szenvedtek (pl.: Mózes). A próféták Jahve szolgálainak jellegzetes csoportja. A szolga hol egyén, hol közösség. Arról a szolgálatról is lehet szó, amelyet Izrael Istene – aki a világ Ura is – bíz az övéire. Utal egyrészt az eltévelyedett Izrael megtérítésére, másrészt a hívó Izraelnek a más népekért vállalt küldetésére. Keresztény értelmezésben magára Jézusra vonatkozik.

Ebed Jahve rejtélyes alak, fő jellemvonásai a szelídség, engedelmisség, különleges szolgálata az egész világra kiterjed, melyhez Isten lelkét kapja. Isten már születése előtt kiválasztotta igehirdetői szolgálatra. Megverik, meggyalázzák, szenvedése helyettes szenvedés, meghal a bűnösök közé számítva, pedig ártatlan volt. Elégtétele az lesz, hogy meglátja utódait, sokáig él, megelégedett lesz. Ez viszont csak úgy lehetséges, ha feltámad.

„Az Úr akarata volt az, hogy betegség törje össze. De ha fel is áldozta magát jóvátételül, mégis meglátja utódait, sokáig él. Az Úr akarata célhoz jut vele. Lelki gyötrelmeitől megszabadulva látja őket, és megelégedett lesz. Igaz szolgám sokakat tesz igazzá ismeretével, és ő hordozza bűneiket. Ezért a nagyok között adok neki részt, a

lehet egyszerre individuum és kollektívum, Izrael és a népek megtérítője. A prófécia túlmutat a történelmi látóhatáron.”¹²²

Az eszkhatológia szó a görög *eszkhatosz* – végső, utolsó – és *logosz* – beszéd, gondolat, tan – szavakból tevődik össze, és a vallások végső dolgokról szóló tanítását, a jelen világkorszak lezáródásával és az azt követő új világkorszak kialakulásával kapcsolatos nézetek és tanok összességét jelenti. Az eszkhatologikus idő az ítélet és szenvedés időszaka, de egyúttal az új üdvkorszak nyitánya is, melynek során megjelenik a szabadító/megváltó, és véghezviszi az új teremtetést, a teremtetéshez hasonlóan a káoszból egy új világrendet hozva létre. Ez az elképzelés más vallásokban is megtalálható, de a legtöbb esetben az esemény periodikusan ismétlődik.

Az ószövetségi eszkhatológia szorosan kötődik a történelemhez, annak menetére, végcéljára koncentrál. Ez szintén jelentős különbség más vallások eszkhatológiai váradalmait tekintve, amelyek általában a természet körforgását veszik alapul.

Ezzel szemben Isten és népe kapcsolata az első „perctől” kezdve az utolsóig a valós, történelmi időben lejátszódó folyamat, Isten a történelem istene, s a történelem üdvtörténelem, mely az isteni kezdettől az isteni „befejezés” felé halad az Ő tökéletes terve szerint. Ezáltal az Ószövetség eszkhatologikus váradalmi a történelmi fejlődéssel együtt változnak, formálódnak.

Izrael első váradalmi a megígért föld megszerzésére irányultak, melyhez Isten áldása is kapcsolódott - a nép gyarapodása, az ellenségek felett aratott győzelmek, a királyság megteremtése. A királyságot illetően ismét ki kell emelnünk Dávidot, ugyanis ő az „ideális” király Izrael számára - természetesen későbbi értelmezések szerint -, mert az ő uralkodásában vélték felfedezni Isten és Izrael áldott kapcsolatának földi megvalósulását, így hát nyilvánvaló, hogy a megígért szabadítóról szóló jövendölések egyre inkább a dávidi dinasztiához kötődtek.¹²³

Isten ítélete – népe és a többi nép felett –, és azt követő üdvözítő tette az írópróféták központi üzenete, Hóseás¹²⁴ és Ézsaiás¹²⁵ jövendöléseiben jelenik meg a legnagyobb hangsúllyal. Isten

hatalmasokkal együtt részesül zsákmányban, hiszen önként ment a halálba, hagyta, hogy a bűnösök közé sorolják, pedig sokak vétkét vállalta magára, és közbenjárt a bűnösökért.” Ézs53:10-12. KBL I. 297; 684-686.

¹²² KBL I. 685.

¹²³ Dávid, mint Jézus előképe: Dávid Izrael királya, pásztora (2Sám5:2), az Úr lelke által inspirált próféta (1Sám16:13, 2Sám23:2), pap (2Sám6:13-17) – Jézus Izrael igazi királya, pásztora, a próféta, pap a Melkisédek rendje szerint (Zsid5:6). Jézus is Betlehemből született, mint Dávid (Lk2:11), Jézus is Isai leszármazottja, a dávidi dinasztiának Jézusban van vége, „ezt mondja a Szent, az Igaz, akinél van a Dávid kulcsa” Jel 3:7. KBL I. 267-270.

¹²⁴ Izraelben élt és tevékenykedett II. Jeroboám (uralkodott Kr.e. 783-752) idején, és az azt követő időszakban. Prófétai működése Kr.e. 750-730/720 közé tehető. Egyesek szerint megérthette a Kr.e. 722-ben bekövetkező asszír megszállást, de könyvében nem találunk erre utaló megjegyzést. Könyvének központi üzenete Isten és

népe iránti szeretete, az új szabadítás, újjá teremtés ígérete Deutero-Ézsaiás próféciáinak fő mondanivalója, melyekhez kapcsolódik Izrael közvetítő szerepének kiemelése és Isten szolgájának – *Ebed Jahve* – küldetése.

Az eszkhatologikus szemléletmód nem azonos mértékben hatott a különböző vallási csoportokra. A papi teológiában mellékes szerepet töltött be, ám a népi kegyességben egyre erőteljesebben jelentkezett, mint ahogy a késői próféták iratai is mutatják.

Magában a szemléletben is változások következtek be. A hangsúly egyre inkább az egyetemesség felé tolódott el, a középpontba az egész világ jövője, az emberiség történelmének végcélja és értelme került.

Az ószövetségi eszkhatológia alapmotívuma a végső beteljesedés napja¹²⁶, amelyen nyilvánvalóvá lesz, hogy az Úr az Isten, aki helyreállítja a világot. Ez a nap az ítélet, a szabadítás és a helyreállítás napja egyben.

Ekkor Isten megítél minden igazságtalanságot, nemcsak Izraelben, hanem az összes népre kiterjedően¹²⁷. Ám az ítélet nem az utolsó szava lesz, hanem egy új kezdet, Isten új szövetséget köt népével és megújítja¹²⁸. Ebben az eseménysorozatban különleges szerepe van a Messiásnak¹²⁹, az Emberfiának¹³⁰ és a Prófétának¹³¹, a váradalmakban angyalok is megjelennek előkészítő vagy közvetítő szerepben.

Izrael kapcsolata, Izrael hűtlensége. Próféciájában valószínűleg személyes életkörülményei is szerepet játszottak. Hósl:1-8. KBL I. 620. Tóth i.m. 138-142.

¹²⁵ Júdában, Jeruzsálemben profétált, Kr.e. 740-680 közötti időszakban. Áház (uralkodott Kr.e. 735-715), és főleg Ezékiás (uralkodott Kr.e. 715-687/6) tanácsadója volt. Teológiai gondolataiban jelentős szerepet játszik Sion és Jeruzsálem, amelyek Isten különös oltalma alatt állnak. Pl.: Ézs28:16, 31:4-5. KBL I. 440-443. Tóth i.m. 114-125.

¹²⁶ „Úr napja” – pl.: Ézs2:12, Ez30:3; „ama nap” – pl.: Ám9:11, Mal3:19; „harag napja” – pl.: Zsolt110:5, Ez7:19, Zof1:15; „bosszúállás napja” – pl.: Ézs34:8, Jer46:10;

¹²⁷ Pl.: Ám2:6, Ézs34, Jól4: 12-17,

¹²⁸ Pl.: Ézs1:26-29, Jer31:18-40, Ez11:19-20

¹²⁹ A héber *másija*^h görögösített formája, jelentése: felkent. Görög megfelelője: *khristosz*.

Az Ószövetség négy személyt nevez Messiásnak: az uralkodó királyt, a főpapot, a pátriárkákat, és a megígért szabadítót, a Megváltót. A Messiás alakjának három formája: királyi - dávidi dinasztiából származó -, prófétai - jellemvonásai *Ebed Jahve* alakjával megegyeznek -, Emberfia - Dán7:13-14 alapján. Keresztyén Bibliai Lexikon. (továbbiakban: KBL) II. Szerk.: Bartha Tibor. Kálvin Kiadó, Bp. 2000. 203-205.

¹³⁰ „Láttam az éjszakai látomásban: Jött valaki az ég felhőin, aki emberfiához hasonló volt; az öregkorú felé tartott és odavezették hozzá. Hatalom, dicsőség és királyi uralom adatott neki, hogy mindenféle nyelvű nép és nemzet őt tisztelje. Hatalma az örök hatalom, amely nem múlik el, és királyi uralma nem semmisül meg.” Dán7:13-14. Az Emberfia az ég felhőin, azaz a mennyből jön, Isten egyetemes királyságának uralkodója a végső időkben. Képe túlmutat a Messiásén (a Dávid Fiáén). Jézus önmaga megnevezésére ezt a kifejezést használja leggyakrabban. Egyesek szerint ezzel önmaga kicsinységére utal, mások szerint az előbb vázolt értelemben. KBL I. 377-378.

¹³¹ Valamelyik nagy próféta, vagy jelentős ószövetségi személy tér vissza – pl.: Mózes, Illés vagy Énók. (Vö.: Mt16:13-14)

A judaizmus eszkhatológiája középpontjában Isten és az Ő tette áll. Az eljövendő üdvösség az istenellenes erők vereségével és Isten országa megjelenésével kapcsolódik össze.¹³²

Az eszkhatológia és apokaliptika kifejezéseket néha azonos értelemben használják, annak ellenére, hogy lényegi különbség van a kettő között. Az eszkhatológia tárgyát a világ megsemmisülése utáni események alkotják, míg az apokaliptikáét a korszakváltáshoz vezető események leírása.

Az apokaliptikus váradalmak

Az apokaliptika eredete bizonytalan, egyes nézetek szerint a Kr.e. III. század, mások szerint a Kr.e. VI. század vége, V. század eleje. Neve az *apokalüpto* görög szóból származik, melynek jelentése (titkot) felfedni, kijelenteni. „Teológiai szakkifejezésként elsősorban műfaji meghatározás, amely olyan irodalmi alkotást jelöl meg, ahol a szerző(k) mitológiai utalásokkal telített, szimbólumokban bővelkedő nyelven a közeli végidőket jövendőli(k) meg, ill. az ezt követő hatalmas történelmi fordulatot. Nem ritka eközben a víziók és audíciók ábrázolása sem. A műfaji kategórián túl az apokaliptika bizonyos teológiai látásmódot is jelent, amely először a Kr.e. 5. század „korszelleme” volt, majd ezt követően képviselhető szemléletként továbbélt egészen napjainkig.”¹³³

Az apokaliptikus szemlélet a történelem eseményeit előre megjósolhatónak tartja, a szerző tulajdonképpen kora eseményeinek magyarázatát adja.

Jellemző jegye a pszeudonimitás - kivéve a Jelenések könyvét -, azaz a szerző egy korai időkből származó jelentős személynek nevezi meg magát, az ő tekintélyét használva fel.

A közelgő végidőt látványos, kozmikus jelenségek kísérik, melyek megsemmisítenek minden emberi hatalmat. Az isteni és emberi hatalom harcát világtörténeti periódusokra osztja, a

¹³² „A judaizmus eszkhatológiáját vallástörténetileg egyfelől az Ószövetség teleologikus meghatározottságú, lineáris, ugyanakkor a jelen világkorszakra koncentrálni törekvő történelemszemlélete határozza meg, másfelől azok a képzetek, amelyek a mitikus körforgás-szemlélet általános keleti szellemiségében gyökereznek. A lineáris-történeti és a ciklikus szemléletmód keveredéséből alakul ki az a tendencia, amely a világ történetét az ősidőktől a „végső időig” periodizálni törekszik. Ebben az elgondolásban a ciklikus gondolati elem az, amely a végső időben a valaha volt ősidők ideális világát látja újra visszatérni.” KBL I. 416. KBL I. 413-420. TRE 10. 254-363. *Bright* i.m. 435-446. *Eliade*: Vallási hiedelmek és eszmék története. i.m. 452-455.

¹³³ KBL I. 94. Az Ószövetségben Dán, Ézs24-27, Jóél, Zak9-14, az apokrif művek közül Énókh könyve, Báruk könyve, Ezsdrás 4. könyve, Ábrahám apokalipszise tartozik ide. *Dörömbözi János* szerk.: Apokalipszisek. Vál. és Utószó: Adamik Tamás. Telosz Kiadó, Bp. 1997. (Apokrif Iratok sorozat). *Ványó László* szerk.: Apokrifek. Szent István Társulat, Bp. 1988. (Ókeresztény Írók II.)

legutolsóban lép színre az Antikrisztus¹³⁴. Az istentelen erőkkel szemben kisebbségben van az igazak gyülekezete, az „igaz Izrael”, amelynek szerepe központi jelentőségű.

További jellemzője még a számmisztika. A legfontosabb szám a hét - a teremtés rendjének analógiájára -, de emellett különböző számspekulációk is megjelennek, amelyek a világekorszakok kiszámítására szolgálnak.

Az intertestamentális korban az angyalok és démonok száma és jelentősége is megnő.

Az apokaliptikus művekben ők a végrehajtók, mozgató erők, néhány esetben a szerző látomásainak magyarázói.¹³⁵

Az Ószövetség apokaliptikus-eszkhatologikus irodalmában különösen jelentős szerepet tölt be Dániel könyve. Feltehetően a Kr.e. II. század közepén keletkezett, szerzője ismeretlen, aki forrásul használhatta Dániel próféta¹³⁶ fennmaradt hagyatékát. A könyv két részre tagolható, első hat fejezete Dániel és társai megpróbáltatásairól szól, amelyeket hitükért kellett kiállniuk a babiloni királyi udvarban. A második hat fejezet Dániel négy apokaliptikus látomását és azok magyarázatát tartalmazza. Próféciai mind saját korában, mind a későbbi korokban nagyhatásúak voltak¹³⁷, megfelelő alapot biztosítva a végidők menetének leírására vállalkozó teológiai értelmezések és spekulációk számára¹³⁸. A két rész között nagy az időbeli távolság, amit az első hat fejezet elbeszéléseinek pontatlanságai is mutatnak. Az elbeszélés történelmi háttérét, a fogság korát és a perzsa kort illetően a szerző alapvető adatokban téved¹³⁹, míg a hellenisztikus kort feltűnően jól ismeri¹⁴⁰. A késői írásba foglalást bizonyítja, hogy a könyv a héber kánon harmadik - Szentíratok - csoportjába került.

Az első látomásban négy vadállat jelenik meg, amelyek a magyarázó angyal szerint négy egymást követő birodalmat jelentenek. Utánuk egy emberszerű lény - az Emberfia - tűnik fel, akinek örök hatalom adatik, azaz a négy világbirodalom után az Emberfia országa fog megvalósulni.¹⁴¹ A második látomás egy kos és egy kecskebak küzdelméről szól, amely a

¹³⁴ *Antikrisztosz* – görög – jelentése: a messiás ellenfele. Az Ószövetségben találunk utalást arra, hogy az utolsó időkben az istenellenes hatalmak Isten népére törnek – pl.: Ez38. A zsidó apokaliptika ezt továbbfejlesztette, az antikrisztust démoni vonásokkal ruházta fel. Az Újszövetségben az utolsó idők sátáni erőit, hatalmait érthetjük antikrisztus alatt, amely hamis Krisztusként vagy hamis prófétaként jelenik meg. KBL I. 86. ERE 1:578-581.

¹³⁵ KBL I. 94-97.

¹³⁶ Valós történelmi személy, aki a Kr.e. VI. században, a fogságban élt.

¹³⁷ Az Újszövetség több mint 100 helyen idézi, vagy említi.

¹³⁸ „... az apokaliptika jellegéből adódóan a szöveg olyan, hogy bárki, bármikor megtalálhatja benne saját korának nagy hatalmait.” *Kőszeghy Miklós*: A négy világbirodalom koncepciója Dániel könyvében (Dán2). In: Aelius Aristeidész: Róma magasztalása. Fordítás és kísérő tanulmányok. KRE BTK. Ókortörténeti Tanszék kiadványai II. 2002. 150. 147-152.

¹³⁹ Pl.: Jeruzsálem megszállását Jójákim uralkodásának 3. évre datálja (Dán1:1-2), Nebukadneccar betegsége (4. rész), Belsaccar lakomája (5. rész), a méd Dárius (Dán6:1).

¹⁴⁰ Pl.: Dán 11:21-45 IV. Antiochus szír király erőszakos uralma – jelképes történetírás, de a személyek és az események pontosan azonosíthatók – IV. Antiochos Epiphanes (uralkodott Kr.e. 175-163).

¹⁴¹ Dán7:2-14, 17-18

méd-perzsa és a makedón-görög birodalom harcát jelenti.¹⁴² A harmadik látomás Dániel bűnvalló imádságával kezdődik, melynek hatására kijelentést kap Isten népének jövőjéről.¹⁴³

A negyedik – utolsó – látomásban a perzsa és a görög uralom eseményeit és végét mutatja meg az angyal, s a prófécia a feltámadás megjövedülésével zárul.¹⁴⁴

A zsidó apokaliptikus váradalmakban - kanonikus és apokrif művek alapján - két fő elképzelés alakult ki. Az egyik szerint a mennyből száll majd alá az isteni küldött, az Emberfia, akinek eljövetelekor bekövetkezik a halottak feltámadása és az utolsó ítélet.

A másik egy földi Messiás-birodalom megvalósulását várta, amelyben Izrael minden ellenségét legyőzi és helyreáll a dávidi királyság.

Az eszme fejlődésével kialakult az az elképzelés, hogy a Messiás-király uralma a világ vége és az új világkorszak kezdete előtt fog megvalósulni, vagyis a földi Messiás-korszak egy meghatározott ideig tartó időszak lesz, amelyet az istenellenes erők utolsó nagy támadása követ, majd ezután beköszönt az új világkorszak.

A zsidó apokaliptikában a Messiás-korszak időtartama különböző - pl.: 3Ezsdrás szerint négyszáz év¹⁴⁵ -, az ezeréves uralom valószínűleg abból az elképzelésből származik, amely a teremtés analógiájára a világ történelmét ezeréves időszakokra – világhét - osztja fel¹⁴⁶, s eszerint az utolsó ezer év a befejező szombat.¹⁴⁷

A bibliai apokaliptikus irodalom utolsó irata a Jelenések könyve. A kor apokalipsziseitől több tekintetben eltér, mind formai, mind tartalmi jegyeit illetően. A legfontosabb különbség a dualizmus „hiánya”. Az isteni és a sátáni erők harca nem egyenlő ellenfelek küzdelme, mivel a sátán és „népe” Istennek alávetett, és e tényen semmi sem változtathat. A történelem menetét Krisztus váltságműve szabja meg, és nem a dualizmus vagy a determinizmus.

¹⁴² Dán8

¹⁴³ Dán9; Jeremiás próféciaja – Jer29:10 – alapján a fogság 70 esztendejét 70 évhétnek értelmezi.

„Hetven hét van kiszabva népedre és szent városodra. Akkor véget ér a hitszegés, és megszűnik a vétek, engesztelést nyer a bűn, és eljön hozzánk az örökké tartó igazság. Beteljesül a prófétai látomás, és felkenik a szentek szentjét. Tudd meg azért és értsd meg: Attól fogva, hogy elhangzott a kijelentés Jeruzsálem újjáépüléséről, hét hét fog eltelni a fejedelem felkenéséig. Azután még hatvankét hét, és újjáépülnek a terek és a falak nyomorúságos időkben. A hatvankét hét eltelté után megölik a felkentet, senkije sem lesz. Egy eljövendő fejedelem népe pedig elpusztítja a várost és a szentélyt. Elvégzett dolog, hogy pusztán álljanak a háború végéig. De a fejedelemnek is vége lesz, ha jön az áradat. Erős szövetséget köt sokakkal egy hétre, de a hét közepén véget vet a véres- és az ételáldozatnak. A templom szegélyére odakerül az iszonyatos bálvány, míg csak rá nem szakad a pusztítóra a végleges megsemmisülés.” Dán9:24-27

¹⁴⁴ Dán10-12. KBL I. 265-267.

¹⁴⁵ *Vanyó László* szerk.: Apokrifek. Szent István Társulat, Bp. 1988. (Ókeresztény Írók II.). 159-168.

¹⁴⁶ Vö.: Zsolt90:4, 2Pét3:8

¹⁴⁷ Ez az apokaliptikus váradalom a khiliaszmus/millennarizmus, az elnevezés a görög *khilioi* – ezer kifejezésből származik. Az Újszövetségben khiliasztikus váradalom a Jel20:1-6-ban fordul elő (Krisztus ezeréves uralma), Jézus végidőkről szóló tanításaiban sehol sem beszél erről. KBL II. 43-44. ERE 1:204. 2: 568. 8: 576. 578. *Eliade*: Vallási hiedelmek és eszmék története. i.m. 461-466.

A legszembetűnőbb formai különbség, hogy a Jelenések nem pszeudonim irat, címfeliratában és szövegében is Jánost nevezi meg szerzőjének, akit a hagyomány János apostollal azonosít. A könyv keletkezési ideje a 90-es évek elejére tehető, kanonizálása azonban csak a IV. század végére történt meg. Az apokaliptika műfajának jellemző stílusjegyei - jelképek, látomások, magyarázó angyal, trónterem-látomás, számmisztika, stb. - megtalálhatóak benne.

A műfaj szemléletétől is eltér némiképp, mivel a fő célja nem az utolsó idők „forgatókönyvét” adni csupán, hanem ezen túlmenően bizonyosságot tenni arról, hogy Isten a történelem Ura, a történelem üdvtörténet, amelynek legfontosabb eseménye Jézus Krisztus megváltó tette.

A hűséges kitartás és az erre történő biztatás is nagyobb hangsúlyt kap a műben.

Kiemeli Krisztus hatalmát és dicsőségét, és a szenvedő Jézussal való azonosságát.

Az Ezékiel 38-39-ben bemutatott Góg és Magóg szerepel a Jelenések 20:8-ban. Alakjuk és azonosításuk is problematikus, egyetlen ismert történelmi személlyel sem sikerült megfeleltetni. Az említett helyeken sem tudunk meg többet, a központi téma mindkét szövegrészben, hogy Isten népére támad, és Isten legyőzi.¹⁴⁸ Jelentős különbség, hogy míg Ezékielnél Góg Magóg királyaként értelmezhető¹⁴⁹, a Jelenésekben mindkettő személynévként szerepel. Góg hadserege jelkép, a gonosz összesített ereje.¹⁵⁰

Az Újszövetség egyetlen apokaliptikus irata, a Jelenések könyve tehát evangéliumi tartalmú, krisztológiai és pneumatológiai szempontú mű, és ezzel a nézőpontjával egyedülálló az apokalipszisek sorában.¹⁵¹

Összegzés

Vallástörténeti áttekintésünkben megvizsgáltuk a kollektív identitás, kulturális emlékezet kialakulását és jelentőségét, továbbá hogy milyen tényezők befolyásolják ezeket a folyamatokat, és milyen szerepet játszanak egy közösség életében. Vizsgálódásunkhoz a zsidó népet és vallást választottuk, mely monoteizmusával és sajátos történelem értelmezésével, szemléletével egyedülálló az ókorban, és amely a keresztény vallás és kultúra számára megalapozó jelentőségű. „Csak a zsidók egészen különleges története olyasfajta történelem, amelynek politikai történelemként még ma is szigorúan vallásos értelmezése adható. A bibliai hagyományon belül csak a zsidó próféták voltak radikális „történelemfilozófusok”, mert nem filozófiájuk volt, hanem rendíthetetlen hitük Isten gondviselői tervében, aki a kiválasztott

¹⁴⁸ Ez38:14-39:16; Jel20:7-10

¹⁴⁹ „Vesd tekintetedet Gógra a Magóg országában, Rós, Mesek és Tubal fejedelmére.” Ez38:2

¹⁵⁰ KBL I. 525.

¹⁵¹ ERE 2:576, 4:323-324. KBL I. 723-726. TRE 3. 174-289.

népet engedetlenségéért megbünteti, engedelmisségéért megjutalmazza. A zsidó lét, ez a kivétel, alkalmas volt rá, hogy igazolja a politikai történelem szigorúan vallásos felfogását, hisz egyedül a zsidók történelmi nép, mégpedig vallásuk, a sínai kinyilatkoztatás okán. Ebből a kiindulópontból értelmezhetette és értelmezheti teológiailag történelmi-politikai sorsát a zsidó nép.”¹⁵²

Mint láttuk, a nép külső elhatárolódása és belső összetartása politikai és territoriális megkötöttségektől függetlenül is élt, és egyre erősebbé vált, a vallás a kollektív identitás fundamentuma lett. Konfrontációk során és hatására alakult ki és fejlődött a zsidóság identitása.

„A világtörténelmi sorsfordulók isteni tervezésébe vetett hit lehetősége az egyetemes jelentőségű szent népről alkotott hiten nyugszik, mert csakis népek, és nem individuumok a történelem tulajdonképpeni szubjektumai, és csak egy szent nép állhat közvetlen kapcsolatban az üdvtörténelem urával.”¹⁵³

Apokaliptika és eszkatológia túlmutatnak a történelmen, túl téren és időn, és az örökkévalóság távlatait nyitják meg. Megmutatják, hogy a történelem csupán kerete, de nem célja az egyes ember és nép életének. A történelem a végső célja felé halad, amely Jézus Krisztusban lesz nyilvánvaló, Ő a vég kezdete. Benne és Vele nem új korszak kezdődik el, hanem beteljesedik az üdvtörténelem.

¹⁵² Löwith i.m. 246.

¹⁵³ Uo. 247.

III. Eszmetörténeti háttér

„... a vallásos ember „nyitott” világban él, és létezése „nyitva áll” a világ előtt.”

Mircea Eliade¹⁵⁴

¹⁵⁴ Eliade, Mircea: A szent és a profán. A vallási lényegről. Európa Könyvkiadó, Bp. 2009. 156.

A vallásos ember számára minden többletjelentéssel bír, vallásos tartalommal telített, transzcendens titkot hordoz, a szentség megnyilvánulásának - vagy legalábbis megnyilvánulása lehetőségének - tekintendő. Ebből és csakis ebből a nézőpontból számít szentnek, isteni jelnek valamely természeti jelenség, képződmény, vagy bármi egyéb, tehát ha az az istenségtől ered, rá utal vagy mutat.

Úgy vélem, a kinyilatkoztatás írott formája különösen fontos helyet foglal el a vallásos világban. Már csak ebből is következik az a felfogás, hogy a szent iratok, könyvek a szó szerinti, betű szerinti értelmükön túl is hordoznak üzenetet, többletjelentést, melyek nem tárulnak fel akármikor akárkinek - ahogyan a világban megnyilvánuló szentség sem -, és amelyek nagyobb jelentőségűek és horderejűek a szó szerintinél.

Ezeket a „titkokat” és megfejtésük módját azonban keresni, kutatni kell az erre hivatottaknak, az értelmezés – megértés – magyarázás adományával rendelkezőknek, és feltárni az ilyen adománnyal nem rendelkezők számára.

Az exegézis okát és célját még jobban megvilágítja Tyconiusnak, az első latin nyelvű hermeneutikai értekezés szerzőjének műve bevezetőjéből idézett alábbi néhány mondata.

„A figyelmemet felkeltő dolgok közül a legfontosabbnak láttam egy szabálykönyvecske megírását, hogy ezáltal kulcsot és világosságot adjak a törvény titkainak megértéséhez. Bizonyos titkos szabályok rejtőznek ugyanis az egész törvény mélyén, amelyek az igazság kincseit az emberek előtt láthatatlanná teszik. Aki azonban e szabályokról szóló nézetünket ellenkezés nélkül elfogadja, annak a rejtett dolgok megnyílnak, és a homályosak megvilágosodnak. Úgyhogy ha valaki a prófécia megmérhetetlen erdejét járja, e szabályok, mint világos ösvények által vezetettve az eltévelyedéstől védelmet talál.”¹⁵⁵

A különböző korok jeles teológusai szinte kivétel nélkül rendelkeztek „saját” exegetikai módszerrel, amelyet maguk alkottak, vagy korábbi teológusok tollából származókat vettek és dolgoztak át.

„Bizonyos értelemben a keresztény teológia története a bibliamagyarázat történetének tekinthető.”¹⁵⁶

¹⁵⁵ Az első latin nyelvű hermeneutika. Tyconius Szabályok könyve. Liber regularum Tyconii. Szerk.: Fabiny Tibor. Ford.: Czachesz István. Hermeneutikai Füzetek 12. Sorozatszerk.: Fabiny Tibor. Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp. 1997. 21.

¹⁵⁶ McGrath, Alister, E.: Bevezetés a keresztény teológiába. Osiris Kiadó, Bp. 1995. 170.

Az írásmagyarázat fejlődésének rövid áttekintése a reformáció koráig

A patrisztikus kor két fő hermeneutikai iránya az alexandriai és az antiochiai iskola. Az alexandriai iskola¹⁵⁷ a Philonra¹⁵⁸ visszavezethető allegorikus írástértelmezést kedvelte. Alexandriai Kelemen¹⁵⁹ úgy látta, az egész Szentírás rejtélyekben fejeződik ki, minden szavának szimbolikus jelentése van. Az exegétának mélyebb tudással kell rendelkeznie, hogy megfejtse ezeket a misztériumokat.

Az alexandriai iskola legjelentősebb tagja és nagy hatású teológusa Origenész¹⁶⁰. A nevéhez köthető „trichotómius” értelemfelfogás a páli antropológia alapján – test–lélek–szellem – három értelmet határoz meg. A testi vagy literális-historikus értelmet, a lelki azaz morális-pszichológiai értelmet és a szellemi vagyis spirituális-allegorikus/misztikus értelmet. A szellemi jelentés felsőbbrendűségét hangsúlyozza. Az allegorikus írástértelmezést továbbfejlesztve megkülönböztette a Szentírás felszíni és mélyebb, lelki értelmét.

Az antiochiai iskola¹⁶¹ ellenben tudatosan hivatkozik a történelemre, ragaszkodik a kinyilatkoztatás történelmi valóságosságához. Teóriája szerint az elsődleges literális értelem magában foglalja a többletet, a jövőt. A prófétai üzenet elsősorban a próféta korában és korának szól, de ugyanakkor Isten Igéje minden korban élő és ható, tehát többletjelentést is hordoz.¹⁶²

Az egyházatyák általában hangsúlyozták az Ó- és Újszövetség egységét, a Szentírás önmagát magyarázza elvet, vagyis hogy a könnyebben érthető részek felől kell megközelíteni a nehezen érthetőket. Egyesek, például Jusztin mártír¹⁶³, megpróbálták összehangolni a keresztény tanítást a görög filozófiával.

¹⁵⁷ A patrisztikus kor egyik szellemi irányzata, az egyiptomi Alexandriával hozható kapcsolatba. Krisztológiája Krisztus Istenségét hangsúlyozza, biblíamagyarázati módszere az allegorikus exegézist alkalmazza. E két téma megközelítésében eltér és rivalizál az antiochiai iskolával. Az alexandriai iskoláról: *Vanyó László: Az ókeresztény egyház irodalma I. Az első három század. Jel Kiadó, Bp. 2000. 318-329.*

¹⁵⁸ Alexandriai Philon kb. Kr.e. 20. - Kr.u.50.

¹⁵⁹ Alexandriai Kelemen meghalt 215 körül, Philon követője volt. *Vanyó i.m. 331-342.*

¹⁶⁰ Origenész Kb. 185-254. Nézete szerint az értelmezési alapelveket magából a Szentírásból kell venni. Teológiai gondolatai főként a keleti egyházban voltak nagy hatásúak. Úgy véli, minden teremtmény – még a sátán is – üdvözülni. A megtérés, Istenhez való visszatérés nem csak ebben az életben lehet, hanem más világokban is. E tanai miatt 543-ban eretneknek ítélték. *Vanyó i.m. 343-362.*

¹⁶¹ A patrisztikus kor másik szellemi irányzata, Antiochia városához kötődik. Krisztológiája Krisztus ember voltát hangsúlyozza, biblíamagyarázata a literális – betű szerinti – értelmezés módszerén alapszik. Legismertebb képviselői: Tarzusi Diodoros, Khrüszosztomosz, Mopszvesztiai Theodorosz. Az antiochiai iskoláról: *Vanyó i.m. 329-330. Képviselőiről: Vanyó László: Az ókeresztény egyház irodalma II. A 4-8. század. Jel Kiadó, Bp. 1999. 587-602.*

¹⁶² *McGrath i.m. 170-172.*

¹⁶³ Jusztin mártír Kb.100-165. Alapvető tétele szerint a Logos spermaticos mindenkiben megvan, a keresztény igazság nyomai a nagy pogány filozófusok műveiben is fellelhetők. *Vanyó: Az ókeresztény egyház irodalma I. i.m. 200-225.*

Irenaeus¹⁶⁴ írásmagyarázata mintegy középut a literalizmus és az allegórizmus között, szerinte az exegézisnek a szöveg alapos olvasásával kell kezdődnie, a párhuzamos helyeket az egész Szentírásból kell magyarázni. Úgy látja, üdvtörténet és tipológia¹⁶⁵ kölcsönösen megerősítik egymást.

Tertullianus¹⁶⁶ Irenaeushoz hasonlóan megerősíti az Ó- és Újszövetség egységét, a Szentírás kizárólagosságát hangsúlyozza, s ezzel elsőbbségét a világi filozófiával szemben.¹⁶⁷

Augustinus¹⁶⁸ formálisan elutasította Philon módszerét, azonban gyakran találunk nála tipologikus, allegórikus magyarázatot. Ő is vallja például, hogy Krisztusnak számos típusa található az Ószövetségben, szerinte a Teremtés könyve egy nagy prófécia Krisztusról¹⁶⁹. Tipológiája, mely a középkorra nagy hatást gyakorolt teológiája többi elemével együtt, platóni eredetű. Nézete szerint a hitre, a reményre és a szeretetre történő nyílt utalás csak az Újszövetségben hangzik el, ezért az Ószövetségben minden signum és figura, azaz átvitt értelemben, képiesen értendő, az újszövetségi ígéretek előképeknek tekintendő.¹⁷⁰

Az első latin nyelvű hermeneutikai értekezés valószínűleg Tyconius *Szabályok könyve*¹⁷¹ című műve. A Szerző a IV. században Észak- Afrikában élt, a donatistákhoz tartozott, de ekkleziológiai elveiket bírálta, ezért a donatista zsinat 380-ban elítélte.¹⁷²

¹⁶⁴ Irenaeus Kb. 130-200. 178 körül lett Lyon püspöke. Fő művében – *Adversus omnes Haereses* – a kereszténységet védi a gnosztikusokkal szemben. *Vanyó: Az ókeresztény egyház irodalma I. i.m. 248-285.*

¹⁶⁵ A tipológia a *typos* (latinul figura) és a *typtein* igéből származik, ami azt jelenti, ütni, nyomot hagyni. „Úgy is mondhatnánk, hogy a typos Isten „ujjlenyomata”, vagy „lábnyoma”. Tehát a figura ... mint figura önmagában „üres”, amit be kell tölteni.” „A tipológia legalább kilenc dolgot jelöl: 1. A Biblia egyféle olvasása; 2. Az Ó- és Újszövetség egységének a princípiuma; 3. A bibliai exegézis egy módszere; 4. Beszédalakzat; 5. Gondolkodásmód; 6. Retorikai forma; 7. Történelemszemlélet; 8. Az ismétlődés princípiuma a művészi alkotásban; 9. Szövegekben az „intertextualitás” megnyilvánulása.

A hagyományos és legközismertebb értelemben a tipológia az írásmagyarázatnak (exegézisnek) az a módszere, amely – az Ó- és az Újtestamentum szoros kapcsolatát feltételezve – az egyes ószövetségi eseményekben, személyekben vagy dolgokban olyan 'előképet', 'előrevetülést', vagy 'árnyékot' lát, amelyek majd az Újszövetségben teljessé válnak; az egykori 'minták', 'modellek' itt valósággá válnak, s így 'betöltetnek'."

„... a tipológia mélyebb értelme nemcsak a hagyományos értelemben vett „prefigurációt”, vagyis „előképezést”, vagy „árnyékozást” jelent, hanem „posztfigurációt” is, nemcsak egy eseménynek, személynek az „előképét”, hanem „utóképét” is jelenti.” *Fabiny Tibor: A keresztény hermeneutika kérdései és története. I. A prekritikai korszak: az első századtól a reformáció koráig. Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp.1998.55.57. TRE 34. 208-224.*

¹⁶⁶ Tertullianus kb. 160-225.

¹⁶⁷ *Fabiny i.m. 124, 132-134. 137. McGrath i.m. 34-35. TRE 8:523-531. 8:101-113. 16:258-268. 17:471-478. 25:397-420. 33:93-107. 34:203-208. Vanyó: Az ókeresztény egyház irodalma I. i.m. 370-381.*

¹⁶⁸ Augustinus 354-430. Exegetikai és hermeneutikai alapelvei a következő műveiben jelennek meg: *De doctrina christiana*, *De spiritu et littera*, *Contra Faustum Manicheum* XII. könyve. TRE4:646-699. *Vanyó László: Az ókeresztény egyház irodalma II. i.m. 688-722.*

¹⁶⁹ Pl.: Ádám Krisztus előképe, Káin a zsidók előképe, Ábel Krisztusé és a keresztényeké. Noé megmenekülése az özönvíz során a keresztség előképe, stb.

¹⁷⁰ *Fabiny i.m. 174-179. McGrath i.m. 35-36. TRE 4:646-699.*

¹⁷¹ Az első latin nyelvű hermeneutika. Tyconius *Szabályok könyve. Liber regularum Tyconii.* Szerk.: *Fabiny Tibor.* Ford.: Czachesz István. Hermeneutikai Füzetek 12. Sorozatszerk.: Fabiny Tibor. Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp. 1997.

¹⁷² „A donatizmus a Nagy Konstantinusz-i fordulat után Észak-Afrikában alakult ki. Létrejöttében nagy szerepet játszott az a tény, hogy a keresztényüldözés elmúlása után sajátos konfliktus alakult ki az egykoron üldözöttek és

A *Liber regularum* a IV. század végén keletkezhetett, emellett írt egy kommentárt a Jelenések könyvéhez spirituális és tipológikus nézőpontból, amely a következő századokban nagy népszerűségnek örvendett.

A *Liber regularum* célja egyrészt útmutatás az Írás értelmezéséhez, másrészt a helyes ekkleziológia kifejtése, harmadrészt a lelkipásztori útmutatás. Az Írás rejtett jelentésének feltárására hét szabályt fogalmaz meg: 1. Az Úr és az ő teste. 2. Az Úr kettős teste. 3. Az ígéretek és a törvény. 4. Az egyes és az általános. 5. Az idők. 6. Az összefoglalás. 7. Az ördög és az ő teste.

Augustinus átveszi, de módosítja is Tyconius rendszerét, ám félre is érti azt. Kétségbe vonja, hogy a hét szabály feltárná az Írás minden rejtett tartalmát. Ugyanakkor viszont sok mindent átvett tőle, feltehetően a *De civitate Dei* alap gondolatára hatott Tyconiusnak az „Úr kettős teste” elmélete. A köztük lévő különbséget alapvetően az határozza meg, hogy Augustinus filozófiai alagra építő rendszeres teológus, Tyconius pedig a bibliai nyelvre és képekre építő exegeta, aki a spirituális értelmet hangsúlyozza, a spirituális látásmódot helyezi előtérbe.

„Tyconius exegézisének kiindulópontja tehát a bibliai szöveg értelmére való reflexió, különösen akkor, amikor prófétai szövegekről esik szó. Azon ellentmondások megoldásáról van szó, amelyeket akkor találunk a szent szövegekben, ha úgy olvassuk őket, mint a jövő meghirdetését. Számára a szöveg prófétai értelmének megőrzése és annak Krisztusra, az egyházra vagy pedig az ördögre való alkalmazása a fontos. ... Mindazoknak szellemi atyja tehát, akik a későbbiekben koruk katasztrófáiból az ördög és a jó erőinek viadalát olvassák ki.”¹⁷³

A középkor írásértelmező elmélete, a quadriga - négyes értelem - fokozatosan alakult ki. Augustinusra vezethető vissza, aki szerint Jézus és az apostolok is alkalmazták a négy

az üldözés idején hitben gyengének bizonyultak között. A donatisták úgy vélték, az üldözés után nem kerülhetnek egyházvezető pozícióba olyanok, akik annak idején hitüket megtagadva kompromisszumot kötöttek a fennálló hatalommal. Mivel azonban ez nem így történt, úgy látták, hogy az egyház elárulta egykori mártírjait. Ezért a donatisták inkább az elszakadást választották: a romlott egyházzal szemben magukat tekintették az igazi, tiszta egyháznak. Azt tanították továbbá, hogy a keresztség és a papszentelés szentségét el lehet veszíteni.

... Tyconius osztozott a donatisták szemléletében, és a kereszténység 313 utáni fejlődését sátáni műnek tartotta. Megbotránkozással nézte, hogy az egyház miként távolodik egyre inkább Krisztustól és válik világi intézménnyé. Egyetértett donatista társaival abban is, hogy az egyház elárulta mártírjait amikor a birodalommal szövetkezett. Hite szerint a bibliai prófécia saját korának eseményeit is előre jelezte: meg volt győződve arról, hogy apokaliptikus korban él. ... A másik oldalról viszont Tyconius bátran eltért donatista társainak ekkleziológiájától, ugyanis nem állította, hogy azok, akik nem donatisták, eleve apostáták és ezért azt sem vallotta, hogy a donatista egyház lenne a „szent maradék”. ... Tyconius sajátos kétfrontos harcot folytatott: egyrészt bírálta az egyház elvilágiasodását és védte az üldözötteket, másrészt mégis ragaszkodott ahhoz, hogy az egyház catholicos, vagyis egyetemes.” Uo. 8.

¹⁷³ Pierre Caizer: Tyconius és a Jelenések könyve a donatista válság idején. In: Az első latin nyelvű hermeneutika. Tyconius Szabályok könyve. Liber regularum Tyconii. Szerk.: Fabiny Tibor. Ford.: Czachesz István. Hermeneutikai Füzetek 12. Sorozatszerk.: Fabiny Tibor. Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp. 1997. 91-113. 112. Colijn, Jos: Egyháztörténelem. Sárospatak, 1996. 42-52. ERE 12:502. TRE 34:208-224.

módszert. Az első a literális vagy történelmi, a második az allegorikus, a harmadik a morális, a negyedik pedig az anagogikus értelem.¹⁷⁴

A középkor írástértelezésére a túlzott spiritualizálás volt a jellemző, előtérbe a spekulációktól sem mentes, képzeletdús allegorizálás került, ugyanakkor a hagyomány, a hierarchia, a tekintély voltak a meghatározók. A bibliai exegézis formái a catena¹⁷⁵, a glossa¹⁷⁶ és a scholia¹⁷⁷ voltak.

Szentviktori Hugó és tanítványai¹⁷⁸ nagyban hozzájárultak a literális értelem újrafelfedezéséhez, hangsúlyozták, hogy a bibliai szövegeket eredetiben kell tanulmányozni, szót emeltek a megalapozatlan allegorizálás ellen.

Fiorei Joachim¹⁷⁹ a Szentháromság alapján a történelmet három korszakra osztja, úgymint az Atya kora - Ószövetség -, a Fiú kora - Újszövetség -, és a Szentlélek kora, amely szerinte a XIII. században - konkrétan 1260-ban - kezdődik, hírnöke Szent Benedek, kezdetét új vallási mozgalmak megjelenése jelzi, az egyház reformjához és megújulásához, a béke és az egység végső földi megvalósulásához vezet. A korszakokat pontos dátumokkal adta meg, számítása szerint minden korszak negyvenkét, egyenként harminc évig tartó generációt foglal magába.

Liber Figurarum című művében szimbólumok és képek segítségével fejezi ki a történelem és a háromság jelentését illető spirituális meglátásait. Képzeletét különösen a számok, szimbólumok és a geometriai alakzatok ragadták meg.

Aquinói Szent Tamás¹⁸⁰ a literális értelmet tekinti a többi alapjának, szerinte a Biblia szavai nem rendelkeznek egynél több jelentéssel. Úgy véli, három literális jelentés van, úgymint grammatikai-historikus - az emberi szerző szándékának megfelelően -, az isteni-literális - az isteni szerző szándékának megfelelően -, és a normatív-literális, amelyhez a spirituális értelem igazodik.¹⁸¹

A reformáció hermeneutikájában a literális értelem a történeti és a képi-figuratív értelmet is jelentette, a Bibliának nem a formális, hanem a tartalmi tekintélyéből indult ki,

¹⁷⁴ Jól megvilágítja ezt a következő versike: „A betű a történelmet tanítja, amit hiszel, az allegória, amit cselekszel, az moralitás, s ahová tartasz, az az anagógia.” „Littera gesta docet, quid credas allegoria, moralis quid agas, quo tendas, anagogia.” *Fabiny: A keresztény hermeneutika kérdései és története.* i.m. 41.

¹⁷⁵ Értelmezési lánc képzése.

¹⁷⁶ A lap szélére vagy a sorok közé írt magyarázatok.

¹⁷⁷ Külön lapra írt hosszú kommentár.

¹⁷⁸ Szentviktori Hugó (mh. 1142.), Richárd (mh. 1173.), András (mh. 1175.). A Párizs melletti szentviktori apátság 1110-ben alapított iskolájának jelentős alakjai. Hugó a Szentírás megértését egy nagy épülethez hasonlította, melynek alapja a történelem, felépítménye az allegória.

¹⁷⁹ Joachim del Fiore 1135-1202.

¹⁸⁰ Aquinói Szent Tamás 1225-1274. „Talán megkockáztathatjuk, hogy Tamás megkísérelte kibékíteni az alexandriai és antiochiai iskolát.” *Fabiny: A keresztény hermeneutika kérdései és története.* i.m. 208.

¹⁸¹ *Colijn* i.m. 71-78. 90-91. 113-145. *Fabiny: A keresztény hermeneutika kérdései és története.* i.m. 187-215. *McGrath* i.m. 172-173. 408. TRE 17:84-88. 33:433-474.

írásmagyarázati alapelvei szerint a Szentírás önmagát magyarázza, vagyis a világosabban érthető helyekből kiindulva lehet megérteni és kell magyarázni a nehezebben érthetőket. Az írás igazságát csak a Szentlélek belső bizonyágtétele erősítheti meg, nem valamilyen külső tekintély.

Luther¹⁸² eleinte az allegorikus értelmezést követte, szerzetesként a négyes értelmet gyakorolta, később elvetette ezt, s azt vallotta, a Szentírásnak csak egy értelme van, a literális. Azonban ez nem a korábbi *sensus literalis*-nak felel meg, hanem sokkal inkább *sensus literalis propheticus*, értelmezése tehát mindig Krisztocentrikus.

Száma számára nem négy, hanem egy evangélium van, s az evangélium az Ószövetségben is hangzik. Az Ó- és Újszövetséget egységben látja, ám az egyes könyvek jelentőségét és érvényességét is a krisztológia szempontjából ítéli meg, a hit általi megigazulás mindvégig központi szerepet tölt be magyarázataiban.

Írásértelmező alapelvét így foglalhatjuk össze: „A Szentírás szövege túlmutat önmagán, a benne mint pólyában elrejtett Krisztusra utal”¹⁸³.

Elutasította a filozófiai hagyományt, de vallotta a történelem jelentőségét és a hit analógiáját, ezért a történelem analógiai szemléletét elfogadta.

Luther írásfelfogását a törvény és evangélium, Kálvinét az ígélet és beteljesedés dialektikájában ragadhatjuk meg leginkább.

Kálvin¹⁸⁴ a Szentírás isteni célját hangsúlyozza, számára ez a végső tekintély, ami Krisztust vetíti előre. A középkori többszörös jelentés elvét és az allegorikus értelmezést elvetette, a tipológiáit viszont átvette. Szerinte egy literális vagy történelmi értelem létezik, amely viszont szimbolikus jelentést is magában hordozhat.

Írásmagyarázataiban ügyel a hasznosságra, az áttekinthetőségre és a rövidségre. Pál apostollal vallja, hogy az írásmagyarázat a Lélek ajándéka, amellyel a gyülekezet javára, épülésére kell élni.¹⁸⁵ Úgy látja, Isten Igéje sohasem öncélú, hanem az emberek számára közölhető és felfogható, emberi szavakba önthető üzenet, amely filozófiai elméletek nélkül is érthető és érvényes, vagyis világos és egyszerű, mivel Isten alkalmazkodik az ember felfogó képességéhez.

Tartózkodik a skolasztikus, a humanista, és az allegorikus módszerektől, ám a sztoikus és az arisztotelaiánus gondolkodás jelei megfigyelhetők írásmagyarázati elméletében.

¹⁸² Luther Márton 1483-1546.

¹⁸³ *Fabiny: A keresztény hermeneutika kérdései és története.* i.m. 223.

¹⁸⁴ Kálvin János 1509-1564.

¹⁸⁵ IKor 14 (különösen a 3., 4. és 22. versek)

Kerüli az önkényes és spekulatív fejtegetéseket, ugyanakkor értelmezéseit tudományos igényű elemzésekkel támasztja alá. Átveszi a fogság kora és a fogság utáni kor zsidó történelemszemléletét.¹⁸⁶

A protestáns iskoláztatás

A reformáció fő célkitűzései között találjuk a Biblia rendszeres olvasását, amely a bibliaismeret bővítése és a hitmélyítés mellett az anyanyelvűség, az anyanyelvű kultúra kialakítását és fejlesztését is magában foglalja.

A reformátorok felismerték az oktatás fontosságát, az iskolát a vallásos nevelés alapvető eszközének tekintették. Átvették a humanista tanügyi reformokat, ötvözve a klasszikus műveltséget a kegyes vallásossággal. Az első protestáns humanista tanrendszert Melanchton¹⁸⁷ dolgozta ki, s emellett tankönyveket is szerkesztett szinte minden, a korban fontos tantárgyhoz. Tanítványai, Trotzendorf és Sturm¹⁸⁸ vitték és bővítették tovább rendszerét.

A kötelező iskolai népoktatás programja a falusi iskolák hálózatának bővítését és az oktatás színvonalának emelését eredményezte. A népiskolákban alapismereteket oktattak, azaz anyanyelvű olvasást, írást, számolást, és vallási ismereteket.

A XVI. század második felében szervezeti változás történt, a nagyobb városok iskoláiban az alsó- és középtagozat mellé megszervezték a bölcsélettel alapozott teológiát oktató felső tagozatot is. Ezt a háromtagozatos iskolát nevezték a XVII. század második felétől a reformátusok kollégiumnak, az evangélikusok líceumnak.¹⁸⁹

Mivel a magyar protestánsok első nemzedéke Wittenbergben tanult, Melanchton, később Trotzendorf és Sturm tanrendszere jelent meg Erdélyben. Az első iskolákat a lutheránusok

¹⁸⁶ Colijn i.m. 146-220. Fabiny: A keresztény hermeneutika kérdései és története. i.m. 42-43. 217-233.

Gánóczy Sándor – Scheld, Stefan: Kálvin hermeneutikája. Szellemtörténeti feltételek és alapvonalak. Kálvin Kiadó, Bp. 1997. 19-20. 32-37. 54-99. McGrath i.m. 69-79.

¹⁸⁷ Melanchton, Philip; 1497-1560. Zürichi reformátor, oktatásügyi munkásságáért kapta a Praeceptor Germaniae tiszteletbeli nevet; tankönyveket írt a latin és görög nyelvtan, a retorika, a dialektika, az etika, a történelem, a dogmatika, stb. tanításához.

¹⁸⁸ Trotzendorf, Valentin; 1490-1556. Sturm, Johannes; 1507-1589. Melanchton tanítványai, iskolaszervezők; Trotzendorf Goldbergben, Sturm Strasbourghban hozta létre iskoláját, melyek a protestáns iskolafejlesztés példái lettek. Kálvin strasbourgi tartózkodása alatt Sturm iskolájában tanított, ennek nyomán szervezte át a genfi iskolarendszert.

¹⁸⁹ Fazakas István: Tanügyi rendszerek Erdélyben a XVIII. század végéig. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2006. (Bibliotheca Transsylvanica 44. sorozatszerk.: Kozma Mária) 22-30.

Pukánszky Béla – Németh András: Neveléstörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1994. 133-143.

alapították a német protestáns-humanista – wittenbergi-melanchtoni – tanügyi rendszert követve.¹⁹⁰

A XVI-XVII. század fordulóján bevezetésre kerülő tanügyi reform keretében az alsó- és középső tagozat a gimnázium, a felső tagozat az akadémia nevet kapta.

Egy protestáns akadémia tervét már János Zsigmond kidolgozta, de megvalósítása Bethlen Gábornak köszönhető.

„A bethleni abszolutizmus kulturális reformprogramjának egyik legfontosabb tényezője az a kétirányú eszmeforgalom volt, amely egyfelől az erdélyi diákság legjavának külhoni peregrinációját, másfelől pedig a külföldi professzorok Erdélybe hívását jelentette. A külföldi értelmiség elsődleges feladata az oktatás európai szintre emelése volt, így tevékenységük célcsoportja döntően a javarészt szegénysorból felemelkedő prédikátor értelmiségben keresendő...”¹⁹¹

A fejedelem 1621-ben meghívta a leendő főiskola tanárának Kereszturi Pált¹⁹², Geleji Katona Istvánt¹⁹³ és Csulai Györgyöt¹⁹⁴. Az unitárius többségű Kolozsvár helyett a fejedelmi központot, Gyulafehérvárt választotta, az itt meglévő gimnáziumot emelte kollégiumi szintre úgy, hogy akadémiaát csatolt hozzá. Az akadémia színvonalának és rangjának emelésére külföldi professzorokat hívott – Opitz, Alsted, Bistrefeld, Piscator¹⁹⁵ –, akik 1630-ban tervezetet nyújtottak be Brandenburgi Katalinnak az akadémia fejlesztésére, melyet a német és francia iskolák mintájára akartak átszervezni. 1658-ban a várost sújtó török-tatár pusztítás következtében az iskola is elpusztult, I. Apafi Mihály 1662-ben újjáalapította és Enyedre költöztette. Apafi támogatta az iskolarendszer fejlesztésének tervét, a gyulafehérvári, a kolozsvári és a marosvásárhelyi kollégiumot egységes vezetés alá helyezte, előkészítve ezzel

¹⁹⁰ Vagy Wittenbergben tanultak, mint Heltai Gáspár és Dávid Ferenc, a kolozsvári unitárius iskola alapítói, vagy kapcsolatot tartottak Melanchtonnal, mint Johannes Honterus, a brassói iskola megszervezője, vagy mindkettő.

¹⁹¹ *Szentpéteri Márton*: Egyetemes tudomány Erdélyben. Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány. Universitas Kiadó, Bp. 2008. 33.

¹⁹² Kereszturi Pál 1589-1655; 1630-ig a gyulafehérvári kollégiumban tanított, majd I. Rákóczi György fejedelem udvari papja és fiainak nevelője lett. A fejedelem nem adta fiait kollégiumba, hanem az általa alapított udvari iskolában – Collegium Aulicum – taníttatta őket más nemes ifjakkal együtt. A külföldi professzorok nem tekintették Kereszturit magukkal egyenrangúnak, mellettük csak segédtanár lehetett, valószínűleg emiatt hagyta el a kollégiumot és szegődött a fejedelem szolgálatába. Híres volt tanítási módszere, melyről Bethlen Miklós is megemlékezik Önéletírásában.

Fazakas István: Erdély nagy pedagógusai. Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda, 2007. 11-15.

¹⁹³ Geleji Katona István 1589-1649; 1621-től udvari pap Bethlen Gábor, majd I. és II. Rákóczi György idején, 1633-tól erdélyi református püspök.

¹⁹⁴ Csulai György ? – 1660; református lelkész, esperes, 1635-től a fejedelem udvari papja, 1650-től püspök (Geleji utóda).

¹⁹⁵ Martin Opitz, aki csak egy évig tartózkodott itt; a fejedelem halála után érkezett Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld, Ludwig Johann Piscator.

a felső tagozataik összevonását. Támogatta Misztótfalusi Kis Miklóst¹⁹⁶ egy központi nyomda létrehozása céljából, és egy korszerű országos könyvtár felállítását is tervezte.¹⁹⁷

Mivel Erdélyben egyetem nem volt, a tanulni vágyó diákok a híres külföldi egyetemeket látogatták, így a kor legnagyobb és legelismertebb tudósait hallgatva átvették és hazahozták az új eszméket. A XVI. században elsősorban a német egyetemekre - az evangélikusok legfőképpen Wittenbergbe, a reformátusok elsősorban Heidelbergbe - igyekeztek eljutni, ám a harmincéves háború hatására ezek jelentősége visszaszorult¹⁹⁸.

XVII. századi prédikátoraink a németalföldi egyetemekre - Utrecht, Leiden, Groningen, Harderwijk, Franeker - iratkoztak be, néhányan angliaiakat – Oxford, Cambridge, Gresham College - is meglátogattak.¹⁹⁹

Ebben az „irányváltásban” feltehetően jelentős szerepe volt Abraham Scultetus²⁰⁰ volt heidelbergi professzornak, aki szintén Németalföldre menekült, és talán Szenci Molnár Albertnek is.

A németalföldi egyetemek közül a franekeri volt a leglátogatottabb, egyrészt a professzorok nézetei, másrészt a diákok számára biztosított támogatások és kedvezmények miatt.

A legnagyobb hatású professzorok Alsted – aki Heidelbergben tanított -, Amesius²⁰¹ és Coccejus - Franekerben és Leidenben -, és az utrechti egyetemen Burmann²⁰² és Voetius

¹⁹⁶ Misztótfalusi Kis Miklós 1650-1702; Az erdélyi nyomdászat egyik kiemelkedő alakja, Hollandiában végezte teológiai tanulmányait, majd nyomdász mesterséget is tanult. Még Hollandiai tartózkodása alatt újra kiadta javítva a Károli Bibliát. Hazatérése után jelentette meg Mentség (Maga mentsége) című munkáját, amely egyrészt védekezés az őt ért állandó támadások ellen, de egyben emlékirat is.

¹⁹⁷ Fazakas: Tanügyi rendszerek Erdélyben i.m. 30-37. 60-81. Pukánszky – Németh i.m. 143-153.

¹⁹⁸ Heidelberg 1622-es pusztulásáig, Odera-Frankfurt, Marburg, Herborn, Bréma, Strasbourg, és a svájci Bazel és Genf.

¹⁹⁹ „A német birodalmi és a svájci protestáns egyetemeken tanuló magyarországi diákok száma a 17. században meghaladja a 3 ezret. A hollandiai Leiden, Franeker, Utrecht, Groningen és Harderwijk egyetemein, valamint az amszterdami és deventeri akadémián ez idő alatt (de csak 1623-tól kezdve, a heidelbergi egyetem kiesése miatt) mintegy 1400 református diák tanult. A Lengyel Királysághoz tartozó Elbląg, Gdańsk, és Toruń, valamint Königsberg főiskoláit reformátusok és evangélikusok vegyesen közel 500-an keresték fel, s ha az angliai egyetemi anyakönyvezés sajátosságai miatt 100-nál többet Oxford és Cambridge magyarországi tanítványai közül nem ismerünk is, nem járhatunk messze a valóságtól, amikor az összes európai protestáns főiskolák 17. századi magyarországi hallgatóinak számát legalább 5 ezerre becsüljük.” Főszerk.: Pach Zsigmond Pál, szerk.: R. Várkonyi Ágnes: Magyarország története 1526-1686 II. Akadémiai Kiadó, Bp. 1985. 1505.

²⁰⁰ Abraham Scultetus 1566-1625; teológiaprofesszor Heidelbergben és a rajnai palotagróf udvari prédikátora. Eredetileg evangélikus volt, de áttért reformátussá; ragaszkodott az eleve elrendelés tanához.

²⁰¹ Amesius, Vilhelmus /Ames, Vilhelm 1576-1634; angol puritán teológus; prédikációs elve: a textus kínálta gyakorlati hasznok (ususok) kiemelése; Németalföldre menekült, Leidenben, majd 1622-től Franekerben tanított. Magyar követői: Apáczai Csere János, Medgyesi Pál.

²⁰² Burmann, Franciscus 1628-79; Leidenben tanult, az utrechti egyetemen dogmatika és egyháztörténelem professzor 1662-től; Coccejus barátja, carteziánus.

voltak.²⁰³ Coccejus népszerűségét mutatja az is, hogy magyar hallgatói hazatérésük után is kapcsolatot tartottak vele, kikérték véleményét néhány teológiai kérdésben.

„A külföldi akadémiák megválasztásában tehát jelentős szerepet kell tulajdonítanunk annak, hogy a németalföldi egyetemekről, különösen a franekeri akadémiáról a szabadabb gondolkodás szele hatolt el hazánkba is, s a Németalföldön kívül a két magyar hazában tombolt Európában leghevesebben a református ortodoxia és a haladóbb irányzat közötti vita, amely csaknem mindenütt a szabadabb, felvilágosultabb szellem győzelmét hozta.”²⁰⁴

A magyar diákok általában Hollandiából látogattak át Angliába, valószínűleg erre utal a kétszeri beiratkozás valamelyik holland egyetemre.

A svájci egyetemek közül Basel, Genf és Zürich voltak a leglátogatottabbak, ám a XVI-XVII. században népszerűségük jóval elmarad a németalföldi és az angol egyetemeké mögött, gyakran évtizedekig nem iratkozik be magyar hallgató.

A korszak eszméi közül a coccejanizmus, a carteziánizmus²⁰⁵ és az angol puritanizmus gyakorolt nagy hatást a peregrinusokra, és közvetítésükkel a hazai teológusokra és a korabeli gondolkodásra.²⁰⁶ A carteziánizmust a teológiai kérdésekben általában elvetették,

²⁰³ „Amesius 1624-25-ben jórészt magyar diákokkal respondeáltatta végig a jezsuita Bellarmin ellen írt munkáját. Amesius nem véletlenül választott erre a célra magyar hallgatókat, akiknek hazatérésük után naponta szembe kellett nézniük az erősödő római katolikus restaurációval. A református hitvédelem tételes és módszertani ismeretei mellett Amesius professzornál találkoztak először azzal a gyökeres újítási szándékkal is, amely a dogmáktól független gyakorlatiasság, sőt a tapasztalati pszichológia számára tört utat. Az 1630 után Franekerből (és Angliából) hazatért magyar diákok a ramista Amesius (és mások) hatása alatt puritán elveket és presbiterianizmust hirdettek. A társadalom széles rétegeire, még a parasztságra is kiterjedő mozgalmat indítottak, s teológiai mondanivalójukat az anyanyelvi népoktatással kapcsolták össze – nem kis mértékben hollandiai tapasztalataik alapján. Az ekkortájt már megmerevedő református ortodoxia szellemében nevelkedett tiszántúli egyházi vezetés ellenállása miatt Erdélyben és Felső-Magyarországon találtak működési területet. ...

Amesius elgondolásához hasonló szándék vezette Johannes Cloppenburg (1592-1652) professzort, amikor a szocinianusok ellen írt hatalmas könyvét 1651-ben szintén magyarokkal disputáltatta végig. Nicolaus Arnoldus (1618-1680) professzor 1654-ben az evangélikusok megcáfolására írt könyvét csaknem kizárólag magyarokkal tárgyalattatta végig, vagy ilyen eset a „Collegium Hungaricum” gyűjtemény, amelybe Nicolaus Vedelinus (1592-1642) 1640-ben 51 disputatiót vett fel, mindet magyarok respondensséje mellett. Gisbertus Voetius professzor is élt hasonló módszerrel – ha kisebb mértékben is.” *Ladányi Sándor: A hollandiai neo-kálvinizmus („kuyperianizmus”) hatása a Magyarországi Református Egyházban. Magyar diákok az amsterdami Szabad Egyetemen. Károli Gáspár Református Egyetem Idegennyelvi Lektorátusa kiadása. é.n. 17-18.*

²⁰⁴ *Bozzay Réka – Ladányi Sándor: Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15. Bp, 2007. 37.*

²⁰⁵ Descartes, René 1596-1650. 1629-49-ig Hollandiában élt és tanított, hatására a XVII. század második felében a holland egyetemeken már carteziánus szellemben tanították a filozófiát. Az ortodox teológusok azonban elvetették a ratio és a kételkedés jogosultságát a teológiában.

²⁰⁶ Postma Ferenc professzor úr említi erdélyi anyaggyűjtő tanulmányútjai (Auditorium Academiae Franekerensis c. művéhez) kapcsán: „...feltűnt továbbá, hogy e távoli országból származó diákok érdeklődése nem korlátozódott csupán egyetlen műfajra. Elsősorban természetesen tudományos és az egyetemmel kapcsolatos munkákat juttattak haza, beleértve a disputációkat, akadémiai beszédeket, s az alkalmi akadémiai nyomtatványok minden egyéb fajtáját. ... összesen körülbelül ezer franekeri nyomtatványt találtam, köztük mintegy 140 olyan példányt, melyből napjainkig egyetlen darab sem volt ismert.”

Postma, Ferenc: Franekeri akadémiai nyomtatványok nyomában. Három romániai tanulmányút élményei (1991-1993). A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 191. Debrecen, 1998. 113-133. 122.

elhatárolódtak a puritanizmus radikális politikai nézeteitől, ám gyakorlati kegyessége széles körben elterjedt, csakúgy, mint a coccejanus szövetségteológia. Magyarországon a coccejanizmus és a cartezianizmus együtt jelentkezett, és nem új irányzatként, hanem az ortodoxián belül, az ortodoxia elutasította – legalábbis kezdetben.²⁰⁷

A legnagyobb hatású tudósok és nézetek

Johann Heinrich Alsted²⁰⁸ német származású református teológus, az enciklopédikus irányzat egyik úttörője, első magyarországi képviselője. Iskoláit a szülőhelye közelében lévő Herbornban végezte, itt kezdett dolgozni is 1608-ban, mint főtanító a gimnáziumban.

1610-től bölcsészetet, 1619-től teológiát adott elő, 1611-1613 között Comenius is hallgatója volt, később Heidelbergben is tanított. Részt vett a dordrehti zsinaton²⁰⁹, mint a wetterauai grófok meghatalmazottja. 1629-ben Bethlen Gábor meghívására Gyulafehérvárra érkezett, ahol a főiskola²¹⁰ igazgatója lett, amely tisztséget haláláig betöltötte.

Nagy hatással volt Comeniusra és Apáczai Csere Jánosra. Feltehetően tanításai nyomán formálódott ki Comenius pánszofikus gondolkodása, enciklopédiája pedig Apáczai Csere János legfőbb tudományos ösztönzője volt. A gyulafehérvári nyomda több tankönyvét is kiadta.²¹¹

²⁰⁷ Bozzay – Ladányi i.m. 15-21.

Gömöri György: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526-1789. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 14. Bp, 2005. 11-18.

Hegyí Adám: Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526-1788. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 6. Bp, 2003. 11-15.

Ladányi: A hollandiai neo-kálvinizmus („kuyperianizmus”) hatása ... i.m. 14-19.

Szabó Géza: A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma. Bp. 1943. 75-133.

²⁰⁸ Alstedt (Alstedius) János Henrik/Johann Heinrich Alsted, 1588 – 1638;

²⁰⁹ 1618-19; Nemzetközi református zsinat, mely állást foglalt a kálvini ortodoxia mellett a remonstránsok racionalista teológiai elképzeléseivel szemben. Fő témái az állam és az egyház viszonya, a hitvallás jelentősége, a szabad akarat és a kiválasztás voltak; a legnagyobb viták a hogyan találom meg a kegyelmes Istent, milyen kapcsolatban áll Isten az emberrel, és mire képes az ember az üdvösséget illetően kérdésekben bontakoztak ki.

A zsinat dogmatikai határozatot hozott a kettős predestinációról, mely szerint Krisztus csak a választottakért halt meg, minden ember elhivatott ugyan, de csak a választottak születnek újjá.

(Remonstránsok: Protestáns teológiai irányzat, megalapítója Jakob Arminius – 1560-1609; amszterdami református lelképítész, leideni teológiai professzor -, ezért arminianusoknak is hívták őket. Arminius kiválasztás tana szerint az ember nem csak Krisztus áldozatáért kap bűnbocsánatot, hanem hite és jócselekedetei is hozzájárulnak ehhez, azaz Krisztus áldozata nem elégséges önmagában az üdvösséghez. Tanították továbbá, hogy a kegyelemből ki lehet esni, tagadták az eredendő bűnt és szerintük az embernek van szabad akarat.)

Colijn i.m. 277-282.

²¹⁰ A gyulafehérvári volt Magyarországon az első református főiskola, amelyet Bethlen Gábor alapított 1620-ban.

²¹¹ Művei pl.: Flores theologici, 1608; Theatrum scholasticum, 1610; Panacea philosophica, 1610; Lexicon theologicum, 1612; Theologia naturalis, 1615; Praecognita theologica, 1615; Cursus philosophici encyclopaedia libri XXVII, 1620; Theologia casuum exhibens anatonem conscientiae et scholam tentationum, 1621; Thesaurus artis memorativae, 1621; Methodus sacrosanctae theologiae, 1622; Thesaurus chronologiae, 1624; Encyclopaedia biblica, 1625; Logica theologica, 1625; Paratitla theologica; 1626; Dissertationes per universam theologiam,

Az összes tudományos ismeret egységes rendszerben való összefoglalására és tárgyalására törekedett. Minden energiáját egy enciklopédia megalkotására fordította, hogy összefoglalja mindazokat a filozófiai elemeket, amelyeket tanulmányai során megismert. Annak a német református gondolkodásnak volt a képviselője, amely a bibliai alapú kegyességet, a humanista műveltséget és az enciklopédikus szemléletet egyesítette.

Enciklopédikus törekvések már az ókorban megfigyelhetők, a humanizmussal az antik hagyományok újjáélednek, ezek hatására a XVII. század elején újra előtérbe kerül a felhalmozott tudományos ismeretek rendszerezett összefoglalásának igénye.

Az enciklopédisták egy ilyen mindent átfogó rendszer megalkotására tettek kísérletet, melyben a tudományok közti kapcsolatrendszer is megpróbálták feltárni.

Jól példázza ezt a törekvést Alsted alábbi néhány sora, mellyel Bethlen Gábor fejedelemnek és a gyulafehérvári kollégium tanulóinak ajánlja enciklopédiáját: „... a kiváló iskola, amelyet Magasságod pártfogol, ebben az egyetlen kötetben fáradság nélkül együtt találhatja mindazt, amit én hatszáz más könyvből csak nagy fáradsággal tudtam összegyűjteni, és amelyet még nagyobb fáradsággal sikerült elrendeznem és a módszer fényességével megvilágítanom.”²¹²

Enciklopédiájának alapja a ramista pedagógiában gyökerezett, amelyet Herbornban és Heidelbergben sajátított el. Olyan szinkretikus és hermetikus elméleteket ismert és alkalmazott műveiben, mint például a lullista kabbala, a hermetizmus²¹³ és a rózsakeresztes²¹⁴ ideológia, foglalkozott az alkímiával²¹⁵ is.

1626; *Diatribae de mille annis apocalypticis*, 1627; *Theologia polemica*, 1627; *Regulae theologicae*, 1627; *Quaestiones theologicae*, 1628; *Summa casuum conscientiae*, 1628; *Encyclopaedia (philosophiae) septem tomis distincta*, 1630; *Tractatus de manducatione spirituali etc. contra cardinalem Bellarminum*, 1630; *Adnotationes in Pentateuchum et septem epistolas catholicas*, 1631; *Pleias apostolica id est septem epistolae canonicae*, 1631; *Turris David, de quo pendent mille clypei*, 1634;

Magyarországon megjelent művei: *Disputatio theol. de Deo*, 1630; *Rudimenta linguae graecae*, 1634; *Rudimenta linguae latinae*, 1634; *Prodromus religionis triumphantis in quo methodice reperiuntur et breviter examinantur libri sex de vera religione*, 1635; *Rudimenta linguae hebraicae et chaldaicae*, 1635; *Latium in nuce. Id est Rudimenta lexicis latinis*, 1635; *Grammatica latina in usum scholae Albensis*, 1635; Üdvözlő verset írt Kereszturi Pálhoz, 1637; epitaphiumot Szenczi Molnár Albertről, 1634; gyászverset Bethlen Gábor halálára, 1630.

²¹² Pukánszky – Németh i.m. 152.

Leibniz azt tartotta az *Encyclopaedia*-ról, hogy a legjobban felszerelt könyvtárral egyenlő: „Leibniz regarded Alsted's *Encyclopaedia* as 'the best work of its kind and proposed at odd intervals throughout his life to emend it.' The title page of the *Encyclopaedia* claimed that 'hoc volumen ... possit esse instar bibliothecae instructissimae'.” *Antognazza, Maria Rosa – Hotson, Howard* szerk.: *Alsted and Leibniz on God, the magistrate and the millennium*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1999. 30-31.

²¹³ Hermes Trismegistosztól eredő, neki tulajdonított titkos tanítás. Hermes Trismegistosnak – háromszor nagy Hermesnek – nevezték az egyiptomi görögök Egyiptom egyik ősi istenségét, Thothot. Thoth az időszámítás, mérés, írás képzőművészet istene, neve alatt számos szent könyv jelent meg misztikus orvosi, bölcséleti, csillagászati tartalommal. Tulajdonságait Hemresre ruházták és a szent iratok mintájára Hermes műveiként vagy általa sugalmazott szent könyvként számos görög nyelvű irat keletkezett a Kr.u. III. századtól – hermetikus iratok. Misztikus vallási tanaik a korai kereszténységre nagy hatással voltak. Tanítása a görög filozófiából ered: Platón dualizmusa, Poseidonios tanítása a mindenség szemléletébe való elmerülés gyönyöréről, a gnoszticizmus.

Nagy hatással voltak rá Rajmundus Lullus, Petrus Ramus és Keckermann elméletei. Lullus és Ramus tanait Arisztotelész logikájával próbálta összeegyeztetni.

Lullus²¹⁶ keresztény filozófus, költő, az Ibériai félsziget első nagy misztikusa, híres misszionárius, keleti nyelveket oktató iskola alapítója. Célja az volt, hogy megtérítse Afrika és Kis-Ázsia népeit, ezért többször beutazta a Földközi-tenger vidékének nagy részét, javasolta a tatárok megtérítését is. *A pogányról és a három bölcsről*²¹⁷ című művében egyértelműen a vallások közötti párbeszédet szorgalmazza. Könyvében egy zsidó, egy muszlim és egy keresztény tudós mutatja be vallását egy pogánynak olyan mély benyomást téve az illetőre, hogy megtér. A bölcsek kifejtik vallásuk alapelveit, végül megállapítják, hogy

A rossz és bűnös anyaggal szemben áll a jó szellem (*nűsz/logosz*), amelynek különböző megnyilvánulásai a világ jelenségei. Az ember célja és feladata e szellem különböző megnyilvánulási fokain keresztül a tiszta, boldogító megismeréshez, vagyis a szellembe való beleolvadáshoz eljutni.

Révai Nagy Lexikona. Babits Kiadó, Szekszárd, 1995-1996. 9/ 798-799.

²¹⁴ Rózsakeresztesek/Rosenkreuzer/Rosicruciani. A XVII. és XVIII. században bizonyos titkos teozófisztikus társaságok tagjai. Alapítójuk, Christian Rosenkreuz, a XIV. század végén a szent sírhoz zarándokokat kísért és út közben megismerkedett az arab filozófia és természettudomány tanaival. Visszatérte után hét bizalmas barátjával létrehozta Németországban a rózsakeresztes egyesületet, melynek célja, hogy az egyházat az őskereszténységhez visszavezesse és az ember jólétét az államban és a társadalomban megalapítsa. Az 1620-as években ennek nyomán megalakult az Arany Rózsakereszt Rendje, amely pl.: Hágában, Amszterdamban, Hamburgban, Erfurtban, Velencében létezett. Célja a teozófiai és természettudományos – főleg kémiai – ismeretek művelése. Révai Nagy Lexikona 16/ 367.

Eliade, Mircea: Kovácsok és alkimisták. Cartaphilus Kiadó, Bp. 2004. 19. 217-218.

²¹⁵ Az alkimia egy ősi beavatási rendszer, iskola, amelynek lényegét tekintve nincs köze a kémiához. Az általános - erősen leegyszerűsítő -, mai nézet szerint az alkimia a közönséges fémek arannyá és ezüstté változtatásának és más, időközben hozzákapcsolt mágikus praktikáknak az áltudománya.

Az alkimia a ma széles körben elfogadott tudományos nézet szerint inkább egy pszichológiai irányzat előképe, amely a XX. században egyrészt Carl Gustav Jung hatására került az érdeklődés előterébe, aki a pszichoanalízis elméletében értelmezve az alkimia szimbólumrendszerét a kollektív tudattalamból származó ősképeket, archetípusokat vélte felfedezni az alkimia szimbolikájában, amelyek segítségével az egyén individuális fejlődésében nehezen megragadható folyamatok válnak leírhatóvá. Másrészt Eliade az alkimia és a proto-vallások bányász-kohász-kovács - vagyis az anyaggal és a tűzzel kapcsolatos - hiedelmei között keresett kapcsolatot. Azt vizsgálja például, hogy a kezdeti kohászat fogásaiból és azokra építve, mint megszentelt mesterségből, az anyag átváltoztatásának lépései miképp vezethettek egy később elvonttá váló rítus és eszmerendszer, valamint a korai vallási gyakorlatok irányába. Eliade szerint az alkimia a teremtés tökéletesítésének a korai mestersége, szakrális tudomány, melynek célja a tökéletes fém, az arany előállítása, vagyis a fémek arannyá „változtatása”. Az alkimista a természet rendjébe avatkozva megysorsítja annak művét, tökéletesíti, felszabadítja, „megváltja” a fémeket – a keresztény teológiát a szimbolikára adaptálva. Az alkimisták műveleteit a beavatási rítusokkal is kapcsolatba hozza: „az Anyagra vetítették rá a szenvedés beavatási funkcióját. Az avatandó „kínzásával”, „halálával” és „feltámadásával” azonosított alkimiai műveletek segítségével az anyag átalakul, azaz transzcendentális létmódba jut: „arannyá” válik.” Az arany a tökéletesség mellett a halhatatlanság szimbóluma. *Eliade, Mircea*: Kovácsok és alkimisták. Cartaphilus Kiadó, Bp. 2004. 186. Az alkimia a metafizika szempontjából általában a lélek megtisztításának, felemelésének, megváltásának és megistenítésének folyamatait rejt és tárgyalja. A történelem folyamán nem volt állandó alkimiai iskola, hanem egy tág és változékony rendszer volt, amely mindig hatott az adott kor és hely szellemére.

Lásd erről: *Eliade, Mircea*: Kovácsok és alkimisták. Cartaphilus Kiadó, Bp. 2004. *Uő*: Misztikus születések. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999. ERE 1:287-298. Révai Nagy Lexikona 1/ 313-314.

²¹⁶ Ramon Llull/Boldog Rajmundus Lullus; 1234-1315; filozófus, teológus, ferences szerzetes, misszionárius Afrika és Kis-Ázsia egyes vidékein. A Keresztes hadjáratok részletes katonai és gazdasági terveit dolgozta ki, a nem keresztény országok misszióinak ügyét alapvető fontosságúnak tartotta. Tudományos szemléletét Isten szent adományának tekintette. Művei pl.: *Compendium Artis Demonstrativa*, *Blanquerna*, *Felix*, *Ars generalis ultima*, *Arbor scientiae*, *Libre de contemplacio*, *Doctrina pueril*, *Libre del gentil e los tres savis*, *Ars Brevis*, *Ars Magna*, *Liber praedicationis contra Judaeos*.

²¹⁷ *Libre del gentil e los tres savis*, 1276.

tulajdonképpen egyazon Istenben hisznek, és az Értelmelemlő útmutatásait megfogadva, vitatkozva eljuthatnának az egyetlen igazságban való hithez. Az érvelés nem a jellegzetes vallási tételeken nyugszik, hanem egy párbeszéden Isten tulajdonságairól. A három bölcs megállapodik abban, hogy addig folytatják a beszélgetést, míg ugyanazt fogják vallani. Ha ez bekövetkezik, bejárják a világot, hogy Isten nevét hirdessék és dicsérjék.

Lullus számára nem volt kérdés, hogy az egyedüli igaz vallás a kereszténység.

„Ennek a vallási vitának eszköze az Ars. A három világvallás megegyező nézeteit, tehát Isten mindenki által elfogadott méltóságait, dignitárait, bizonyos értelemben attribútumait alapul véve, ezeket mechanikusan kombinálva, szimbolikus kalkuláció útján, színes, mnemotechnikus ábráktól segítve, a felhasználó nem csupán a rejtőzködő Istent, hanem az egyetemes emberi tudást is megismerheti. Az Ars alkalmas a jog, az orvostudomány, egyáltalán minden tudomány és a teológia tanulmányozására; nem csak a meglévő tudást bizonyítja, de eddig ismeretlen kombinációk által új igazságokat is feltárhat. Az Ars alapfeltevése szerint a teremtmények mind Isten képmásai, így annak tulajdonságai és az evilági létezők tulajdonságai hasonló viszonyban állnak egymással.”²¹⁸

Az *Ars Magna* célja Lullus szerint, hogy fényt derítsen Isten valódi természetére, a világban lévő igazságokra, és lehetővé tegye a teljes tudás megszerzését.²¹⁹ Az egyetemes igazság keresését tekintette céljának. Úgy vélte, hogy amit nem lehet intellektuális úton felfogni, az nem igaz. Elképzeléseinek egy része neoplatonikus hagyományokra nyúlik vissza.

²¹⁸ Láng Benedek: Rajmundus Lullus és az Ars Magna. Magyar Filozófiai Szemle, 1997/1-2. 192.

²¹⁹ „Lull 1308-ban úgy döntött, hogy az isteni ígét nem egyszerűsíti tovább, így születik meg az Ars utolsó, letisztult formája: az *Ars generalis ultima*. Tankönyvnek pedig összeállít egy rövidített változatot is, az *Ars Brevist*. Az ábrák és betűk száma nem csökken a korábbi Arsokhoz képest, eltűnnek azonban az algebrikus jelölések, az elemtan veszt jelentőségéből, és az analógiás érvelés átadja helyét a hagyományos logikának. Megtartja az Arsok fontosabb újításait: bináris, hármas és négyes kombinációkat a princípiumokat jelképező betűk közt, a négy, színekkel illusztrált grafikus ábrát és a lullusi észérvekre való hivatkozást. ... Bármely fogalom lehet szubjektum és predikátum is. Mondhatjuk azt, hogy a jóság nagy, de azt is, hogy a nagyság jó és így tovább ... A kilenc hierarchikusan elrendezett princípium (Isten, angyal, menny, ember, képzelőerő, érzékelés, vegetatív funkciók, elemiség, eszköziség) tükrözi a fogalmi hálót, melyben Lull és általában a középkori ember a létezőket elrendezettnek vélte. Lull szavaival élve: „Kilenc szubjektum, melyek alá sorolható minden, ami létezik és rajtuk kívül semmi nincs.” („Novem subiecta, in quibus cadit, quidquid est et extra ipsa nihil est”). Az elképzelés neoplatonikus hagyományokra nyúlik vissza: a létezés nagy láncolatát „Istennel, az Eggyel legfelül és a testi létezés világával legalul”, Plotinosztól kezdve Pszeudo-Dionysiosnál, sőt magánál Aquinói Szent Tamásnál is megfigyelhetjük. Az intellektus - mind a hagyományban, mind Lullnál - a létezők létráján tud felhágni Istenhez. Íme egy művészet, egy ars ascendendi et descendendi, mely segítségével az ész a világot megismeri. A princípiumok leírását követik a regulák, az arisztotelianus hagyomány tíz kategóriája (Vajon létezik-e? Mi az? Miből van? Miért van? Mekkora? Milyen? Mikor van? Hol van? és az utolsó kettő összevonva: Hogyan van? valamint Mivel van?). A kilenc kérdést megsokszorozza, hogy mindegyik számos „speciest”, alkérdést rejt magában. ... A mű utolsó részében a szerző részletesen sorra veszi a szubjektumokat, az igazság szempontjából releváns kérdéseket és az Ars tanításának módját, melynek időtartama az elmélyülés fokától függően kettő, négy vagy hat hónapos.” „...az Ars logika és metafizika egyszerre...” „Az Ars kezeléséhez a lélek mindhárom ereje szükséges: az emlékezet a fogalmak megjegyzéséhez, az akarat, mely szereti és akarja az igazságot és az értelem, az intellektus, mely a munka oroszlánrészét elvégzi. Olyan módszer ez, amely nem csupán az eddigi tudás megjegyzésére és strukturálására alkalmas, hanem új igazságok felfedezésére is, igazolás-logika és felfedezés-logika egyszerre.” Uo. 193-199, 201-202.

Neoplatonizmusa²²⁰ pedig feltehetően Eriugena²²¹ elméletein alapszik, amelyek viszont az arab és a zsidó gondolkodásra is hatást gyakoroltak. Istent - a kabbalistákhoz hasonlóan - tudományosan, észérvekre támaszkodva igyekezett bemutatni.

Lullus a három kultúra metszéspontjában élt, ebből következően műveiben fellelhetjük a keresztény hagyományon kívül az arab misztika és a zsidó kabbala²²² egyes elemeit.

²²⁰ Neoplatonizmusnak nevezzük azt a III. században kialakuló filozófiai irányzatot, amely Platón filozófiáját eleveníti fel. Három irányzatát különböztethetjük meg, az első Platón filozófiájának rendszerezésére törekszik, legnagyobb alakja Plótinosz, akit az újplatonizmus megalapítójának tartanak, a második – kevésbé jelentős – Jamblikhosz nevéhez köthető, aki a neoplatonizmus és a politeizmus vegyítésére törekszik, a harmadik tudományos rendszerező, magyarázó tevékenységet fejt ki, Proklosz nevéhez köthető, de ide sorolható pl.: Ifj Plutarkhosz is. Plótinosz Platón különbözőképpen megfogalmazott elméletei között próbál összhangot teremteni, kiemeli filozófiájának néhány gondolatát - pl.: a mindenség tisztán szellemi természetű része magasabb rendű, mint a természeti világ, amelyben a szellemi összetevő az anyaggal keveredik, a természeti világ dolgainak és folyamatainak valódi okai szellemi természetűek, és az ember testénél fogva a természeti, lelkénél fogva a szellemi világhoz tartozik -, tételeit nem támasztja alá érvekkel, metaforákban fogalmazva élményszerűen számol be egy olyan szellemi valóságról, amely a szó szigorú értelmében nem is foglalható szavakba, hiszen nyelvünk jóval tökéletlenebb annál, semhogy képes volna a megjelenítésére. Ez a látásmódja és módszere Plótinoszt az európai misztika ősvé teszi. Tanítása szerint a mindenség legősibb arkhéja az Egy, amely azonos a Jóval. Az Egy még a létezésnél is korábbi, ezért azt sem állíthatjuk róla, hogy létezik, csupán annyit mondhatunk, hogy ő az, ami minden létezés alapjaként fennáll. Amikor az Egy a maga bőségében túlsordul, ez a kiáramlása a Szellem/núsz, mely az ideák lakhelye. A Szellem emanációjaként jön létre a Lélek. Az anyag nem emanáció eredménye, hanem önmagában sötét és rossz, amelybe a lélek visz némi fényt és formát.

Jamblikhosz továbbfejleszti Plótinosz tanait. Szerinte a plótinoszi Egy azonos a Jóval, ezért nem ez a legfelső princípium. A legfelső ősprincípiumot a Princípiumok princípiumának nevezi, a Szellem helyett bevezeti az Intelligibilis világot és a szellemi világot, amelyeket még számos részre oszt.

Proklosz a legfelsőbb princípiumot Ős-egynek nevezi, ami alá az egységeket, az isteni gondviselés forrásait rendeli, ezt követi a Szellem birodalma, a Lélek, majd az anyagi világ. A Szellem birodalmát és a Lelket egyaránt három részre osztja.

A neoplatonizmus a XV. században újra az érdeklődés középpontjába került, Bizáncból kiindulva (Gemisthos Pléthon - 1355–1450 - tanításai nyomán, aki szerint csak egy vallás van, Platón és az ő tanait tovább építő neoplatonikusok filozófiája) Észak-Itáliában (Firenzében, a Mediciek támogatását élvező Marsilio Ficino - 1433–1499 - hatására) vert leginkább gyökeret. A neoplatonizmus és a kereszténység több síkon is rokonságot mutat (pl.: eszmei gyökerei, kialakulásának történelmi háttere, fogalmi rendszere, stb.).

Lásd: Révai Nagy Lexikona 7/482–483. 14/407. 15/518. 711–712.

²²¹ Johannes Scotus Eriugena, kb. 810 - kb. 877; Gondolkodásában két korszakot különíthetünk el, az elsőben az egyházatyákkal, főleg Augustinussal foglalkozott, ekkor írta *De praedestinatione* című művét, a másodikban az újpanteizmus hatásai mutathatók ki. Lefordította Pseudo-Dyonisosz *Aeropagját*, mely a középkori misztikára nagy hatást gyakorolt. Ekkor írta főművét, a *De Divinae Naturae*-t.

ERE 11:241–242. Révai Nagy Lexikona 16/697.

²²² „A kabbala szó jelentése: átvétel, elfogadás és a zsidó misztika összefoglaló neveként használjuk. Míg a nem zsidó miszticizmus célja a vallásos érzés kifejezése az ész kikapcsolásával, a misztikus pedig az Istennel való egyesülés, addig a zsidó miszticizmus a világegyetemet ésszerűen akarja harmóniába hozni a Bibliával, és a megszokott tapasztalatokon túlmenően akarja megragadni Istent és a teremtetést. A kabbala célja, hogy felfedje a világ architektúráját, és e célból a zsidó eredetű és a Palesztinában gyakorolt allegorikus interpretáció módszeréhez fordul... A kabbala misztikájába ezoterikus elemek is vegyültek, így végül olyan tudássá vált, mely csak szimbólumok és metaforák segítségével volt hagyományozható, de nem volt hagyományozandó. A hagyomány három alapkönyve közül az egyik: a *Széfer Jecirá*, a teremtés vagy megformálás könyve (a 2-6. századból). A mindössze 1600 szavas kozmogóniai elmélkedés szerint a világ Isten neve betűinek (JHVH) permutációiból keletkezett, tágabb értelemben pedig az ábécé 22 betűjéből és az első 10 szám által jelképezett 10 szefirotból. A nyelvnek tehát ontológiai és kozmogóniai értéke van. A 12. századi Provence-ban keletkezett *Száfer ha-Bahir*, a Ragyogás könyve az isteni erőhatások egészét szent fában ábrázolja. A szent fá megmutatja a tíz szefirot viszonyát, a hierarchikus rendbe állított Keter, Hokmá, Bina, Gedullá, Gebúná, Tiferet, Necá, Hód, Jeszód, és Malkút, vagy keresztény elnevezéssel: Gloria, Sapientia, Veritas, Bonitas, Potestas, Virtus, Eternitas, Splendor, Fundamentum egyes hagyományok szerint Isten nevei, mások szerint Isten emanációi vagy Isten megnyilvánulásának tíz erőhatása, az isteni cselekvés eszközei. A végtelen és a véges közti átmeneti stádiumok,

Módszerét Alsted mellett olyan nagy jelentőségű tudósok alkalmazták, mint Nicolaus Cusanus, Gottfried Wilhelm Leibniz, Isaac Newton, Pico della Mirandola és Giordano Bruno. A későbbi korok alkímistái is nagy tanítómesterüknek tekintik, noha a neki tulajdonított alkímiai művek nem tőle és még csak nem is az ő korából származnak. Módszere ugyan alkalmazható az alkímiai vizsgálódásokhoz, de ő maga sosem használta ilyen célokra.²²³

Ramus²²⁴ művében a középkori arisztotelianus logikaoktatással szemben új módszert dolgozott ki, amelyben a logikát és a retorikát ötvözte Ciceróra és Quintilianusra hivatkozva, a fogalommal, az ítélettel és a következtetéssel foglalkozott. Bár alapvetően nem Arisztotelész logikája ellen, hanem a korabeli elvont dialektikaoktatás, a skolasztikus módszer ellen emelte fel szavát. Reformjának központi eleme a helyes módszer. A dialektikát szerinte nem külön tantárgyként, hanem a retorikával összekapcsolva célszerű tanítani a klasszikus művek olvasásával egybekötve, hogy a tanulók meglássák az elméleti szabályok igazságát. A tanulást szemléletes példákkal, érdekes olvasmányokkal, az öntevékenység eszközeivel kívánta érdekesebbé, gyakorlativá tenni. A szabályokat szerinte tartalommal kell telíteni oly módon, hogy a diákok a tanult elméleti szabályokat példákon igazolhassák, s az ekként megtanult és igaznak ismert szabályokat némi önállósággal alkalmazhassák, eleinte utánozva, majd önállóan alkotva. Nézete szerint a kidolgozás, a megvalósítás és a csinálás minden igazi tanulás legjelentősebb mozzanatai. Meggyőződése volt, hogy a tanítás sokkal hatékonyabb példa, alkalmazás és gyakorlás révén, mint szabályok által. Tantervet dolgozott ki a grammatika, retorika és logika tanítási idejének 12 évről 7 évre csökkentéséről, s ezek mellé a fizika és a matematika oktatását is felvette. A tudományt és a művészeteket átfogó általános ismeretelméletet akart létrehozni.

melyek a rejtőzködő én szófból, az abszolút, rejtett, végtelen és elbeszélhetetlen transzcendenciából áradnak ki. Az imádságok és tanítások célja - megközelíthetlensége miatt - nem lehet az én szóf, csak ennek megnyilvánulása a szefirákon, Isten attribútumain keresztül.

Más módja is van azonban a rejtőzködő Isten megismerésének: az egyes betűk kombinációi is az egyetemes tudás birtoklását ígérk. Három hermeneutikai algoritmus kínálkozik erre: a gematria, vagy izopszéfia, ami a betűk számértékén alapul, és az azonos számértékű szavak között állapít meg misztikus összefüggést; a temurá, mely egy szó betűinek bizonyos szabályok szerint történő helycseréje, és a nótárikon, ami a szó betűinek mint egész mondatok rövidítésének értelmezése. A kabbala hagyományának harmadik nagy könyve a *Zohar*. Bár a könyvet az 1. században élt Simon bar Jóháj hiteles művének tartják, legnagyobb része minden bizonnyal a leoni Mose ben Sém Tóv (1240 - 1305) tollából származik. A *Zohar* legfontosabb részei 1293 és 1305 között kezdenek terjedni a Hispán félszigeten mind időben, mind térben közel Lullhoz.” *Láng* i.m. 204-205. Lullus és a kabbala kapcsolatáról lásd még: Uo. 205-210.

²²³ Lásd: *Eco, Umberto*: A tökéletes nyelv keresése; Bp. 1993. 63-80. *Láng* i.m. 187-216.

²²⁴ Pierre de la Ramée/Petrus Ramus; 1515-1572; francia filozófus, humanista, az újkori filozófia előfutára. A módszer fontosságát felismerve Arisztotelész ellen küzdve új logika megalapozását tűzte ki céljául. A nemzeti nyelvű tudományos irodalom megteremtésében úttörő jelentőségű. Hugonotta volt, ezért Szent Bertalan éjszakáján meggyilkolták. Fő műve: *Institutiones dialecticae* (A logika tanítása), 1543;

Keckermann²²⁵ a rendszeres teológia analitikus módszerét dolgozta ki, amelyet a görög logikára, a középkori nominalista hagyományra és a korai protestáns hitvallásokra alapozott. Szerinte a hittételek vizsgálatát a szellemi végeredmény előterjesztésével kell kezdeni, ezt kövesse a tárgyi előzmények megragadása, végül a kiindulópont és a végeredmény közötti fogalmi út feltárása. Az arisztotelianizmust a skolasztika, a humanizmus és a reformáció jegyében próbálta megújítani. A teológiát gyakorlati, az ember megszentelődésének útját megmutató tudományként értelmezte, az etikát filozófiai diszciplinának tekintette. Ezek mellett a matematika és a természettudományok számos kérdésével is foglalkozott, főként geográfiai fejtegetései jelentősek.

Alsted szerint az enciklopédia alapvető szerepe, hogy a tudományos ismeretek teljes körű, rendszerezett összefoglalásával megfelelő tudományos alapot biztosítson lehetővé téve a leghatékonyabb módszer alkalmazását. Úgy vélte, egy minden tudományt magában foglaló rendszer segítségével a világ harmóniája helyreállítható. Ehhez univerzális nyelvre, tudományra és vallásra van szükség. Az univerzális nyelv megtalálásához a három szent nyelv²²⁶ tanulmányozása vezet el. Az univerzális tudomány alapja Lullus módszerében, az univerzális vallás pedig a hermetikus nézetekben keresendő. A tudomány gyakorlásakor a kombinatorika alkalmazására ösztönöz, amelyben felfedezni véli minden műveltség kezdetét és végét.²²⁷ Az Enciklopédia a tetőpontja és a megtestesülése egy olyan pedagógiai hagyománynak, amely szándéka szerint hozzájárul az egyház, az állam és a társadalom

²²⁵ Keckermann, Bartholomaeus 1571 – 1608; német kálvinista teológus, filozófus, a protestáns teológia analitikus irányzatának egyik megteremtője. Wittenberg, Lipcse és Heidelberg egyetemén tanult teológiát és bölcseletet, rövid ideig az utóbbi egyetemen héber nyelvet is tanított. 1601-ben Danzig gimnáziumában volt a filozófia tanára. Fő művei: *Apparatus practicus sive idea methodica et plena totius philosophiae practicae*, Danzig, 1609; *Systema geographicum*, Danzig 1612; *Opera omnia*, Danzig, 1614.

²²⁶ A héber, a görög és a latin. A koncepció Sevillai Izidortól ered, azzal a megokolással, hogy Krisztus keresztfáján ezeken a nyelveken írták a feliratot. Alsted és Comenius mellett a korszak olyan neves tudósai foglalkoztak ezzel a kérdéssel, mint pl.: Pico della Mirandola, Nicolaus Cusanus, Giordano Bruno, Tommaso Campanella, Francis Bacon, René Descartes, Gottfried Wilhelm Leibniz, Isaac Newton; Általában Lullus módszerét követték, vagy vették alapul. Lásd erről: *Eco i.m.* 1993. 119-138. 201-209.

²²⁷ „A hermetikus jelműködést pedig a leginkább az jellemzi, hogy a szó (verbum)/jelölő és a dolog (res)/jelölt között nem önkényes, hanem szerves kapcsolatot feltételez, ezt akár úgy is felfoghatjuk, hogy a jelölő egyúttal jelölt is és viszont. A világ dolgai így egymás jeleivé válnak, és a rendkívül szabadon értelmezett hasonlóság, az okkult szimpátia, az univerzális analógia révén egy olyan szerves hálózatot alkotnak, amelyben minden mindennel összekapcsolódhat. A hermetikus szemléletben a szubunáris (földi) dolgok szorosan összekapcsolódnak a szupralunáris (égi) dolgokkal, és amiképpen a makrokozmosz változásai befolyásolják a mikrokozmoszt, úgy lehet a mikrokozmosz révén manipulálni az univerzumot.... Az olyan rétor, prédikátor, mágiszter vagy poéta tehát, aki a kombinatorikus teóriát alkalmazza, mintegy alter deusként léphet fel, és megdöbbentő hatást érhet el céljait illetően, hiszen miközben a szavakat kombinálja, a dolgokat is átalakítja, és a kisvilágok formálása során a nagyvilágot is alakíthatja.” *Szentpéteri Márton: A grammatika oktatásának kombinatorikus módszere Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban.* ItK. 1998. 450.

„A mai nyelvtudomány szerint semmilyen etimológiai kapcsolatban nem álló szavak között a hermetikusok a felfedezett hangzásbeli hasonlóság nyomán okkult szimpátiákat, rejtett jelentésbeli kapcsolatokat kerestek, s a három szent nyelv lexikonát ilyen típusú szemantikai játékokkal strukturálták. A misztikus vagy a 17. századi mnemotechnikus számára ez a meditációra ösztönző struktúra a legmegfelelőbb a tudás elsajátításához.” Uo. 452-453.

további megreformálásához. Úgy vélte, munkájának még ennél is fontosabb célja az egyén megújítása, amely folyamat tulajdonképpen az isteni tökéletesség képének helyreállítása. Ez a feltevés teológiai antropológiájának alapja, mely Keckermann teológia-, etikafelfogásán alapul.²²⁸

A harmincéves háború jelentős változást hozott Alsted eszkatologikus elképzeléseiben. Korábban az aranykor közelgő bekövetkeztét jósolta, ám ezt szinte elképzelhetetlenné tették a háború borzalmai és pusztításai. Mindezek hatására egyre inkább hajlott az eseményeknek a millenium felé mutató értelmezésére.²²⁹

Teológiájának egyik jellemző vonását a chiliasmus²³⁰ képezte.

²²⁸ *Szentpéteri*: A grammatika oktatásának ... i.m. 437-458. *Uő.* Egyetemes tudomány Erdélyben. 15-34.

²²⁹ „The crisis in Alsted’s apocalyptic expectations thus coincided closely with the general crisis of the territory in which he lived and the institution in which he worked. Although his most optimistic predictions of an imminent golden age in 1619 were immediately qualified by the outbreak of war, Alsted did not abandon them straightaway. Fortified in part by the hope for a resurrection of Reformed fortunes after three and one-half years of slaughter, he tenaciously maintained his youthful expectations through the terrible early years of the war. But when his hopes for a dramatic turn for the better midway through 1625 were answered with a further turn for the worse, he had no other choice. The final golden age which had seemed so near a decade before must now be postponed for a later generation which he could not hope to share. No doubt it was some consolation that the brief „better age” which he had awaited in his youth was thereby exchanged for a far longer and more glorious thousand-year reign of the saints.

Millenarianism, in Alsted’s case, is thus clearly not the direct result of rising aspirations for the terrestrial future. On the contrary, it is adopted as a means of preserving his earlier, hermetically inspired non-millenarian aspirations in the face of an onslaught so devastating as to entirely obstruct their realization through merely human agency in the foreseeable future.” *Hotson, Howard*: Johann Heinrich Alsted 1588-1638. Between Renaissance, Reformation, and Universal Reform. Clarendon Press, 2000. 207-208.

²³⁰ Khiliasmus/Millenium/Millenarizmus. „A chiliasmus annak az apokaliptikus váradalomnak, ill. mozgalomnak az elnevezése, amely szerint a világtörténelem végén be fog következni a békesség ezer évig tartó időszaka. Az elnevezés a görög *khilioi*=ezer kifejezésből ered. A Jel20:1-6 szerint egy angyal fog leszállni a mennyből, megkötözi a Sátánt, és ezer esztendőre az alvilágba zárja. Ez alatt az idő alatt Krisztus fog uralkodni az életre kelt mártírokkal, akiket azért fejeztek le, mert bizonyosságot tettek Jézusról, és nem imádták a fenevadat. Ebben az első feltámadásban a többi halott nem részesül. Az ezer év leteltével a Sátán újra kiszabadul, és a világ népeit egy utolsó nagy küzdelemre gyűjti össze Krisztus ellen. Ez a harc Isten beavatkozása folytán a Sátán végleges legyőzetésével ér véget, amit a második feltámadás: minden ember feltámadása és az utolsó ítélet követ (Jel20:7kk). A khiliasmus gondolatkörének hátterében a zsidó apokaliptika váradalmi ismeretek fel. Ebben az apokaliptikában két fő áramlat alakult ki: egyfelől egy olyan váradalom, amely szerint egy földi Messiás-birodalom fog elkövetkezni, amelyben Izrael legyőzi minden ellenségét, és helyreáll a dávidi birodalom fénye. Emellett élt egy másik elképzelés is: eszerint a mennyből alá fog szállni az isteni küldött, az Emberfia, akinek eljövetelekor a halottak fel fognak támadni, és minden embernek az ő ítélőszéke elé kell állnia. A későbbiek folyamán a régebbi, nacionális színezetű reménység egybefonódott az univerzális jellegű váradalommal oly módon, hogy a Messiás-király uralmának váradalma közvetlenül a világ végének bekövetkezése és az új világkorszak kezdete előttre helyeződött. Így a földi Messiás-korszak egy meghatározott ideig tartó, tehát nem végleges időszakot ölel fel, amelyet a kaotikus hatalmak utolsó nagy rohama követ, mielőtt az új világkorszak üdv-ideje bekövetkezik. A zsidó apokaliptikus irodalomban számos helyen található leírás erről a messiási időszakról. A 3Ezsd7:28kk szerint a Messiás négyszáz évig fog uralkodni, ezután meghal. Ezt követően az egész világ az ősidők csendjébe burkolózik, majd bekövetkezik a halottak feltámadása és a végítélet. Ilyenformán a messiási korszak a végső világkorszak bekövetkezését megelőző utolsó időszakot jelenti.

A messiási korszak időtartama a zsidó apokaliptikában különböző. Az ezres szám minden valószínűség szerint azzal az elgondolással függ össze, amely a világ történetét ezres időszakokra tagolt „világhét”-nek fogja fel, amely esetben az utolsó ezer év jelenti a befejező sabbatot (vö. Zsolt90:4; 2Pt3:8;).

Magában az Újszövetségben a khiliasztikus gondolat bizonyíthatóan csak a Jel20:1kk-ben található meg. Jézus a maga apokaliptikus tanításaiban erről sehol sem szól. Egyes magyarázók úgy vélik, hogy Pál az 1Kor15:23-ban khiliasztikus váradalmakat fogalmaz meg, ez azonban vitatott. A Jel20:1kk összefüggése a zsidó apokaliptikával

A *Diatribē de mille annis apocalypticis* az első és legjelentősebb bevezetője Alsted millenarizmusának. Nem tartalmaz személyes megjegyzést vagy részletes politikai próféciákat, hanem egy részletes bevezető a Jelenések könyve 20. fejezetéről. Egy egyedülálló, egyszerű számítást vitat meg, és egy kanonikus prófécián alapszik, csak pár utalást tesz az asztrológiára. Alstednek ezt a művét kiadták latinul, németül, angolul, és ezáltal a legtisztéletreméltóbb protestáns millenaristává avatták. Olyan tudósok is elismerték, mint például Milton, Hartlib, Newton. De Alsted millenarizmusának – ahogyan enciklopédizmusának –, egy másik, mégpedig hermetikus dimenziója is van.

Alsted számítása szerint a millenium 1694-ben következik be. Számításának alapja a kanonikus Szentírás, Dániel könyvének záró versei, amelyekben a történelem utolsó periódusának időtartama úgy van megadva, mint „egy időszak, meg két időszak és egy fél időszak múlva”²³¹, vagy 1290 és 1335 prófétai napoknak²³² két periódusa. Alsted a protestáns exegetikai feltevések alapján a prófétai napokat évekként értelmezte, az események kezdetét a második jeruzsálemi templom Titus általi lerombolásának idejére datálta, ami szerinte Kr.u. 69-ben történt. Az első időszak ettől az időponttól számított 1290 év, azaz 1359. Ez a dátum megegyezik a reformáció előfutárai – például Wyclif – fellépésével. A második időszak 1335 év, amit 1359-hez hozzászámítva 2694-et kapunk. Ebből ezer évet leszámítva kapjuk meg

általánosan elfogadott nézetnek tekinthető. Ez a leírás azért kapcsolódhat egyértelműen ahhoz, mert Jézus személyében az Újszövetség felfogása szerint mind a mennyből alászálló Messiás, mind az Emberfia jelen van. Ilyenformán arról van szó, hogy a Jel úgy veszi át a zsidó apokaliptika képzeletvilágát, hogy azt Krisztusra alkalmazza. Lényegesnek tekinthető különbség ugyanakkor a zsidó apokaliptika és a Jel20:1kk ábrázolásmódja között, hogy ez utóbbi amazzal ellentétben igen szűkszavú, és kerüli a terjengős, az eseményeket spekulatív módon kiszínező leírásokat. Magának az ezeresztendő időtartamnak a vonatkozásában általánosan elfogadhatónak tekinthető nézet szerint a Jel ezt szimbolikusan érti, és azt fejezi ki, hogy az ember által nem, csak Isten által áttekinthető hosszúságú időszakról van szó.

A keresztény egyház történetének kezdeti időszakában a khiliazmus mind keleten, mind nyugaton élénken élő váradalomként élt tovább. A Kr.u. 130 körül keletkezett Barnabás-levél tovább folytatja a zsidó apokaliptika spekulációját a hét, egyenként ezer évig tartó időszakból álló világhéttel kapcsolatban, amely az ezeréves birodalommal, mint sabbattal számol. Jusztin mártír Jeruzsálembe várta az ezeréves birodalom megjelenését. Az üldözések korszakában a keresztyének az ezeréves birodalom bekövetkezésének reményével vigasztalták magukat. A görög filozófia szellemétől azonban, amely elsősorban Alexandriai Kelemen és Origenész révén áramlott be az egyházba, a khiliazmus gondolatvilága idegen volt. A keresztyénség elismert, majd államvallássá alakulása a kezdeti idők apokaliptikus – eszkatologikus feszültségét megszüntette, váradalmait háttérbe szorította. Ezzel együtt járt a Jel20 átértelmezése is. Augustinus felfogása szerint a váradalmat spirituálisan kell értelmezni, mert szerinte Krisztus uralma az egyházban ölt testet, így az ezeréves birodalom a Krisztus első és második eljövetele közötti korszakot jelenti. Mindennek ellenére a khiliasztikus váradalom az egyház életének későbbi időszakaiban is újra meg újra feléledt, mint a világ történetének elkövetkezendő eseményeire vonatkozó elképzelés. Ez összekapcsolódott a bekövetkezés időpontjára vonatkozó spekulatív számításokkal is, mindenekelőtt az egyházon belül és az egyházzal szembe forduló középkori reformmozgalmak körében. Részben ezeknek a rajongó spekulációknak az ellenhatására, a reformátorok – így maga Kálvin is – és a reformáció hitvallásai általában fenntartással kezelték, vagy teljesen el is vetették az ezeréves birodalom váradalmait.”

KBL II. 42-43. TRE 7. 722-745. A dolgozat *Vallástörténeti bevezetésének Az eszkatologikus váradalmak, Az apokaliptikus váradalmak* című alfejezetei és a kapcsolódó lábjegyzetek 40-46.

²³¹ Dán12:7b

²³² Dán12:11-12

1694-et, a millenium kezdetének időpontját. Alsted hitte, hogy azt fejezi ki egyszerűen és világosan, ami a Szentírásban leplezetten van benne. Számítását gyakran megismételve ugyanerre az eredményre jutott, és ez tulajdonképpen millenarizmusának egyik bibliai alapja volt. Azonban ennek a számításnak legkorábbi kifejtése nem millenarista, és annak forrása a bibliai exegézist a legszokatlanabb okkultizmussal egyesíti. Alsted 1610-es és az 1620-as évek közepe között keletkezett írásainak több szakasza azt jelzi, hogy ő kezdetben azt az általános protestáns nézőpontot tartotta, hogy a második eljövétel, az utolsó ítélet és a világvége hamarosan bekövetkezik, valószínűleg a XVII. század vége előtt. A világvége közeli bekövetkeztének leghosszabb kifejtése 1614-es kiadású teológiai enciklopédiájának első kötetében található. Ennek a fejtegetésnek a közepén azt állítja, hogy a millenium Konstantin uralkodásával kezdődött és 1300 körül véget ért. Mivel a millenium már véget ért, ennek nincs értelme számára, ez készteti őt arra, hogy a millenium jövőbeli megvalósulását feltételezze 2694-től visszafelé számítva, és innentől más jelentésekkel mutatja ki, hogy a világvége közeleg, a teljes 2694 éves periódus hosszabb, mint a teljes apokaliptikus terv. Ahelyett, hogy egyszerűen kivonna ezer évet az 1335 napos utolsó periódusból, amellel érvel, hogy a harmadik periódus rövidítését a korai prófécia teszi indokolttá, eszerint egy időszak - 490 év -, két időszak - 1290 év -, és egy fél időszak - 335 év 1335 helyett. 1614 tehát a világvége és nem a millenium kezdete, amit Alsted 1694-ben várt.

Továbbá forrásainak²³³ tanulmányozása felfedi azt a tényt, hogy mindkét korai, nem millenarista számítási forma és néhány kulcsmondat, ami ezt kifejezésre juttatja, Raphael Egli²³⁴ *Prophetica halieutica nova et admiranda* című művéből ered, noha Alsted nem idézi ezt. Egli három hal²³⁵ oldalán megfigyelt, szerinte misztikus vonások magyarázatát igyekszik adni, melyeket isteni jelekként értelmez, mintegy emlékeztetve a dánieli és a Jelenések-beli próféciákra. Számításai Alsted számításaival párhuzamba állíthatók azzal a lényeges különbséggel, hogy Egli a második templom lerombolását 69 helyett 86-ra datálja. Ehhez adja hozzá 1290-et és 1335-öt, és 2711-et kap, amit – Alstedhez hasonlóan – nem talál megfelelőnek. Úgy véli, a millenium 710-ben elkezdődött és 1710-ben fog véget érni. Így – ahogyan Alsted is – lerövidíti az utolsó, 1335-ös periódust 1000 évvel.

Alsted apokaliptikus gondolkodásának legfőbb alapja az asztrológia. Eszkhatológiai gondolkodásában – csakúgy mint a filozófiaiban – a domináns minta a kör. Történelmi

²³³ Pl.: Cyprianus Leovitius, Johannes Dobricius, Stephanus Pannonius, Paracelsus, Michael Sendivogius; *Hotson*: Johann Heinrich Alsted 1588-1638. i.m. 183-201.

²³⁴ Egli, Raphael 1559-1622; Marburgi teológiai professzor.

²³⁵ Kettőt ugyanazon a napon fogtak ki 1587-ben, Dániában és Norvégiában, a harmadikat 1596-ban Pomerániában.

gondolkodását is a körforgások és a periodikus visszatérések uralják. Mindezek legmélyén a mennyei szférák változatlan körkörös mozgása húzódik meg. Alsted történetelmélete tehát körforgásokon belüli körforgások komplex rendszere. Ez az elképzelése a nagy kapcsolatok-együttállások asztrológiai elméletével és a platóni világévek koncepcióval hozható összefüggésbe. A nagy együttállások elmélete egy alapvető asztrológiai törvényből és egy asztronómiai tényből ered. Az asztrológusok a 12 zodiákus jelet három 120 fokos intervallum négyes csoportjára osztották. Az asztronómusok felfedezték, hogy a Szaturnusz és a Jupiter egymást követő együttállásai hosszú időperiódusokra az asztrológiai háromszögeken belül maradnak. Mivel a két bolygó mozgása a leglassabb, együttállásuk is a legritkább, 20 éves intervallumban figyelhető meg. Csak tíz ilyen bolygó együttállás - majdnem 200 év - után halad tovább egyik háromszögből a másikba, így tehát majdnem 800 év, mire végighaladnak a négy hármasságon/háromszögön és mind a 12 jelen, és visszatérnek abba a háromszögbe, ahonnan a körforgás elkezdődött. Ennek az asztronómiai felfogásnak a történelmivel egyesített rendszere három különböző kronológiai időszakot eredményez. Körülbelül 20 éves intervallumok a speciális és a legkevesebb együttállás között, 200 éves időtartamok a háromszögű, vagy közép együttállások között, és 800 éves korszakok a teljes, legnagyobb együttállások között. A történelemre vonatkoztatva ezeket a periódusokat azt az eredményt kapjuk, hogy a nagy együttállás bekövetkezett például Kr.e. 4000 körül, ami a teremtés legáltalánosabban elfogadott ideje. Majd körülbelül 1600 évvel ezután, ami fél századdal előzte meg a Vízözönt. A következő ilyen együttállások időpontja megegyezett Izrael egyiptomi kivonulásával és a babiloni fogság kezdetével. Egy újabb nagy együttállás csak néhány évvel korábbi, mint Krisztus születése, azután pedig 800 körül történt ilyen, ami Nagy Károly császárrá koronázásának ideje.

Alsted úgy látja, a nagy együttállás sosem tűnik fel valamely rendkívüli politikai vagy vallási változás nélkül. A *Speculum mundi* táblázatban – melyben összegezte kronológiai munkáját – ez az elképzelés dominál. A 200 éves középső kapcsolatok szolgáltatják az alapvető egységeket, a központi oszlop minden periódusa kapcsolódik a hozzá tartozó háromszögű aspektushoz, és a nagy együttállások a négy birodalom kezdetéhez és végéhez kötődnek.

Alsted korában, 1603-ban is bekövetkezett egy ilyen nagy együttállás, 1604 elején pedig egy másik rendkívüli asztrológiai esemény, egy új csillag megjelenése. E két jelenség egybeesése nagy izgalmat keltett, Alsted is az év legfontosabb és sokat ígérő asztrológiai előjelének tekintette. Az egyik ok, amiért a két legnagyobb bolygó együttállását ilyen nagy tisztelet övezte, az volt, hogy ezeket tartották a legártalmasabbnak, illetve legjótékonyabbnak, melyeknek konfrontációja és uralomért folytatott küzdelme pozitív vagy negatív történelmi

eseményeket jelez. Alsted az új csillag megjelenését Isten csodálatos közbeavatkozásának értelmezte, egy új reformáció közelgő kezdetének jeleként.

A nagy együttállás tanát Illés prófécijával kombinálja, amely kijelenti, hogy a világ 6000 évig áll fenn – 2 „üres”, 2 a törvényé, 2 Krisztusé -, a hetedik, örök sabbatot megelőzően. Ezen a sémán belül a bolygók hetedik körforgása az utolsó lesz, a következő nagy együttállás a 800 évből kifolyólag nem várható 2399-ig, amikor a hatodik évezred befejeződik.²³⁶

A hét nagy együttállás sorozata egy egyedülálló, tökéletes ciklusnak fogható fel.

A világtörténelmet asztrológiaileg tekintve átértelmezhető a cikluson belüli ciklusok rendszerére, ami együttesen az egyedülálló nagy ciklust alkotja.

A ciklikus felfogás Alsted enciklopédiájában is megfigyelhető, a tudományokat is körkörös rendszerben képzei el, mint ahogy magát Istent és az isteni szférát is.²³⁷

Filozófiai és teológiai elméleteinek szerkezeti alapját kozmológiai és asztrológiai analógiák, ok-okozati összefüggések, asszociációk és metaforák képezik.

Alsted a platóni világév koncepcióját köznapi kapcsolatok alkalmazásával fejlesztette tovább.

A nagy évet napévként értelmezte, amely négy évszakra van osztva. A négy évszak körforgása megegyezik a négy fő napszak körforgásával, a tavasz a reggelrel, a nyár a déllel, az ősz az estével és a tél az éjszakával. A latin értelmezés számára a négy fő napszak kapcsolata a négy égtájjal még nyilvánvalóbb, mivel a kifejezésekre szolgáló szavak megegyeznek.²³⁸ Ez szükségképpen maga után vonja a négy világbirodalom bevonását ebbe az elképzelésbe, ami a világtörténelem négy fő negyedét kijelöli. Ennek eredményeképpen egy olyan sémát kapunk, amelyben a világtörténelem egy térbeli és időbeli körforgással írható

²³⁶ Alstednek ez az érvelése feltehetően egy cseh asztrológus, Cyprianus Leovitius nagy együttállásról szóló művéből ered – Cyprianus Leovitus: *De coniunctionibus magnis insignioribus superiorum planetarum, solis defectibus, et de cometis effectum historia expositione*, Marburg, 1618; -, amely kombinálja azt Illés prófécijával. A 800 éves nagy együttállás és Illés 2000 éves ciklusai mellett említ egy másik ciklikus mintát, azt az elképzelést, hogy a történelem végén a bolygók visszatérnek a kiindulópontjukhoz. Az alapul szolgáló elképzelés a platóni nagy világév; az időperiódus megkívánja minden bolygót illetően, hogy egyidejűleg fejezze be a teljes pályáját. Alsted ezt az elképzelést átvéve, a körforgás kezdetét és végét a világ kezdetének és végének tulajdonította. A nagy év az az időszak, amelynek során minden bolygó a csillagokkal együtt visszatér oda, ahol a világ kezdetekor elhelyezkedett. A 20, 200 és 800 éves, legkisebb, közép és nagy együttállás ciklusok ezért a 7 nagy együttállás egyetlen 5600 éves ciklusát adják.

²³⁷ „God is a circle, he argues with references to Hermes Trismegistus, whose centre is everywhere and whose circumference is nowhere. The circle is prior to all other figures, and all other things in nature strive especially towards this figure; but the circle in turn imitates its architect, the author of all things, who has neither beginning nor end. The sphere of the cosmos, the wheel of history, and the circle of learning all taken the same form because it has been imprinted upon them as a reflection of their maker. The sphere of the cosmos reflects the perfection of divine power. The circle of universal history manifests the perfection of divine providence. The encyclopaedia of universal knowledge imitates the fullness of divine omniscience.”

Hotson: Johann Heinrich Alsted 1588-1638. i.m. 199-200.

²³⁸ Kelet és reggel egyaránt oriens, dél (égtáj) és dél (napszak) meridies, nyugat és este occidens, amelyek magától értetődően hozzák kapcsolatba északot az éjféllal.

le. A *Speculum mundi* ezt a sémát vázolja fel. Balról a második oszlop mutatja a történészek szerinti négy birodalmat, mellette az asztronómusok szerinti négy birodalmat.

A négy égtájnak megfelelően Asszíría a keleti, a perzsa és a görög a déli, a római a nyugati, és az északit majd az Úristen hozza létre északon, Észak Oroszlánján keresztül.

Az Észak Oroszlánja elképzelés végső eredete egy apokrif irat²³⁹, amely kedvelt volt a paracelsisták, a rózsakeresztesek és a hermetikusok körében is.

Egy, a rózsakeresztesekkel is összefüggésbe hozható jövendölés arról szól, hogy egy hatalmas konfliktust követően, melyben a rejtélyes Éjféli Oroszlán elragadja a birodalom ellenőrzését a Sastól és Krisztus ellenségeitől²⁴⁰, egész Európában, Ázsia és Afrika részein egy rövid, végső békeidő következik be, amelyben egység és felvilágosodás lesz, és amely megelőzi a második eljövételt. A harmincéves háború korában ez a jövendölés előtérbe került, Észak Oroszlánjának politikai megváltó szerepében Gusztáv Adolfot vélték látni.

A világtörténelem körforgásának alaposabb kifejtése – *Circulus judiciorum Dei* - található az 1614-es *Praecognita theologica*-ban, amely Pannonius elméletének²⁴¹ adaptációja a négy égtáj és a térbeli, időbeli teljes körforgás koncepcióhoz. Pannonius írásainak központi célja, hogy vázolja a világtörténelem végső szakaszának forgatókönyvét. Állítása szerint az isteni ítélet a zsidókkal kezdődik, és a keresztény hitre térésükkel ér véget, a világvégét közvetlenül megelőző időben. Így tehát a kereszténység megújulása Kelet-Európában a zsidók megtérésének előjele. Ez magyarázatot ad Alstednek arra a döntésére, hogy Erdélybe jöjjön, és az itt keletkezett írásaira is.

Az eddig tárgyaltak alapján az is világossá válik, hogy apokaliptikus váradalmi nem teljes mértékben millenaristák.²⁴²

A gyulafehérvári udvarban Alsted újra a bibliai alapú kegyesség felé fordult. Ifjúkori álmát próbálta megvalósítani, hogy az isteni tökéletesség képét helyreállítsa. Ezt kiegészítette az elveszett emberi test helyreállításának keresésével az alkímiai egyetemes orvostudományon keresztül, elmélyült a teológiában, alkímiában, mágiában.

Egész életpályája során küzdött, hogy összeegyeztesse az ember és a társadalom megújításának két eltérő fogalmát. Korai éveiben úgy tűnt, hogy ez az összeegyeztetés véghezvihető. Az 1610-es években visszavonta elméleteit a nyilvánosságtól. Az 1620-as

²³⁹ Ezsdrás 4. könyve. In: *Dörömbözi János* szerk.: *Apokalipszisek*. Vál. és Utószó: Adamik Tamás. Telosz Kiadó, Bp. 1997. (Apokrif Iratok sorozat) 17-46.

²⁴⁰ A Habsburgok és a pápa.

²⁴¹ Stephanus Pannonius: *De circulo operum et judiciorum Dei*, 1608.

²⁴² Lásd: *Hotson*: Johann Heinrich Alsted 1588-1638. i.m. 182-201. *Uő.* *Paradise Postponed*. Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism. Dordrecht/Boston/London, Kluwer Academic Publishers, 2000. Ebben a művében Hotson részletesen kifejti a fent említett művének utolsó (5. *Apocalyptic Changes: The Origins of Alsted's Millenarianism*, 1619-27. 182-222.) fejezetében tárgyaltakat.

években megesküdött, hogy megtisztítja elméjét a pogány filozófiától, és elmélyül a Bibliában. Mivel betegsége egyre inkább elhatalmasodott rajta, az egyetemes orvostudomány abszurdnak tűnt számára. A halállal szembeni tehetetlenség eszébe juttatta az örök üdvösség fontosságát. Halála előtt átgondolva munkásságát, a lullista, kabbalista és alkímiai hatásokat negatívan értékelte írásaiban.²⁴³

1638. december 2-án I. Rákóczi Györgyhez írt levelében Geleji Katona István kifejezte sajnálatát Alsted halála miatt, ami véleménye szerint a gyulafehérvári főiskola színvonalának romlását is maga után vonja. Szükségét érezte Bisterfeld gyors visszatérésének Hollandiából a romlás megállítása érdekében.²⁴⁴

Alsteddel egy időben jött Gyulafehérvárra, majd eszméinek és vezető professzori állásának örököse lett veje, Heinrich Bisterfeld²⁴⁵. Az enciklopédikus tudás szükségességét ő is állandóan hangoztatta, fő munkaterületének a logikát és a természetfilozófiát tekintette, ő is a dolgok végső rendjét kereste, gyakran emlegetve ezek pánharmóniáját.

Alsted, Bisterfeld és Comenius a Rákóczi-házban az európai protestantizmus nagy küldetésre hivatott hatalmi tényezőjét látták. Mindhárman hívei voltak a chiliasmusnak, a barokk gondolkodáshoz híven rendíthetetlenül hittek a bibliai jóvendölésekben, valamint korabeli megszállott próféták jóslataiban.

Bisterfeld mérsékelt puritán felfogása és enciklopédikus érdeklődése nagymértékben hatott tanítványa, Apáczai Csere János gondolkodására. Figyelemmel kísérte Comeniusnak a pánszófia megvalósítására irányuló törekvéseit. Élete végéig szüntelen erőfeszítéseket tett a

²⁴³ „At last, standing on the edge of the grave, staring at imminent death, he was inescapably confronted with the monstrous impudence which his pagan quest for human perfection, his philosophical pursuit of the divine image, his kabbalistic attempt at deification offered to the God of Luther and Calvin. He cursed his unpublished manuscripts, begged that they be consigned to the flames; and when his uncomprehending friend refused to help him, he summoned together his failing powers of mind and body into a final great act of symbolic renunciation: he heaved himself from his deathbed, gathered up an armload of papers, staggered outside, and cast them into the latrine. The question of the orthodoxy of Alsted's private hermetic philosophy which had remained open throughout his life was finally closed by Alsted himself at his death. ... Alsted finally realized that too much filth of the Lullists and kabbalists and alchemists which he had picked through had clung to his most ambitious unpublished works. ... This final twist in Alsted's life story only confirms the moral of the longer tale: the general pattern of Alsted's intellectual development after 1614 is not so much retreat from open-minded eclecticism to biblical fundamentalism or Calvinist orthodoxy as withdrawal of the unorthodox aspects of his proposed synthesis into the private domain while continuing to pursue the others in public. Essentially the same pattern is evident in the origins of his millenarianism, though here the underlying continuity is qualified by substantial change as well.” *Hotson: Johann Heinrich Alsted 1588-1638. i.m. 180-181.*

²⁴⁴ „A mi scholánk a mennyiben volt is, szegény Alstedius uram halálával igen alá szállott, főképpen ha Bisterfeldius uram késik, az ifjúság meg kezd oszolni.” *Beke Antal: Geleji Katona István levelei Rákóczyhoz. ItK, 1894, 337.*

²⁴⁵ Bisterfeld, Johann Heinrich, 1605-1655; német származású református teológus, filozófus. 1630-tól a gyulafehérvári kollégiumban tanított. Alsteddel és Piscatorral együtt dolgozott a kollégium reformján. A logikát tanította, Alsted halála után, 1638-ban az intézmény vezetője lett. Fő művei: *Disputatio philosophica*, Gyulafehérvár, 1630; *Elementa logica in usum scholae Albensis*, Gyulafehérvár, 1635. Piscator a főiskolán a retorikát tanította. Piscator fő művei: *Rudimenta rhetoricae*, Gyulafehérvár, 1635. *Rudimenta oratoriae*, Gyulafehérvár, 1645.

tudományok egységes rendszerének megalkotására, keresve ehhez a végső rendező elvet, princípiumot.²⁴⁶

Comenius²⁴⁷ cseh pedagógus, író, „a nemzetek tanítója”. A morvaországi Nivnicében született, szülei Magyarországról vándoroltak oda - saját közlése szerint a Szeges család -, nevét a közelben fekvő Komňa faluról vette. Korán árvaságra jutott, neveltetéséről a Cseh-Morva Testvérek szervezete gondoskodott.

A herborni és a heidelbergi egyetemen tanult, nagy hatást gyakorolt rá Alsted. Feltehetően segített Alsted enciklopédiájának összeállításában, ami megalapozta enciklopédikus törekvéseit. 1614-ben református lelkész lett, majd egy egyházi iskola igazgatójaként kezdett dolgozni. 1616-tól levelezést folytatott Johann Valentin Andreae²⁴⁸-vel, a rózsakeresztesek mesterével. A husziták radikális - táborita - irányzatához tartozó Cseh-Morva Testvérek utolsó püspöke volt. A harmincéves háború kitörése után súlyos sorscsapások érték, feleségét és két gyermekét is elvesztette, otthonát földúlták, a csehek fehérhegyi veresége után pedig bujkálni kényszerült, majd száműzetésbe vonult. Azonban ezekben a nehéz időkben sem hagyott fel a tudományos munkával. A lengyelországi Leszno - Lissa - városába menekült, ahol hosszabb időt töltött viszonylag nyugodt körülmények között. Lelkészként tevékenykedett, és a cseh-morva testvérek gimnáziumának tanára, majd igazgatója volt, így módszerét a gyakorlatban is kipróbálhatta. Itt írta egyik legfontosabb művét, a *Didactica magná*t, és hozzákezdett pánszófiájának kidolgozásához is. Egyre inkább meggyőződésévé vált, hogy az összes emberi ismeretet az alapfogalmakra kell visszavezetni, emellett ki kell dolgozni az alapvető fogalmak egymáshoz való kapcsolódásának rendszerét. Az így létrehozott, mindent átfogó tudomány lesz a „tudományok tudománya”, azaz a pánszófia²⁴⁹, ami majd hozzásegíti az embereket ahhoz, hogy megtalálják helyüket a világban és megértse az azt. A pánszófia filozófiai, tudományos elmélet, az egyetemes bölcsesség kutatásának, a tudományok enciklopédikus egységének elmélete. A kereszténység egyetemessége elvére és bibliai alapokra is épít. Olyan ismeretrendszer, amely a világot a maga teljességében kívánja megragadni. Az ismeretek egyetemes összefüggéseinek tudománya, célja, hogy az ember megismerje a dolgok örök és megszakíthatatlan láncolatát. Meggyőződése, hogy képes egyetlen

²⁴⁶ Bartók István: XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai. ItK 1991. 1-24.

Bíró Sándor - Bucsay Mihály - Tóth Endre - Varga Zoltán: A Magyar Református Egyház története. Sárospatak, 1995. 158-160.

²⁴⁷ Jan Amos Komenský/ Johannes Amos Comenius/ Comenius Ámos János 1592 –1670.

²⁴⁸ Andreae, Johann Valentin 1586-1654; Johannes Valentinus Andreae és Johannes Valentinus Andreae néven is ismert. Német filozófus, matematikus, teológus, a Rózsakeresztesek egyik nagymestere. Művei: Fama fraternitatis, 1614; Confessio fraternitatis, 1615; Chymische Hochzeit Christiani Rosenkreuz, 1616; Respublicae Christianopolitanae descriptio, 1619.

²⁴⁹ Pansophia: görög; minden bölcsesség.

átfogó szintézisét adni a világ összes ismeretének. Comenius munkásságát meghatározó elmélet, kidolgozása elképzeléseinek központi eleme. A comeniusi pedagógia pánszofikussága racionalista nézőpontú, ám mindig megalapozza az isteni eljegyzettség transzcendenciája. Comenius szerint az életkortól és a társadalmi helyzettől függően mindent meg kell tanulnia az embernek, tehát tudása foglalja magában a világról való ismeretek összefüggő rendszerét. A pánszofikus iskola olyan intézmény, amelyben a gyermekek már a legalsó szinten elemi módon megismerkedhetnek a világ leglényegesebb összetevőivel, elsajátítva a pánszófia alapjait, s ezt bővítik majd a felsőbb osztályokban. Ily módon minden ember az ismeretek rendszeres és összefüggő teljességének birtokába jut. Ez lehetővé teszi a tökéletes társadalom létrejöttét, mivel ha az ember megismeri a világot és benne saját magát, akkor helyesen, azaz isteni rendeltetésének megfelelően fog cselekedni.

A pánszófia tehát nem öncélú tudományos törekvés, hanem olyan összefüggő ismeretrendszer, amely a világot a maga teljességében ragadja meg és értelmezi.²⁵⁰

Pánszofikus törekvései nem arattak osztatlan sikert még hittestvérei körében sem, sokan úgy vélték, a mindentudás joga kizárólag Istent illeti meg.

Eszmevilágára nagy hatást gyakorolt Francis Bacon²⁵¹, angol filozófus, az empirizmus első jelentős képviselője.

1641-ben Londonba, majd Svédországba kapott meghívást, hogy működjön közre az oktatásügy reformjában. Útja során járt Leydenben, ahol megismerkedett Descartes-tal, majd Amsterdamban, Brémán, Hamburgon és Lübecken át Stockholmba ment, pánszofikus elképzelései azonban itt sem váltak népszerűvé.

A vesztfáliai béke nem váltotta be Comenius reményeit. A Habsburgok hatalma és befolyása a nemzetközi politikában ugyan csökkent, de nem így birodalmukban, ahol az abszolutisztikus kormányzást tartották fenn, a cseh testvérek pedig továbbra sem számíthattak szabad vallásgyakorlásra.

Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony és fia, Rákóczi Zsigmond meghívására érkezett Sárospatakra, 1650-től 1654-ig tartózkodott Magyarországon, főbb műveit itt írta.²⁵² A sárospataki református kollégiumban is tanított, és a fejedelemasszony kérésére újjászervezte az iskolát pedagógiai elvei alapján. Hétfosztályos pánszofikus iskolát akart létrehozni,

²⁵⁰ Lásd: *Eco* i.m. 205-207. *Eliade*: Kovácsok és alkimisták. i.m. 19. 217-218. Révai Nagy Lexikona 15/ 152.

²⁵¹ Bacon, Francis 1561-1626; brit filozófus, államférfi, 1603-ban lovaggá ütik. Fő művei: *The Essayes or Counsels, Civill and Morall*, 1597; *Novum organon scientiarum* (*Novum Organum*), 1620; *De dignitate et augmentis scientiarum*, 1623; *The New Atlantis*, 1627.

²⁵² Comenius művei: *Labyrinth svēta a ráy srdce/A világ útvesztője és a szív paradicsoma*, 1623; *Janua*, 1631; *Didactica magna*, 1632; *Pansophia*, 1637; *Opera didactica omnia*, 1638, - benne a *Didactica magna* latinul; *Panorthosia*, 1644; Magyarországon írt művei: *De cultura ingeniorum oratio*, 1650; *Orbis sensualium pictus*, 1653 - saját rajzaival; *Schola ludus*, 1654; *Gentis felicitas*, 1659.

melynek minden osztályában „mindenről” tanulnának a diákok évről évre bővítve ismereteiket, és minden egyes osztálynak sajátos célkitűzése lenne. Az iskola feladata az átfogó ismeretek közvetítése, ami fokozatossággal, közvetlen tapasztalattal és alkotó cselekvéssel érhető el. Két tagozatra osztotta, az alsó nyelvet, első sorban latin nyelvet tanít, a felső tagozat pedig ismereteket, melyek a bölcsélet, a logika, a politika és a theozófia. Tervezett iskolájának azonban csak első három osztályát tudta kiépíteni.

Ezek a törekvései új tankönyveiben is megfigyelhetők, amelyek a mindennapi életben jól hasznosítható ismereteket tartalmaztak. Újítása abban is tetten érhető, hogy a feldolgozandó témák, szócsoporthoz, szómagyarázatok nem az antik kultúra, hanem a korabeli világ megismerését szolgálták.

A nevelés célját transzcendensnek látta. Mivel a földi élet csak átmenet az örök életre, a nevelés sem lehet más, mint ennek előkészítése. Ehhez három dolog szükséges, a tanultság, az erkölcsösség és a vallásosság. Ennek csíráit a természet oltotta a gyermekbe, lehetővé téve a nevelést, melynek igazi célja, hogy az ember önmagában megvalósítsa Isten képmását, melyre teremtetett. Az emberformálás ideje a gyermekkor, a nevelés pedig a szülők feladata, de mivel nem minden szülő képes rá, ezért szükséges az iskola. Emellett a gyermek a nagyobb közösségben mások példája és az ebből eredő ösztönzés révén hatékonyabban sajátítja el a világ megértéséhez szükséges ismereteket. Az iskola egyetemes, mindenki számára elérhető legyen, mivel Isten színe előtt mindenki egyenlő. A műveltség egyetemessége azt is magában foglalja, hogy mindenki tanuljon meg mindent, alapokat, okokat, következményeket, stb. A tanuló ismereteket és képességeket szerezzen, tanuljon nyelveket, de legfőképpen erkölcsösségre és vallásosságra tegyen szert. Az iskola Krisztust tekintse eszményképnek. Arra törekedjen, hogy a diák mindent Istenre és a túlvilágra vonatkoztasson érezve az örökkévalósággal való összefüggést. Ehhez a legfontosabb eszköz a Szentírás. Mindezek megvalósításához az értelmi, erkölcsi és vallási nevelés módszerét kell megreformálni.

Comenius pedagógiájában nemcsak a transzcendens világszemlélet tükröződik, hanem a tapasztalati megismerés elve is. Pedagógiai módszerében Bacon empirikus filozófiája is visszaköszön, például abban az elvében, hogy a gyermekek ne azt tanulják meg, amit mások mondtak a dolgokról, hanem magukat a dolgokat ismerjék meg tapasztalati valóságukban.

A tapasztalat mellett nagy hangsúlyt helyez a szemléltetésre, ami ismét csak a dolgok közvetlen megismerésének elvéből adódik, és kihangsúlyozza az anyanyelvi oktatás fontosságát. Az empirizmus hatása mutatható ki Comeniusnak abban az alaptételében is, hogy a módszernek egyetemes érvényű alapelve a természet. A természet tervszerűen jár el és törvényei csalahatatlannak, így a természeti mintákat és törvényeket utánozva az oktatási

módszer is csálthatatlan lesz. A világi műveltségre és a túlvilági boldogságra való törekvés anakronizmusát azzal a megállapításával oldja fel, hogy az iskolai tanulmányok hasznára válnak az evilági és az ejlövendő életnek is, mivel az örökkévaló célokat nem gátolják, a jelenben pedig hasznot hajtanak.

Az iskolai színjátszást szintén fontosnak tartotta nevelési, oktatási szempontból, az iskoladrámát nem irodalmi, hanem pedagógiai alkotásnak tekintette. A protestáns iskolákban a XVII. században ugyan tiltották a magyar nyelvű előadásokat, Comenius mégis hangsúlyozta a színjátszás pedagógiai jelentőségét 1654-ben megjelent *Schola Ludus* című művének előljáróbeszédében.²⁵³

A tudományos pedagógia, az oktatási munka megszervezésére vonatkozó nézeteivel az iskolai oktatás mai szervezetének megalapozója, az általános, mindenkire kiterjedő népoktatás nagy úttörője volt. Ő tekinthető az első modern pedagógusnak. Munkásságának alapvető gondolata a pánszófia, a természetről és az emberről szerzett tudományos ismeretek enciklopédikus egysége. Célja a tudományos ismeretek keresztény alapon történő enciklopédikus összefoglalása, amely szerinte megteremthetné az emberiség hitbeli, tudásbeli egységét, mivel a világ dolgainak megismerésével az emberek valójában Istent ismerik meg.

Kitartott amellett az elképzelése mellett, hogy a tudat és a tudás a természeti dolgok megismerésének forrása, és a megértés a megismerés és bizonyosság megvalósításának eszközei a kijelentett dolgokkal kapcsolatban. Az értelem alkalmas arra, hogy elmélkedjünk Isten alkotásain, de nem tanít meg az örökkévaló dolgokra. Ezeket csak Isten Szava által tudjuk. A Szentírás viszont nem tartalmazza a grammatikát, logikát, matematikát, egyéb tudományokat, de másfajta bölcsességre tanít.²⁵⁴

Az enciklopédizmus gondolatát az iskolai nevelés sokoldalúságának megvalósításával pedagógiai téren is alkalmazta. Felhasználta többek között Bacon, Campanella²⁵⁵, Alsted gondolatait.

²⁵³ Nagy Júlia: Református kollégiumi irodalom és kultúra a XVIII-XIX. században. Press Publica, Bp. 2000. (Változó Világ 38.) 67-69.

²⁵⁴ Popkin ezt írja Comeniusról: „... this theories were both educational and Millenarian, ... and were part of a theosophic vision. He also received special information from his private personal prophet about when the Millenium would begin.” Popkin, Richard, H.: The Third Force in Seventeenth-Century Thought. Leiden - New York - København - Köln. Brill, 1992. (Brill's Studies in Intellectual History, 22.) 104.

²⁵⁵ Campanella, Tommaso 1568–1639; olasz dominikánus szerzetes, filozófus, író. Tanulói alatt leginkább az újplatonisták - főleg Pico della Mirandola - voltak rá nagy hatással. 1588-tól nyíltan hangot adott eszméinek, emiatt el kellett hagynia a kolostort, eretnokséggel és Szentháromság tagadással vádolták. Ezután sorra járta az olasz városokat, mindenütt hirdette tanait, amelyek miatt 1592-ben perbe fogták. Elérte felmentését, és tovább vándorolt, megismerkedett Galileivel. Padovában 1593-ban ismét elfogta az inkvizíció, de barátai közbenjárására 1595-ben ismét szabadon engedték. Az 1600-as évre nagy politikai és vallási megújulást hirdetett, reformokat követelt (a társadalom életét a természetes vallás alapjára kell helyezni, teljes vagyonszövetség és egyenlőség). Felkelést készített elő az elégedetlen nemesek, szerzetesek és a nép bevonásával az elnyomó spanyol uralom

Céljai között szerepelt a keresztény felekezetek megbékéltetése, emellett fel kívánta hívni a figyelmet a nem keresztény népek iránti felelősségre is. Alstedhez hasonlóan a chiliasmus híve volt, hitt a bibliai jóvendölések saját korában végbemenő beteljesülésében. Úgy vélte, Krisztus dicsőséges visszajövetelét és ezeréves földi uralmát készíti elő munkásságával. Terveiben fontos szerepet szánt a Rákóczi-családnak, elképzelése szerint ők vinnék végbe a Habsburg-uralom és a pápaság megdöntését. E cél érdekében részt vállalt az Erdélyi Fejedelemség külpolitikájában. Konceptiója megvalósulásának előfeltétele az ország belső gazdasági és társadalmi reformja.

Miután rádöbbsent arra, hogy a Rákócziakat nem tudja megnyerni politikai elképzeléseinek támogatására, 1654-ben visszatért Lesznóba, majd annak elpusztítása után, 1656-ban Amszterdamban telepedett le. Több európai országban is megfordult, hazájába többé nem tért vissza.

Természetfilozófiája Bacon szenzualizmusából és Alsted miszticizmusából merít.

A természetfilozófia célja a természeti jelenségek ok-okozati magyarázata, első alapelvekre történő visszavezetése. A XII-XIII. század fordulóján alakult ki az alapfokú egyetemi képzés részeként, a magasabb tanulmányokra való előkészítésként. Tárgykörét és módszereit az arisztotelészi fizikai és biológiai írások határozzák meg.

Az arisztotelészi természetfilozófia a természetet tekinti alapvető magyarázó elvnek. Mivel a természet a mozgás alapelve, minden dolog természetének megfelelő mozgását a természete alapján magyarázhatjuk.²⁵⁶

A kor németalföldi teológiai irányzatai közül legnagyobb hatása hazánkban a coccejanizmusnak volt, melynek központi gondolata az úgynevezett federális vagy tipika teológia. Johannes Coccejus²⁵⁷ német protestáns teológus, teológiai tanár 1630-tól Brémában, 1636-tól Franekerben, ahol 1643-ban teológiai professzorral neveztek ki, 1650-től haláláig Leidenben tanított. Sokkal inkább filológus és exegeta volt, mint dogmatikus, Zoványi kora

ellen, amelyhez a törökökben találta meg a szövetségest. Az összeesküvést leleplezték, vezetőit, köztük Campanellát, elfogták. A vizsgálatok alatt borzalmasan megkínózták, örültséget színlelt, így elkerülte a máglyahalált. Életfogytiglani börtönre ítélték, itt fejezte be 1602-ben fő művét, egyben tanainak szintézisét, a *Napállam* című munkát. Nyomtatásban először 1623-ban jelent meg egyéb műveivel együtt *Realis Philosophia Epilogistica* címmel. 1626-ban a pápa szabadon engedte, mert személye felkeltette érdeklődését. A pápa környezetében viszonylag jó helyet teremtett magának, de 1634-ben újabb összeesküvésbe bonyolódott, és ismét menekülnie kellett. Előbb Marseille-be majd Párizsba ment - az udvarral és Richelieu bíborossal jó kapcsolatba került -, itt halt meg 1639-ben.

²⁵⁶ Lásd: Péter László Főszerk.: Új Magyar Irodalmi Lexikon I. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. 317.

Pukánszky - Németh i.m. 164-178. Révai Nagy Lexikona 4/ 609. 18/186.

Sőtér István főszerk.: A magyar Irodalom Története II. Klaniczay Tibor szerk.: A magyar irodalom története 1600-1772-ig. Akadémiai Kiadó, Bp. 1964. 222-225, 229-230. TRE 8. 162-169.

²⁵⁷ Coccejus, Johannes 1603-69. Tanulmányait Brémában és Franekerben folytatta, tanárai közül nagy hatással voltak rá Matthias Martini (1572-1630), Ludwig Crocius (1586-1655), Sixtinus Amama (1593-1629), William Amesius (1576-1634).

legnagyobb exegetájának nevezi.²⁵⁸ Jól ismerte a keleti nyelveket és a rabbinikus irodalmat, a héber nyelv első teljes szótárát ő alkotta meg, kora legműveltebb keleti nyelvésze volt.

A szövetségteológia a reformáció teológiájából ered - alapgondolatait Zwinglinél is megtaláljuk -, a protestáns gondolkodásra nagy hatást gyakorolt az 1700-as évekig, még a felvilágosodás eszméiben is felismerhetők a nyomai. Népszerűségét és gyors elterjedését elősegítette egy olyan teológiai rendszer iránti igény megjelenése, amely egyrészt gyakorlati, másrészt elősegíti a mély, őszinte áhítat megvalósulását-megélését.

Coccejus teológiája – ellentétben a középkori skolasztikus hagyománnyal – egy olyan módszert kínál, amely lehetővé teszi számunkra Isten szeretetének megérzését, átélését.

Istennek az emberrel kötött szövetsége, amint az a Szentírásból kirajzolódik számunkra, rendkívüli jelentőségre tesz szert felfogásában. Szerinte ez nem csupán egy az egyéb teológiai témák közül, hanem a teológiai-dogmatikai rendszer középpontja.²⁵⁹

Az isteni üzenet, igazság nem elvont, érthetetlen, fel- vagy megfoghatatlan „rejtvény” az Írásban és a teológiában, hanem a történelemben megnyilvánuló valóság, történelmi tény. Isten nem valami távoli és elérhetetlen lény, aki megközelíthetetlen magasságban trónol, hanem élő valóság, személy, Aki kapcsolatba lépett az emberiséggel és kapcsolatot kezdeményez az egyes emberrel.

Teológiájának alapgondolata, hogy az ember teremtettségénél fogva vágyik az Istennel való közösségre, és mindaddig nyugtalan, míg meg nem nyugszik Istenben. Isten a teremtés után kötött szövetséget az emberrel, ám ez még csak egyoldalú volt, mivel Isten adott, az ember pedig csupán elfogadott. Kétoldalúvá akkor vált, amikor az ember, Isten szeretetét és szövetségét elfogadva, önmagát szeretetből fakadó engedelmességre kötelezte. Isten ezt az első, cselekedeti szövetséget a bűneset előtt kötötte az emberrel, ennek feltétele, hogy az ember szentül él, célja pedig az üdvösség.

Ám az ember elbukott, megszegte a szövetséget, a bűn miatt nem képes Isten törvénye szerint élni, hanem Isten kegyelmére van utalva. Isten a bűnös emberen megkönyörült, és megkötötte vele a második, a kegyelmi szövetséget, Krisztus által újra üdvösséget ígér az embernek, ha megtér és szereti Őt. A kegyelmi szövetség három periódusra oszlik: törvény előtti – Ádámtól Mózesig -, törvény alatti – Mózesről Krisztusig – és törvény utáni – Krisztustól számítva.

A periódusok középpontjában Krisztus személye áll, akinek halála a szövetség záloga.

²⁵⁸ Zoványi Jenő: A coccejanismus története. Tanulmány a protestáns theologia multjából. Bp. 1890. 23.

²⁵⁹ „The covenant, according to Coccejus ... it is the hub upon which the whole wheel of dogmatics turns” Asselt, W. J. van: The federal theology of Johannes Coccejus (1603-1669). Leiden-Boston-Köln, Brill, 2001. 1.

Legjellemzőbb vonása a protestantizmus alapelvének felújítása, mely szerint a keresztény hitnek nemcsak tartalma, hanem alakja is, minden emberi tekintélytől függetlenül, kizárólag a Bibliából veendő. Úgy látja, az egész Szentírás Jézusról beszél, az Újszövetség már az Ószövetségben benne foglaltatik, az Ószövetség pedig az Újszövetségben válik nyilvánvalóvá. Az Ó- és Újszövetség elvi egységet képez, ezért az Ószövetséget Krisztusra nézve kell magyarázni a tipologikus exegézis módszerével. Hangsúlyozta az Ó- és Újszövetség analógiáját az írásmagyarázat és a történelem értelmezés terén, a bibliai szerepeket és próféciákat saját korára vonatkoztatta. Ez a felfogás az apostoli korra nyúlik vissza, Pál teológiájának alapvető vonása. Az analógiás írásmagyarázat a patrisztikus kor, a skolasztika és a reformátori teológia exegetikai alapelvei között is megtalálható. A reformátori írásmagyarázatra épít exegetikai rendszere, melyben az Ó- és Újszövetség kölcsönösen feltételezi egymást, és mindkettő, elemeiben és egészében, Krisztusra mutat.

A szövetségteológia megkísérel kölcsönösséget létrehozni kijelentés és történelem, örökkévalóság és idő között. Ebben az összefüggésben események és személyek Isten megváltó tervének szereplői, a történelem pedig üdvtörténelem.

Elmélete szerint Isten szövetségében kontinuitás van, és történelmi szakaszok figyelhetők meg. Az ószövetségi törvények Krisztus eljövételével részben érvényüket veszítették, például a 4. parancsolat már nem érvényes. A nyugalom napját meg kell ugyan szentelni, mivel a teremtés művének befejezése és Krisztus feltámadásának is a napja, de nem feltétlenül munkaszünettel, mert ebben a formájában a zsidókat kötelezte, de már hatályát veszítette.

Ez óriási vitákat és ellentétet váltott ki főleg Voetiussal²⁶⁰, aki azt tanította, hogy a hit Isten ajándéka, de a hit gyümölcseit csak akkor kapjuk meg, ha megtartjuk Isten törvényét, a megtérés pedig az Isten törvénye szerinti életben nyilvánul meg. Hit és törvényes élet, evangélium és törvény nála szinte egyenrangú, és szorosan összetartozik. Minden a Szentírásból indul ki, a Szentírást pedig meg lehet érteni ésszel. A Biblia az alap és kiindulópont, a Szentlélek munkálja a hitet az ember szívében.

Szintén vitákat váltott ki Coccejus nézete az Ószövetség népének bűnbocsánatát illetően, amelyről azt tanította, hogy az nem volt teljes és végleges, mivel Krisztus váltságahalála előtt éltek. Isten csak figyelmen kívül hagyta, nem pedig elengedte a bűneiket, és teljes bűnbocsánatot csak Krisztus váltságahalála után nyertek a választottak.

²⁶⁰ Voetius, Gisbert; 1588-1676; 1617-től heusdeni lelkipásztor, 1634-től Utrechtben teol. tanár, 1637-től lelkész. Holland kálvinista, a coccejанизmus fő támadója, fellépett az arminianizmus ellen. Fő művei pl.: *Selectae disputationes theologicae*, Utrecht, 1648. *De exercitio pietatis*, 1664. *Diatribae de theologia*, 1668.

Coccejus a teológiát gyakorlati tudománynak tartotta, melynek célja, hogy megismertesse Istent és ezáltal üdvözítsen. Ennek két, egymást kiegészítő eszköze a theologia naturalis, amely az értelmet, ismereteket és a lelkiismeretet foglalja magába, és Isten Igéje, amely az előzőt megvilágosítja és a téves nézetektől megtisztítja. A hangsúlyt az életvitelre helyezte.

Szerinte a teológia célja, hogy kegyességre és hívő éltre vezessen, így tehát praktikus tudomány, mely elvezet Istenhez és megmutatja az üdvösség útját. A kegyesség pedig gyakorlat – az előbbiek következménye. Mindezek egyetlen forrása a Biblia, amely nemcsak szükséges, de elégséges is. A Szentírást a Szentlélek magyarázza, csak önmagával és önmagában magyarázható²⁶¹, és központja Krisztus.²⁶²

Szabó Géza úgy látja, nem a tartalomban, hanem a formában és a módszerben hozott újítást.

Fia, Johann Heinrich Coccejus szerint nem arra vágyott, hogy nevet szerezzen magának vagy iskolát alapítson, hanem hogy embereket nyerjen meg Krisztusnak.

A magyar reformátusokra nagy hatást gyakorolt, Németalföldön kívül itt keltett legnagyobb visszhangot. Követői között találjuk például Debreceni Ember Pált és Szatmárnémeti Sámuel, ellenfelei közül a református ortodoxia egyik legjelentősebb alakja, Tofeus Mihály érdemel említést. A coccejanizmus ellen tartották az 1673. évi radnóti zsinatot²⁶³, de végzései enyhék voltak ahhoz, hogy megakadályozzák terjedését.

Figyelemre méltó Csengeri Istvánnak, Coccejus korábbi magyar tanítványának levele²⁶⁴, melyben a következő kérdésekre várja a választ mesterétől:

²⁶¹ Scriptura Sacra sui ipsius interpres/A Szentírás önmagát magyarázza, azaz a könnyeben érthető részek felől kell megközelíteni a nehezebben érthetőket. A Bibliáról vallott nézetei megegyeznek a reformátorokéival.

²⁶² „Coccejus vissza akart térni a reformátori örökséghez, amikor hangsúlyozta, hogy a teológia egyetlen forrása a Szentírás. Mindent abból kell merítenie, és mindent ahhoz kell mérnie. ... azt vallotta, hogy a Szentírás szó szerinti magyarázata még nem meríti ki annak teljes értelmét. Ezért azt kívánta, hogy hívő és a Biblia tanulmányozása által élesített elmével mélyedjenek el a Szentírásban, hogy megértsék annak belső szerkezetét, összefüggéseit, észrevegyék azt a sokszoros tipikus viszonyt, amelyben annak különböző részei egymással állnak, s így az abban lévő isteni kijelentésnek titkaiba egészen behatolhassanak. Ezért leginkább azokat a bibliai könyveket kedvelte, amelyek a legalkalmasabbak voltak az ilyen „tipologikus”-allegorikus magyarázási módra, mint például Dániel és Ezékiel könyve, a Zsidókhoz írt levél, és általában az Ótestamentum. Úgy vélte, Jézushoz mindenki csak Mózes és a próféták által juthat el igazán, mert az Újszövetségre csakis a két Testamentum között fennálló viszony mélyebb ismerete deríthet teljes világosságot. Az Ótestamentum minden verse ugyanis Krisztusról beszél, reá mutat. E módszer veszélyes volta nyilvánvaló. ... gáttalan tér lehetősége nyílik a képzelet hiú játékanak, és ... szinte minden elképzelés igazolhatóvá, alátámaszthatóvá, megmagyarázhatóvá válik.” *Ladányi Sándor*: A coccejanizmus jelentkezése és hatása a magyar református teológiai gondolkodásra a 17-18. században – különös tekintettel a bibliai tudományokra. Ostium in caelo. Jubileumi kötet dr. Bolyki János teológiaprofesszor 75. születésnapjára. KRE HTK Ráday Könyvesház, 2006. 193-194.

²⁶³ 1673. június 16-18. Az ortodoxia képviselői felleptek Coccejus tanainak követői - pl.: Dézsi Márton kézdivásárhelyi lelkész, Pataki István kolozsvári, Csernátoni Pál nagyenyedi tanár - és műveinek terjesztése ellen. Fő céljukat, a hivataltól való megfosztást azonban nem sikerült elérni. A coccejanizmusról és magyarországi hatásáról ld.: Uo. 2006. 191-196. *Zoványi*: A coccejanizmus története. Bp. 1890.

²⁶⁴ Csengeri K. István, 1628-71; tanult Gyulafehérváron, Leidenben, Franekerben, Coccejus tanítványa volt Leidenben. 1658-tól kolozsvári lelképásztor, majd Barcsay Ákos és Kemény János fejedelmek udvari papja,

1. A Dániel könyve 7. fejezetének 8. versében előforduló „kis szarv” kire utal - Epiphanes vagy Mohamed -, és kinek a birodalmát jelzi - a törökét, az Antikrisztusét, vagy valaki másét?
2. A török birodalom eredete, hatalma és vége kimutatható-e a Bibliából, és ha igen, melyik próféciából?
3. Az Apokalipszisben említett 42 hónap és az ezzel egyenlő 1260 nap az Antikrisztus birodalmának egész ideje-e, ha igen, honnan számítandó a kezdete, ha nem, akkor a legkegyetlenebb utolsó három és fél évét jelenti?
4. A török és az antikrisztusi birodalom bukása megelőzi vagy követi a zsidók és pogányok egyesülését?
5. Egyszerre fog-e az említett két birodalom elbukni, ha nem, melyik előbb?

Sajnos Coccejus válaszát nem ismerjük, pedig bizonyára rendkívül érdekes lenne. E levél viszont azt mutatja, hogy nézetei nagy népszerűségnek örvendtek Erdélyben, és az allegorikus-tipologikus bibliamagyarázat módszerét előszeretettel alkalmazták, különös tekintettel az apokaliptikus irodalomra.²⁶⁵

Összegzés

A XVII. század jelentős háborúi közvetlenül vagy közvetve vallási okokra vezethetők vissza. Természetesen nem kizárólag vallási okokra, ám nehéz egyértelmű határt húzni vallás és politika, hívő és hétköznapi élet között, vagy talán nem is lehet.

A kor emberének életfelfogását, világszemléletét gazdagon átszövi a vallás, az őt körülvevő világot csak teológiai keretek között tudta értelmezni, s így kora eseményeiben is ezt látta és élte meg. Elég egyértelművé válik számunkra, hogy az apokaliptikus váradalmak központi helyet foglalnak el a legtöbb tudós felfogásában. Noha tudjuk, minden kornak megvoltak a világvége-váró teológusai - és spekulánsai -, ám az apokaliptikus(nak értelmezhető) történelmi események egyetlen korábbi században sem koncentráálódtak ennyire, bár ez nyilván nézőpont kérdése (is).

később fogarasi lelkész, 1668-tól nagyenyedi tanár, lelkész, majd esperes. 1664. október 11-én kelt fent említett levele (In: *Ladányi: A coccejanizmus jelentkezése és hatása...* i.m. 195.). „A cartezianus-coccejanusok közé tartozott, sőt mesterét, Coccejust a szentírási helyek mesterséges allegóriái magyarázatában csaknem fölülmúlni törekedett.” Révai Nagy Lexikona 5/48.

²⁶⁵ Asselt i.m. 24. 1-33. Bíró - Bucsay - Tóth - Varga i.m.154-155. Colijn i.m. 304-306.

Csorba Dávid: „A’ sovány lelket meg-szépíteni”. Debreceni prédikátorok (1657-1711). Hernád Kiadó, Nyíregyháza, 2008. 114-116. 221-227. *Ladányi: A coccejanizmus jelentkezése és hatása...* i.m. 191-196.

Szabó i.m. 75-97. Zoványi i.m. 25-44. 114-174. ERE 3: 153; 4: 216, 222-223; 9:674. 12:502.

Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. 112. Révai Nagy Lexikona 4:572. 19:433. TRE 8:132-140.

A XVII. század közepén Angliában és Hollandiában minden hitfelekezetnek megvoltak a maga prédikátorai és „prófétái”, akik biztosak voltak benne, hogy meggyőződésük helyes, és közvetlen kapcsolatban állnak az isteni világgal. Néhányan közülük elvetették a Bibliát, mint pusztán emberi irományt, ami szerintük nem olyan megbízható, mint a közvetlen vallásos tapasztalat.

A Popkin által „harmadik erőnek” nevezett gondolkodók közös vonása, hogy megpróbálják az empirikus és racionalista gondolkodás elemeit teozófiai elméletekkel és a Szentírás millenarista értelmezésével vegyíteni, és hisznek a millenium közeli bekövetkeztében. Szerintük a tudomány fejlődése hozzájárul a világ tökéletessé válásához, ami hamarosan bekövetkezik. Főként a protestáns országokban - Angliában, Hollandiában, a német és a skandináv államokban - tevékenykedtek. Közéjük tartozik például Joseph Mede, Henry More, John Dury, Johann Valentin Andreae, William Twisse, Jacob Boehme, Samuel Hartlib és Jan Amos Comenius.

A millenarista, misztikus, racionalista és tudományos elméletek kombinációja, az Új Ég és Új Föld eljövételének szilárd meggyőződésén alapulva sok XVIII. századi gondolkodónál megtalálható, azzal az alapvető és lényegi különbséggel, hogy a deisták és a materialisták szembefordították a tudományt és az értelmet a vallással.²⁶⁶

²⁶⁶ Popkin i.m. 90-119. 268-284. *Szentpéteri*: Egyetemes tudomány Erdélyben. i.m. 35-38.

IV. A protestáns történelemszemlélet megnyilvánulásai

„Igaz, amikor a történelmi sorsfordulatok általános pályája valamiféle csúcspontra ér,
változtathatlannak, és így megjövendölhetőnek látszik.”

Karl Löwith²⁶⁷

²⁶⁷ Löwith i.m. 251.

1. A haza fogalma a XVI-XVII. századi Magyarországon

„A történészek egy jelentős csoportja a modern nemzettudat kialakulásának első korszakát a 16. századra teszi. Föltételezik, hogy a nemzetek e korai generációjához tartozó társadalmak olyan sajátosságokat őriztek meg, amelyek megkülönböztetik őket a felvilágosodás korának nyelvi-kulturális alapon tudatosodó nemzeteitől. A korai időszakban az Ószövetség szolgált modell és példa gyanánt az egyes nemzeti társadalmaknak saját történelmük értelmezéséhez. A nemzetként való összekovácsolódás szempontjából a csapások, a nemzetként elviselt szenvedések sokkal nagyobb kohéziót adtak, mint a sikerek.”²⁶⁸

Magyarország helyzete a XVI-XVII. században sajátosan egyedi jelenség a történelemben, mivel egyidejűleg jelentkezik, majd szinte állandósul az ország bel- és külpolitikai válsága, a több évszázados királyság helyén három, önmagában életképtelen „országtöredék” jön létre, és itt húzódik keresztül közel két évszázadon át az iszlám és a keresztény világ határa. Ez a speciális helyzet nagy hatást gyakorolt a korabeli vallásos gondolkodásra, történelemszemléletre, továbbá a haza-, a nemzet- és a nemzeti hivatástudat-képzetet is új tartalmakkal töltötte meg. Dolgozatomnak nem célja e fogalmak, toposzok kutatástörténetét vagy részletes vizsgálatát adni, csupán felvetem azokat, és csak annyiban vizsgálom, amennyiben témám szempontjából szükségesnek látom.

A haza

Péter Katalin *A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapota idején* című tanulmányában²⁶⁹ az ország három részre szakadt állapotának a kortársak nemzet- illetve haza-képzeteire gyakorolt hatását vizsgálta, és az alábbi következtetésekre jutott.

1570-re ugyan az ország megosztottsága rögzült, ám a részek közt az összetartozás tudata nem szakadt meg, még a századfordulón is élt az egyetlen hazában élő egy nemzet tudata.

Ám a XVII. század második felében, valószínűleg a Wesselényi-összeesküvés leverése után, kialakult a két haza fogalma, mely leginkább a bujdosó mozgalom irodalmában érhető tetten.

„Az magyar hazából kibújdostott” és „Erdély hazában” menedéket, oltalmat talált elégedetlenek, üldözöttek így nevezik meg magukat irataikban.

²⁶⁸ *Óze Sándor*: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi ütközőzóna népességénél. METEM, Bp. 2006. 265.

²⁶⁹ In: *Péter Katalin*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1995. 211-232.

„nem csak ez a szegény haza, hanem ez szép darab Magyarország is,”²⁷⁰ –

olvashatjuk Szalárdi János Teleki Mihálynak küldött egyik levelében.

Tehát a haza fogalom átalakul, a két keresztény kézen levő országrész külön hazának minősül - a hódoltságot valószínűleg hozzászámították valamelyikhez -, ám nem változik a nemzettudat, a források tanúsága szerint a három részre szakított - és később két hazának tekintett - Magyarországon a XVI-XVII. században változatlanul egy magyar nemzet él.

Ez a felfogás, helyzetértelmezés nem tipikus. Tipikus az lett volna, ha például a Hódoltság jobbagylakossága iszlamizálódik, mivel az erősebb nép vallásának átvétele általában megfigyelhető a történelemben. Magyarországon nem ez történt.

E jelenség mögött eszmei okok is fellelhetők.

Péter Katalin a felfogás alakulásának vizsgálatához a korszakból három időszakot emel ki.

Az elsőt: 1526-tól 1570-ig - Moháctól a speyeri egyezményig - tartó, vagyis az ország három részre szakadása állandósulásának időszakát. Ekkor a politikai tények a megosztottságot bizonyítják ugyan, de az emberek tudatában, érzéseiben változatlanul az egységes ország, egy haza, egy nemzet fogalma létezik. Ezt erősítik a rokoni, gazdasági kapcsolatok és az értelmiségiek – legfőképpen a protestáns prédikátorok – működése, akiknek nagy szerepük volt a Hódoltság lakossága iszlamizációjának megakadályozásában is.²⁷¹

A második időszakot 1595-1626 között állapítja meg, ez az országegyesítésért folytatott politizálás időszaka. Az országrészek között a politikai összeköttetések nem szakadtak meg, de átalakultak. Továbbra is az egy hazában élő egy nemzet tudata volt az általános.

A harmadik időszak 1671-1687 közé tehető, a török kiűzését közvetlenül megelőző mozgalmak időszaka. Az összetartozást erősítő kapcsolatok javarésze ekkorra már

²⁷⁰ *Gergely Sámuel* szerk.: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése III. 1664-1666. Magyar Történelmi Társulat, Athenaeum, Budapest, 1907. 140. levél 170. Kolozsvár, 1664. júl. 14. Szalárdi János Teleki Mihálynak.

²⁷¹ A Hódoltság lakossága iszlamizációjának megakadályozásában nagy szerepe volt a katolikus misszióknak is, különösen az obszerváns ferencesek és a jezsuiták tevékenységének. „A Szentszék a katolikus missziók megindulásával, a 16. század második felétől kezdve, a török uralom alatt levő európai országokat missziós területként kezelte. Először apostoli vizitátorokat küldött, és igyekezett minél több információt gyűjteni a megszállt területek lelképásztori szükségleteiről, majd a 17. század első évtizedeiben megindult a hódoltsági missziók megszervezése. ... A hódoltsági magyar katolikus egyházi struktúrák maradványai szoros kapcsolatban maradtak a királyi országrészben élő püspökeikkel, akik teljes körű joghatóságot gyakoroltak a hódoltsági papok és híveik fölött akkor is, ha a pápa nem erősítette meg őket. ... A hódolt Magyarországot megcélzó missziószervezés központjává az ország déli területei (Szlavónia, Szerémség, Temesköz) váltak, ahol a magyar feudalizmus már gyakorlatilag nem tudta érvényesíteni az érdekeit, másrészt pedig ezek a vidékek, a balkáni missziószervezés jól ismert alappillérei, a bosnyák ferencesek és a raguzai kereskedők működési területét alkották.” *Molnár Antal*: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572-1647). Balassi Kiadó, Bp. 2002. (Humanizmus és reformáció 26.) 13-14. *Őze Sándor*: A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon. In: *Őze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert* szerk.: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára I. PPKE BTK – METEM, Piliscsaba – Budapest, 2005. (Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti konferenciák 1/1.) 157-175. *Tóth István György*: Ferences püspökök a magyarországi és erdélyi missziókban (XVI-XVII. század). Uo. 184-192.

megszakadt, a politikai változások következtében néha szünni nem akaró tehernek tűnt a megosztottság.

A haza felfogás átalakult, ahogy ez a bujdosó mozgalom dokumentumaiból²⁷² világosan kimutatható, de a két hazában továbbra is egy nemzet élt.

A bujdosók haza-fogalma azért is fontos számunkra, mert ők, azáltal, hogy bujdosók lettek, területen kívül kerültek, mégis a területhez ragaszkodás egyik meghatározó elemévé vált létüknek és küzdelmeiknek.

„Beg híressé tevéd édes Magyar népünket mindenfelé ... Ímé, ötet a több országoknak Asszonyává, a tartományoknak Fejedelmévé, a keresztyénségnek pedig előttelévő bástyájává tévén, szinte az égig magasztalád az ő királyi székit.”²⁷³

„Hallgass meg Uram és ne légy késedelmes, mert csak Tereád néznek a mi szemeink, hogy megvilágosítsd mirajtunk a te orcádat és a mi árva Hazánkon...”²⁷⁴

„Mi Istenünk dicsőségéért és édes magyar hazánk lelki szabadságáért bujdosó s fegyvert viselő magyarság”²⁷⁵

Azonban nemcsak a bujdosók irataiban találjuk a haza gyakori említését, hanem a kor szinte minden dokumentumában. Megfigyelhető az az elgondolás, miszerint Isten - vagy a kereszténység - ügye és a magyar nép - mint Isten népe - ügye tulajdonképpen összefügg, néhány esetben megegyezőnek tekintik. Igen gyakran találkozunk az „Isten s hazánk ügye”²⁷⁶ kifejezéssel.

„Az élő Istenért, Uram, igyekezzék Kegyelmetek elsőbe minden szorgalmatossággal az szegény haza és nemzet megmaradására való hasznos és idvösséges dolgokat megszerezni.”²⁷⁷

„Hogy Isten Kegyelmedet úgy elkészítette az ő maga és az szegény haza s nemzetünk szolgálatjára, az mint Kegyelmed ezen nekem jóakaró szolgájának írt levelében szívét megnyitja, bizonynal elhittem, Uram, s örülök is rajta, mert hiszem mind a mi kegyelmes urunk ő nagysága s az szegény haza is azoknak élhet

²⁷² Deák Farkas: A bujdosók levéltára. Budapest, 1883.

²⁷³ Szöllősi Mihály: Az Úrért s hazájokért elszéledett és számkivettetett bujdosó magyarok füstölgő csepűje. Kolozsvár, 1676. Reprint: Budapest, 1935. 6-7.

²⁷⁴ Uo. 44.

²⁷⁵ Deák i.m. 64-65.

²⁷⁶ Uo. Gyakran előfordul, pl.: 65.

²⁷⁷ Gergely: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése III. i.m. 172. Kolozsvár, 1664. júl. 14. Szalárdi János Teleki Mihálynak.

szolgálatjokkal, a kiket még az úr Isten ő felsége meghagyott s marasztott előttünk.”²⁷⁸

Érdemes külön említést tenni a határvidék lakosságának²⁷⁹, főleg a katonanépeségnek a tér- és időfelfogásáról. A határ a XVI-XVII. század során folyamatosan változott, fokozatosan északra tolódott, ezzel mind nagyobbra nőtt a Hódoltság területe, s egyre mélyebben ékelődött a két „magyar” országrész közé. A határvidék magyar lakossága a területet továbbra is Magyarországnak tekintette, amint ez a korabeli leírások említéseiből kikövetkeztethető.

„A határ összeköt és elválaszt. Ennek az irracionális rendszernek a fenntartása a legfontosabb cél, üdvösségadó kötelesség, rend. Önmagát gerjeszti és élteni a rendszer. A vár és környezete az, ami eltartja a pusztító-védő erőt, a katonaságot. ... A határ valójában egy intervallum, a végtelenségig osztható és kiterjeszthető terület.”²⁸⁰

Az állandósuló háborúk, pusztítások következtében a határvidék lakosságának, főleg a katonaságnak az időszemlélete az apokaliptikus idő lett, amely a térfelfogására oly módon hatott vissza, hogy a tér az apokaliptikus küzdelem helyszínévé vált. Az események ebbe a keretbe kerültek. Egy-egy vár védelme a védők számára tulajdonképpen egyet jelentett az egész ország védelmével, az ország védelme pedig a keresztények és a pogányok közti apokaliptikus küzdelemmel.

Jól példázzák ezt az egri védők szájába adott szavak:

„Magyar nép, mely nem hajlasz igába, ...

Léte hazánknak van rábízva fegyvereinkre”²⁸¹

„Ha ez a vár elvész, ... a maradék hazát meg nem menthetik”

„elsősorban Isten dicsőségéért, édes hazánkért, feleségünkért és gyermekeinkért”

harcolnak a védők Forgách Ferenc emlékiratában.²⁸²

Mivel a kor történelemszemléletét alapvetően a „bűneiért bünteti Isten a magyar népet” felfogás határozta meg, a hadi eseményeket is eszerint próbálták magyarázni.²⁸³

Ám egyes események nem, vagy nehezen voltak beilleszthetők ebbe az elképzelésbe, mint például Váradi török ostroma és eleste.

²⁷⁸ Uo. 188. Kolozsvár, 1664. júl. 21. Szalárdi János Teleki Mihálynak

²⁷⁹ A határvidék lakossága militarizált népességnek tekinthető. Az állandó háborúk, betörések miatt a „civil” lakosság egy része is fegyveres, adott esetben hadra fogható volt.

²⁸⁰ *Óze Sándor*: Virrasztó darvak. Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből. PPKE BTK TTI. 2008. 36.

²⁸¹ Dobó István szavai *Christianus Schesaeus*: Pannonia romlása című eposzában. In: Klaniczay Tibor: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Budapest, 1982. 401.

²⁸² *Forgách Ferenc*: Emlékirat Magyarország állapotáról. In: Kulcsár Péter: Humanista történetírók Budapest, 1977. 619, 633.

²⁸³ *Óze*: A határ és a határtalan.i.m. 20-30.

II. Rákóczi György 1657. évi lengyelországi hadjáratának – és a török érdekektől független politizálásának – volt a következménye az Erdély elleni török hadjárat 1658-1660-ban, mely igen nagy pusztítással járt, a Partium nagy része török uralom alá került és Várad lett a vilajet központja. Váradot Erdély kulcsának tartották, ekkorra azonban csak kb. nyolcszázötvenen, többségében civilek, maradtak a városban és a várban, és vállalták a védelmet a kb. ötvenezer főnyi török sereggel szemben, ám ennek ellenére negyvenöt napig - 1660. július 14. - augusztus 27. - tartó kemény ostrom után is csak úgy lett a töröké a vár, hogy szabad elvonulást ígért a védőknek. Szalárdi János²⁸⁴ a történelmi eseményeket Isten ítélő és kegyelmező tetteiként értelmezte, a pogány népeket Isten büntetése és kegyelme eszközeinek tartotta²⁸⁵. Szerinte II. Rákóczi György meggondolatlan és elvakult lengyelországi hadjáratával megharagította Istentől rendelt védelmezőjét - a törököt -, továbbá a puritán prédikátorok üldözésével idézte elő Isten haragját, mely Erdély pusztulásában mutatkozott meg. Várad 1660. évi török ostromát és elestét a vallási gyűlölség következményének értelmezte – a Habsburgok hagyták, hogy a töröké legyen Erdély kulcsa, hogy tovább pusztíthassa az ő szemükben eretnek protestánsokat.

Azonban Várad elestének értelmezése nagy problémát okozott Szalárdi és a protestánsok számára, ugyanis ha Erdély pusztulása Isten büntetése a puritán igehirdetés és reform megvetése miatt, hogy lehet, hogy a legsúlyosabb csapást a puritán városnak kellett elszenvednie.²⁸⁶ Szalárdi megpróbálta az eseményeket az Erdély gyengülésének örülő ellenreformáció győzelmeként magyarázni, ám ezzel nem tudta elhárítani az ellenfelek vádját, miszerint Erdély pusztulását a puritánok törökbarátsága, Várad elestét pedig vallási és társadalmi újításaik okozták.

Végül a zsidó nép történetében keresett és talált magyarázatot a politikai helyzetre. Eszerint amiképpen a babiloni fogság az igazakat is sújtó isteni büntetés volt, azonképpen e

²⁸⁴ Szalárdi János 1601-1666; 1634-ben a fejedelmi levéltár őre lett, itt gyűjtötte az anyagot 1662 után írt *Síralmas magyar krónika* című művéhez, mely Mohácsról I. Apafi Mihály trónra lépéséig tekinti át Erdély történetét. Közreműködött abban az egyházszervezeti reformban, melyet Nagyváradon a puritán presbitérium hajtott végre az 1650-es években. II. Rákóczi György helytelenítette ezt, ezért 1655-től üldözést indított a várad puritán prédikátorok ellen. Várad 1660. évi török ostromakor a védelem egyik irányítója volt.

²⁸⁵ Erre a meglátásra főleg Jeremiás könyvének tanulmányozásával jutott; továbbá a jezsuiták vezetésével kibontakozó katolikus reformmozgalom, mely a török kiűzésének előfeltételét az egység – vagyis az egyvallású, Habsburg vezetésű ország – megteremtésében látta és ehhez az ellenreformációt használta fel, a protestánsokból azt az elképzelést váltotta ki, hogy a Habsburgot a töröknél nagyobb ellenségnek kell tekinteni. Azonban hiba lenne ezt a felfogást törökbarátsággal azonosítani.

²⁸⁶ Az angol puritán forradalom vezére, Milton (Milton, John 1608 - 1674; angol költő; 1649-től vesz részt a polgári forradalomban, Cromwell munkatársa, a diplomáciai ügyek intézője, 1671-ben írt Sámson című drámájában önmaga – és közvetve a forradalom – sorsát azonosítja a bibliai hős sorsával) a vereség után Sámson történetét alapul véve úgy látta, mivel a puritánok is vétkeztek, hibáztak, melyért Isten megbünteti őket, ám mivel ügyük Isten ügye, kiáll mellettük ellenségeikkel szemben, így hát amit a puritánok elértek – átmeneti vereség ellenére – megváltoztatja a fennálló politikai és társadalmi rendet. Ez Anglia esetében beigazolódott, ám a magyarországi helyzetre nem volt alkalmazható, mivel az országot ért katasztrófák nem átmenetiek voltak.

nyomorúság is így értelmezhető. Ahogyan akkor Jósias király és Jeremiás próféta Isten ügyét szolgálta, mégis részesedtek a büntetésből²⁸⁷, úgy most is vannak, akik Isten igaz hitű követői, szolgálói, és az ő feladatuk – Jósiaséhoz és Jeremiáséhoz hasonlóan – szolidaritást vállalni a szenvedő néppel, együtt szenvedni velük és vigaszt nyújtani nekik a nyomorúság idején.²⁸⁸

A nemzet

A haza fogalmához, a források tanúsága szerint, szervesen kapcsolódott a nemzet fogalma, így tehát azt a kérdést sem hagyhatjuk figyelmen kívül, mit értettek ekkor nemzet alatt, mi vagy mik voltak a nemzethez tartozás kritériumai.

Mint ismeretes, Werbőczy felfogásában a nemzet a nemesi nemzetet jelentette, anyanyelvtől függetlenül, tehát számára a nemzethez tartozás alapvetően születési adottság volt.

Ám Werbőczy nem kora társadalmi viszonyairól írt tanulmányt, hanem a nemesség jogait kívánta összefoglalni, így nem meglepő, hogy kihagyta belőle például a jobbágyságot.

A reformáció és vele összefüggésben az anyanyelvűség terjedésével megfigyelhető egy olyan felfogás, mely szerint a nemzet a magyar anyanyelvűek nemzete, vagy azoké, akik magyarul beszélnek.

Egy másik elképzelés szerint a magyar nemzethez²⁸⁹ Magyarország valamennyi népéből tartoznak tagok, még ha nem magyarul beszélnek is.

A XVII. század függetlenedési és érdekvédelmi mozgalmi hatására a nemzetfogalom kiszélesedett, ebben az időszakban az érdekek azonossága tűnik a nemzethez tartozás egyik elemének.

A nemzettudat kérdése tehát nem dönthető el egyértelműen, az viszont világos, hogy az egy hazában egy nemzet, majd a XVII. század végén a két hazában egy nemzet fogalma élt a köztudatban a politikai változások ellenére is.²⁹⁰

„A 16. századi magyarországi apokaliptikus modell nem immanens keretként tételezi a nemzetet, hanem transzcendenciához köthető, belső, morális értékiséggel bíró eszmeként értelmezi.”²⁹¹

²⁸⁷ 2Kir22-23; Jer37-44.

²⁸⁸ *Makkai László*: A magyar puritánok történelemszemlélete in.: Theologiai Szemle XXI (1978) 342-345.

²⁸⁹ Gens Hungarica, natio Hungarica, populus Hungaricus

²⁹⁰ A nemzetfogalom, a nemzeti önértelmezés egyik eleme a Szentkorona-tan, ami elsődlegesen katolikus, szakrális jellegű és tartalmú, ugyanakkor politikai és közjogi jelentőséggel is rendelkezik. A Szent Korona a király személyétől elvonatkoztatott jogalany, egy szakrális hivatás megszemélyesítője, olyan nemzeti azonosság kifejezője, amely választható.

²⁹¹ *Óze*: A határ és a határtalan.i.m. 266.

„A prédikátorok ... kialakítottak egy gondolati modellt, amely homályosan ugyan, de körvonalazott egy nemzetfogalmat. Elsősorban az anyanyelvet hangsúlyozták. ... Az emigráció, a menekülések, az ide-oda vándorlások, majd a Bocskai-szabadságharc idején a főleg a partiumi, magyar etnikumú, lakóhelyéről elűldözött és hajdúnak álló parasztság révén a haza fogalma a század végére kitágult, s a szűk lakóhely helyett már az egész Magyarországot értik alatta. ... A haza jelszavával ekkor már a társadalom széles rétegeit lehetett mozgósítani. ... Ehhez az út Mohács nyomorúságán és a prédikátorokon keresztül vezetett.”²⁹²

A magyar nemzeti hivatástudat

A dinasztikiak a keresztény népek Istentől rendelt vezetői, ennek alapján kötelességük a hit fegyveres védelme és terjesztése, amennyiben ezt elhanyagolják, elvesztik trónjukhoz való jogukat.²⁹³ Ennek a felfogásnak a kiszélesedése eredményezte a nemzeti hivatástudat kifejlődését Európa népeinél, mely főleg a középkorban ment végbe.

Magyarországon hivatástudata évszázadokon át csak az uralkodóháznak volt,²⁹⁴ a XV. századig a kereszténység védője a király, aki az állam és a nemzet megszemélyesítője.

A XIII. század végére a pogány életfelfogás eltűnt a magyarságból, kialakult a haza és a nemzet új fogalma, mely az eredetmítoszokban a hun-magyar rokonság megfogalmazásával jelentkezett, Mátyás uralkodása alatt a hun-magyar katonás jellem is megformálódott, melynek képviselői a köznemesek lettek.

Az országalapító „Szent királyok” – István, Imre, László – liturgikus és népi tisztelete szintén identitásformáló tényező volt az Esztergomi Rítus keretén belül a Szent Korona összes országában.²⁹⁵

²⁹² Őze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. A MNM művelődéstörténeti kiadványa 2. Bp. 1991. 141.

²⁹³ Ez a felfogás már az ókor óta megfigyelhető, az uralkodó az isten(ek) akaratának, kegyének köszönheti hatalmát, ha kudarcot vall, az annak a jele, hogy elvesztette az isten(ek) támogatását és ezzel trónjához való jogát is alattvalói szemében.

²⁹⁴ Már IV. Béla felismerte, hogy az ország védelme – földrajzi helyzeténél fogva – egyet jelent az egész kereszténység védelmével, ezért egyetemes keresztény, európai feladat. 1250-ben IV. Ince pápának írt levelében fejti ki. In: *Makkai László* szerk.: Történelmi olvasókönyv II. Forrásszemelvények. Tankönyvkiadó, Bp. 1974. 261-263.

²⁹⁵ A Szent István-i országfelajánlás motívuma és a *Patrona Hungariae – Regnum Marianum* toposz a XVI-XVII. században ismét előtérbe kerül. Pázmánynál az ország felszabadításának és a rekatolizációnak a motívuma kapcsolódik hozzá. *Tüskés Gábor*: Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa. In: Tüskés Gábor – Knapp Éva: Az egyházi irodalom műfajai a 17-18. században. Tanulmányok. Argumentum Kiadó, Bp. 2002. 11-54.

„Ha a Magyarország – Mária országa koncepció mai forráskritikai ismereteinknek megfelelő, elsődleges történelmi szempontokat érvényesítő meghatározását keressük, azt mondhatjuk, hogy itt egy, az ideális uralkodó

A nemzettudat átalakulásának következtében a magyarság azonosított az állammal, az országban lakó többi nép pedig csak része lett az államnak.

A XVI. századra a hun-szittya eredet kiteljesedik, és megformálódik ennek alapján a kemény, harcias, katonai erényekkel rendelkező magyar ideálja, aki a bátorságot, vitézséget helyezi előtérbe a műveltség rovására.

Ezzel együtt formálódik át a kereszténység védelme feladatának értelmezése is, mely eredetileg minden keresztény uralkodó kötelessége, a XIII. századtól a magyar királyi ház, a XV. század végére pedig a magyarság hivatása lesz.

A török betörések sűrűsödése, az évszázadokon át tartó küzdelem és a magyarság öntudatosulása együttes hatására kialakul az a hivatástudat, mely szerint a magyarok az egész kereszténység Istentől rendelt oltalmazói.²⁹⁶

Azonban a XV. század végére, a XVI. század elejére világossá válik, hogy míg Magyarország szolidáris a kereszténységgel, érte is harcol, addig a keresztény Európa magára hagyja az egyre erősödő Oszmán Birodalommal szemben.

Külső segítség hiányában az ország a végveszélyben is magára marad, ám az elhagyatottság és a kétségbeesés sem feledteti vele nemzeti hivatását.

Azonban nemcsak a külső segítség, de a belső összefogás is elmarad a törökkel szemben, csak miután már késő, akkor ismerik fel a török erejét és az összefogás szükségességét, és gondolkodás vagy mérlegelés nélkül szembefordulnak vele, folyton küzdenek ellene, az összefogás a törökellenességgel válik egyenlővé.

A segítség hiánya a végzett munka hiábavalóságának érzését kelti, melyhez bosszúvágy társul. A magyarság áldozatnak érzi magát, de a nemzet szeretete, a hazaszeretet és a keresztényi érzés arra buzdítja, hogy vállalja az áldozatot.

mintáját elsősorban Attila fejedelem és Mátyás király alakjában megtaláló, protestáns színezetű nemzetfogalommal szemben fokozatosan kialakuló, jellegzetesen katolikus eszmerendszerről és nemzetkonceptióról van szó. Alapja Szent István király legendai gyökerű országfelajánlása Máriának, fő ösztönzője a magyar királyok, valamint a történeti és irodalmi hagyomány felfogása Máriáról mint István mellett, őt támogatva az ország legfőbb égi patrónájáról. A XVI-XVII. században az eszme aktuálpolitikai töltést kap: összekapcsolódik az ország török alóli felszabadításának, területi és vallási egysége helyreállításának gondolatával, érintkezésbe lép az örökösödési jog korlátozásának és a rendi jogok hangsúlyozásának törekvéseivel. Közjogi vonatkozásai révén szolgálja a katolikus egyház világi hatalmának megerősítését, majd a XVIII. században szerepet játszik a nemzettudat alakulásában és a felvilágosodás elleni küzdelemben.” Uo. 13-14. Lásd ehhez: *Knapp Éva: A Szent István-ikonográfia megújítási kísérletei a 17-18. századi sokszorosított grafikában.* In: Bene Sándor szerk.: „Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai. Gondolat Kiadó, Bp. 2006. 214-236. *Szilárdfy Zoltán: Ikonográfia – Kultusz történet.* Képes tanulmányok. Balassi Kiadó, Bp. 2003. 70-78. 147-156. Az Esztergomi Rítusról: *Dobszay László: Az Esztergomi Ritus.* Új Ember, Bp. 2004.

²⁹⁶ Magyarország „a kereszténység védőbástyája – *propugnaculum christianitatis*”. Ennek bizonyítéka – Konstantinápoly török elfoglalása után három évvel – a nándorfehérvári diadal, mely azt is kifejezésre juttatja, hogy Magyarország védelme a kereszténység és Európa védelme is egyben.

A magárahagyottság a befelé fordulást váltja ki a magyarságból, így felfedezi mulasztásait, bűneit, hiányosságait, mély és őszinte bűnbánatra ébred és Istenhez fordul, Isten haragját jogosnak ismeri el, ezért nem lázadozik ellene.

Az idegen segítségvárásból való kiábrándulás és annak megtapasztalása, hogy a németek a saját hazájában cserbenhagyták, elárulták és üldözték, a XVII. századtól elfordítják a magyarságot a kereszténység védelmének korábban mindennél fontosabb hivatásától és saját maga megmentésére irányítják figyelmét.²⁹⁷

A német uralom kialakulásával nőtt a magyar főurak engedetlensége, mivel a Habsburgok Magyarországot tartománynak, hadszíntérnek tekintették, nem bíztak a magyar főurakban, a magyar hadvezéreket, végvári katonákat lecserélték, így végül a magyarság nem kívánatos elem lett a saját hazájában. Ezek következtében a gyűlölködés és a kölcsönös megvetés tovább fokozódott, a magyarság elkeseredése általánossá vált, úgy érezte, létét két oldalról fenyegeti veszély, a kettő között annyi különbséggel, hogy a törökről mindig tudta, hogy ellenség, de a némettől nem ezt várta.

Ilyen körülmények között lépnek fel Erdély nagy fejedelmei – Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György – azzal a bizonyos elhivatástudattal, mely szerint Isten, megelégtelve a magyarság szenvedését, őt – az erdélyi fejedelmet – küldte a vallás megoltalmazására, a nemzet szabadságának helyreállítására. Isten küldötteinek érzik magukat, kiknek egyedül, meg nem értve kell feladatukat elvégezniük.

A XVII. század második felében Erdély meggyengül, a török újra támad, I. Lipót pedig segítség helyett az abszolutizmus bevezetésén munkálkodik, melynek hatására a kiábrándultság, reménytelenség és fájdalom még erősebb lesz a magyarságban, a némettől már jobban fél, mint a töröktől, és meg van győződve róla, hogy tudatosan a magyarság vesztére törnek. Már csak a becsületért harcolnak - inkább meghalnak, minthogy lássák az ország pusztulását -, kimerültek, reményvesztettek, egyedül Istenben bíznak, ő az, aki segíthet. Egyre fokozódik a vallási gyűlölködés és az idegen katonaság pusztításai.

Az 1660-as évekre a magyarság kiábrándult a német „segítségéből”, a németgyűlölet erősödik, kialakul az a meggyőződés, hogy a magyarságot a német csak hitegeti, látszólag barát, valójában ellenség.

²⁹⁷ A németellenesség a középkortól megvan, főleg a köznemességben, ám Mohács után a magyarok egy része a Habsburgokhoz fordul, tőlük vár segítséget. Az együttes harcok során a németességben is mélyül az addig is meglévő magyarellenesség az éhezés, elpusztított vad táj, a betegségektől és a török támadásoktól való félelem következtében.

Az 1670-es években meginduló bujdosó mozgalom a helyzetet Isten ítéletének látja, a maguk és a nemzet sorsáért Apaffit és Telekit teszik felelőssé, nem bíznak semmiben, nem gondolkodnak, az elvakult bosszúvágy és németellenesség hajtja őket a törökbarátság felé.

A XVII. század végére a magyarság nagy részén a közöny, fásultság, fáradtság, kiábrándultság lesz úrrá, úgy látják, Isten végképp elfordult tőlük, úgy megharagudott, hogy nem segítene semmi áron a sok álnokság miatt.

A jelen elől a múltba menekülnek, a régi, dicső múltat felnagyítják, kiszínezik, leginkább Mátyás uralkodását eszményítik.

Az elhivatottság érzése eltűnik, helyette a befelé fordulás, a dicső múlton ábrándozás, a szenvedés és a kesergés lesz úrrá a magyarságon, úgy érzi, mindenki csalódott, már önmagában sem hisz, reményét, bizalmát veszítette.²⁹⁸

Összegzés

A XVI-XVII. században a történelmi változások következtében a haza fogalmához új tartalmak társultak. A haza, hazaszeretet fogalmában a humanizmus és reformáció képzetei, jelzői ötvöződtek, jelentek meg egymás mellett.²⁹⁹ A haza magában foglalta mindhárom országrészt és a közösen megélt történelmet, bár tulajdonképpen csak az emberek érzéseiben létezett. A Királyi Magyarországon a rendi nemzettudat kapcsolódott hozzá, Erdélyben Bocskai öröksége³⁰⁰. A XVII. század folyamán a haza és a nemzet fogalma függetlenné vált a felekezeti és társadalmi hovatartozástól. A nyugati segítség elmaradása következtében a kereszténység pajzsának gondolata alárendelődött a nemzeti önértéknek, kialakult a „két pogány közt egy hazáért” gondolat. Az egy haza azonban továbbra is csak vágyálom lehetett, mivel a két magyar országrész vallásilag és kormányzati rendszerében is különbözött egymástól, sőt, külpolitikai orientációját tekintve, egyre inkább szembefordult egymással.

²⁹⁸ Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története. Budapest, 1937.

²⁹⁹ Pl.: az ország, Magyarország, haza, hon, édes hazánk, Magyarország panasza

³⁰⁰ „Valameddig pedig a Magyar Korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél leszen, és a Magyar Királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik (a Királyi Magyarország rendjeinek) is oltalmokra, javukra leszen. Ha pedig az Isten azt adná, hogy a Magyar Korona Magyarországon magyar kézhez kelne, egy koronás királyság alá, úgy az erdélyieket is intjük, nem hogy attól elszakadnának, vagy abban ellent tartanának, de sőt segélyék tehetségek szerint, és egyenlő értelemből azon korona alá a régi mód szerint adják magukat.” Bocskai István: Testámentumi rendelés, 1606. In: Szabó Péter: Az Erdélyi Fejedelemség. Kulturtrade Kiadó, Bp. 1997. 71.

Mindezek alapján látható, hogy haza alatt a korszakban mindvégig a teljes országot értették és minél kilátástalanabb volt a politikai helyzet, annál nagyobb hangsúlyt kapott a haza-fogalom, és mind jobban erősödött az összetartó ereje.³⁰¹

A két országrész egységesítési törekvései, főleg politikai helyzetükből fakadóan, egyre jobban eltértek, egyre ellentétesebbek lettek. Így a politikai egység helyett mind inkább előtérbe került a nemzet azonossága, mely a két haza különbségeit enyhítette, és egymásra utaltságát emelte ki. Ezzel összefüggésben a nemzetfogalom tartalma is kibővült.³⁰²

„Tévedésnek tartom, hogy a 19. századdal kezdődött ebben a térségben a magyar nemzettudat, legfeljebb nem azonos intenzitású a kora újkor elején, de azonos gyökerekkel bír. A tudat egyes elemei mélyen gyökereznek a magyar középkorban, ugyanakkor a kora újkori ország közösségének nagy katasztrofális átalakulásához kötődnek, melyet a török hódítás kataklizmája okozott, mindehhez erősítést adott a reformáció századában a lelki válsággal járó, apokaliptikus nézőpontot erősítő keresztény egység szakadása...”³⁰³

„... a nemzetben való gondolkodás ... története ... inkább a kora újkorban, sőt a középkorban kezdődik, és ... erőteljesen függ a bibliai nyelvet interiorizáló (talán nagyobbbrészt protestáns) vallásosságtól, illetve, ezzel összefüggésben, az anyanyelvű irodalom elterjedésétől.”³⁰⁴

³⁰¹ Jelentős különbség van a katolikusok és protestánsok vallási alapú térfelfogása között. Míg a katolikusoknál a szakrális tér – bizonyos „terek” (pl.: helyszínek) szakralitása – alapvető jelentőségű a kultuszban, a protestánsok számára nem annyira a tér, hanem sokkal inkább a hozzá kötődő esemény transzcendens értelmezése áll a középpontban.

³⁰² R. Várkonyi Ágnes szerk.: Magyarország története 1526-1686. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 1529-1534, 1547-1553.

³⁰³ Őze: A határ és a határtalan. i.m. 300.

³⁰⁴ Fazakas Gergely Tamás: Közösségértelmezések a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben. (A panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfaji és antropológiai kérdései). Doktori értekezés, Debreceni Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2008. 281.

Hozzáférés: <http://hdl.handle.net/2437/78420>

2. Szöllősi Mihály: Az Úrért s hazájokért elszéledett és számkivettetett bujdosó magyarok füstölgő csepüje

A XVI. századi Magyarországon kialakuló bibliai történelemszemlélet a kor eseményeiben Isten tervének megvalósulását látta, saját korát apokaliptikus időnek élte meg, melyben az utolsó időkben megjelenő és Isten népét pusztító Antikrisztus szerepét a pápa és/vagy a török töltötte be. E felfogáshoz társult még a zsidó-magyar sorspárhuzam, mely Farkas András *Az zsidó és magyar nemzetről*³⁰⁵ című versében jut kifejezésre elsőként. Eszerint a magyar népet Isten ugyanúgy, mint egykor a zsidó népet, kiválasztotta. Szövetséget kötött vele, országot, feladatot, jó királyokat adott neki, de Isten választott közössége letért az általa kijelölt útról, ezért következett rá a büntetés, mely majd akkor fog véget érni, ha őszinte bűnbánatot tartanak és megtérnek. A magyar protestantizmus történelemszemlélete kialakulásának kezdete Farkas András e versében érhető tetten, melyben a szerző nemcsak a két nép történetének hasonlóságát emeli ki, hanem a végső pusztulás elkerüléséhez feltétlenül szükséges bűnbánattartást is. Művével megalapozza azt a felfogást, mely szerint a jelen nyomorúsága Isten bűneink miatt ránk következett büntetése, amiért letértünk az Általa megszabott útról, ezért a bűnbánat, a megtérés, a helyes istentisztelet és az engedelmesség szabadulásunk egyetlen módja.

A XVII. század második felének protestáns imádságaiban, levelezésében megfigyelhető az a sajátos vonás, hogy az egyház, a magyar nép már nemcsak hasonlítja, hanem azonosítja magát a zsidó néppel és önmagát a választott nép megszólításaival ruházza fel, úgymint „Magyar Sion”³⁰⁶, „Magyar Sion Leánya”³⁰⁷, „Magyar Izrael”.³⁰⁸ Emellett egyre több bibliai párhuzamot találunk, a prédikátorok eseményeket, személyeket és történeteket hoznak kapcsolatba a magyar nép vagy az egyház életének eseményeivel, hitéletével, amint ez

³⁰⁵ Szilády Áron szerk.: Régi magyar költők tára II. XVI. századbeli magyar költők művei 1527-1546. MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1880. 13-24.

Farkas András 1538 elején írt verses műve Gálszécsi István *A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske* című kátéjával egy kiadványban jelent meg, mintegy függelékként. Racionális gondolatmenet, világos tagoltság jellemzi, a zsidó és magyar nép történetét párhuzamosan viszi végig és veti össze, mellyel tanulság levonását, intelem megalapozását készíti elő, melyhez ismét a zsidó nép történetét hívja segítségül. A fogság után Isten a népet hazajuttatta, felépítette nekik Jeruzsálemet és prófétákat küldött közéjük újra, hogy tanítsák és bűnbánatra hívják a népet. Majd elküldte szent Fiát, kegyelmet, bűnbocsánatot „izene mindennek”, de a nép egy része nem ismerve ezt fel, „Uronkat megölek” és tanítványait üldözni kezdik és nem térnek meg, ezért „Isten felindittá ah romai császárt”, aki nagy pusztítást visz végbe. Az utolsó szakaszban kiteljesíti az intelmet, arra figyelmeztet, hogy csak rajtunk áll, sorsunk a zsidókéhoz lesz-e hasonló, vagy felismerjük bűneinket, visszatérünk Istenhez, Őt követjük és Ő megbocsát.

³⁰⁶ Pl.: Varga Imre szerk.: A kuruc küzdelmek költészete. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 47.sz. 160.

³⁰⁷ Pl.: Uo. 130.

³⁰⁸ Pl.: Szöllősi Mihály: *Az Úrért s hazájokért elszéledett és számkivettetett bujdosó magyarok füstölgő csepüje*. Kolozsvár, 1676. Reprint: Budapest, 1935. Pl.: 15. 31. stb.

Szöllősi Mihály³⁰⁹ *Az Urért s hazájokért elszéledett és számkivettetett bujdosó magyarok füstölgő csepűje*³¹⁰ című imádságos könyvében is megfigyelhető. A szerző Bereg megyéből Erdélybe menekült református lelkész, részt vett a Wesselényi-összeesküvésben³¹¹.

„Egész élete üldöztetés és vándorlás. Nincs alkalma, hogy kora teológiai harcaiban elmélyüljön. Mindenütt alázatosan szolgál, ahová az isteni kegyelem állítja.”³¹²

A szerzőség kérdésével foglalkozik Zoványi Jenő *Kutatások a bujdosó magyarok füstölgő csepűje szerzője után* című tanulmányában³¹³. A szerző műve címlapján magáról annyit árul el: „az Urért szenvedőknek edgyik Társa Sz. M. N. B. L. T.” Ezek alapján több prédikátor neve is felmerült³¹⁴, de a rövidítés többi betűjének azonosítása az ő esetükben nem volt lehetséges. Zoványi arra a meglátásra jutott, hogy csak Szöllősi Mihály tekinthető a mű szerzőjének, még akkor is, ha két másik ismert művén³¹⁵ ki van írva a neve, mégpedig Nagy Szőlősi Mihály alakban. Szöllősi vallja, hogy a művek hosszú címe, a fejtegetésszerű részletezések a címekben - noha ezek gyakoriak a korban -, a könyvcímek azonos és sajátos megszerkesztése, és főleg az, hogy a címek legvégére egy-egy bibliai idézetet illeszt, azt, amelyből a könyv címének lényeges szavait vette – ez a korban elvétve fordul elő. „Fontos bizonyosság az is, hogy az ismeretlen szerzőjű mű címéül szolgáló és addig valamennyi bibliafordításunkban másképpen szövegezett „Füstölgő csepű” kifejezés a Szőlősi „Lobogó szövétnék” című könyvének előszavában hasonlóan szerepel ezzel az alkalmazással: „mint egy csepűcske füstölgők”. És az is nyom valamit a latban, hogy mind a két könyv címlapján szerepel a „megromlott szív” kifejezés, az meg éppen, hogy Ubrisi Pálnak, egy tiszáninneri vármegyében elterjedt és közelebről Bereg vármegyében is otthonos nemes család tagjának a költségén nyomtatott ki a keresett szerzőjű könyv. Azt, hogy a kolozsvári

³⁰⁹ Szöllősi/Nagyszöllősi Mihály ? - ? életéről keveset tudunk; Debrecenben tanult, Kassán tanító, 1666-ban Beregsurányban lelkész, Erdélybe menekül, 1675 körül Drassó lelképásztora. 1676-ban még él.

³¹⁰ Teljes címe: *Az Urért s Hazájokért el széledett és számkivettetett bujdosó Magyarok füstölgő csepűje*; az az: Mellyben az élvén haló, s halván élő bús Lélek egynéhány nevezetes alkalmatosságokkal Istene előtt felromboltatik, és az Isten háza mennyei tüzével megillettetik; hogy a kegyelem kapuján ha szintén bölcsen formáltatott ékes beszédű imádságával nem loboghat-is; de még-is megromlott szíve égben szakadásával, a mennyei jó választételnek igaz reménsége alatt: ekképpen mind addig füstölöghessen, míg az égből reá kegyelmesen nem tekint az irgalmas Ur.

Olvasható még a címlapon: „A füstölgő csepűt nem óltya el. Esa. 42.3.”

Különös, hogy a füstölgő csepű kifejezés egyik általunk ismert 1676 előtti bibliafordításban sem szerepel.

³¹¹ Szöllősi i.m. Jucze Gábor előszava V.

³¹² Szabó i.m. 89.

³¹³ In: *Trócsányi Zoltán* szerk.: Magyar Könyvszemle, LXIV. Budapest, 1940. 165-169.

³¹⁴ Pl.: Szántai Mihály, Szántai Mátyás, Szalóci Mihály, Szathmárnémethi Mihály; RMK 1196. szám alatt Szántai Mihály nevével szerepel a mű.

³¹⁵ „Sion Leánya Artatlan Ügyét védő Hitnek Paissa, avagy ... igaz ügyért kikelő bajnok Dávidka...” Kassa, 1668.; RMK 1068. „Lobogó szövétnék vagy a lelképásztorságnak tiszta tüköre...” (Az Isten Házában meggyújtott, s másoknak világoló, de magát meg-emésztő Lobogó Szövétnék, vagy a Lelki-Pásztorságnak tiszta tüköre) Kolozsvár, 1676. RMK 1193.

nyomda Szőlősinék 1676-ban rendelkezésére állott és vele összeköttetésben volt, bizonyítja az ott ugyanakkor egész nevével közrebocsátott könyve. Hogy aztán a működési helyére mutató N. B. betűk a Bereg vármegyei Nagybereget vagy Nagybéányt, avagy a háromszéki Nagybacont vagy Nagyborosnyót, esetleg Nagybunt vagy más ilyent, amazok egyikét vagy másikat, mint azt az egyházat, amelyikből elüzetett, emez utóbbiak valamelyikét pedig, mint amelyben Drassóról odamenve lelkészkedett, jelentik-e: arról ezidőszerint nincs módunkban meggyőződést szerezni.”³¹⁶ Az L. T. pedig valószínűleg a lelki tanítóságot jelenti, melyet vagy elüzetése előtt, vagy éppen ebben az időszakban viselt.

Műve címét Ézs42:3-ról veszi: „A füstölgő csepűt nem óltya el.” Szöllősi ragaszkodik a csepű szóhoz, ami felveti azt a kérdést, hogy milyen bibliafordítást használhatott. Ugyanis a füstölgő csepű kifejezés a korban csak egyetlen bibliafordításban fordul elő, ez pedig Komáromi Csipkés György 1685-ben megjelent műve, amit nyilvánvalóan nem ismerhetett. Feltételezhetjük, hogy Szöllősi saját fordítást használhatott, esetleg valamilyen okból kifejezőbbnek tartotta a füstölgő csepű kifejezést a „füstölgő gyertyabél”, „füstölgő méts” kifejezéseknél.³¹⁷

Művében egyszer fordul elő a kifejezés, a következő értelemben: „Ha mikor azért erőtlenségem miatt háborgok elmémben, sirattasd és utáltasd meg vélem azt s juttasd eszembe, hogy nem töröd el a megtöredezett nádhoz hasonló töredelmes lelket, sem a füstölgő csepűhöz hasonló romlott szív kívánságit nem oltod el és hogy a te erődet az én erőtlenségemben végezed el.”³¹⁸

Az imádságos könyv, mely valószínűleg a táborban íródott, két fő részre tagolódik, az első közös imádságokat, a második egyéni imádságokat tartalmaz.

Az imádságok szerkezetileg öt részre bonthatók. Noha nem minden imádságban találjuk meg mind az öt részt - a második több imádságból hiányzik, vagy csak röviden utal rá a szerző -, és nem mindegyik az itt közölt sorrendben tartalmazza azokat - a harmadik, negyedik és ötödik sorrendje több imádságban felcserélődik, vagy egységbe szerkesztett és nem

³¹⁶ In: *Trócsányi* i.m. 169.

³¹⁷ „füstölgő gyertyabél” vizsolyi Biblia (1590), váradi Biblia (1660); „füstölgő méts” Heltai Gáspár fordítása (1552). *Imre Mihály*: A Vizsolyi Biblia egyik forrása. Petrus Martyr. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2006. bevezetőjében megállapítja, hogy a prédikátorok a teljes bibliafordítások megjelenése előtt saját fordításukat használták. Lehetséges, hogy a bujdosó prédikátornak nem állt rendelkezésére magyar nyelvű Biblia, de héber és görög szöveg, melyek alapján fordítást készített, igen? Úgy gondolom, ez nem túl valószínű. Azt, hogy ismerte volna a 9 évvel később megjelent fordítás ide vonatkozó mondatát, szintén nem tartom esélyesnek. Kizártnak tartom, hogy Szöllősi, aki műve tanúsága szerint pontosan és részletesen ismerte a Bibliát, tévesen idéz a címben egy igét, aminek a pontos helyét is megadja. Meglehet, hogy korábban készített saját fordítást használt. Ám megtörténhet, hogy valamilyen szubjektív okból kifejezőbbnek érezte a „füstölgő csepű” kifejezést a fent említett kettőnél.

³¹⁸ Ézs42:3, IIKor12:9 105.

választhatók külön az egyes szakaszok -, az imádságok többségében világosan elkülöníthető az alább vázolt öt rész, szakasz.

1. Megszólítás, Isten dicsőítése.

„Óh Izráelnek ékessége, mennynek Istene, erős, rettenetes, nagy Isten! Ki megtartod fogadásodat és irgalmasságodat a Tégedet szeretőkhöz és parancsolatid megőrzőkhöz”³¹⁹

„Izraelnek Reménsége! Mi megtartónk a nyomorúságnak idején, csak a te kegyelmességed egyedül az oka, hogy teljességgel meg nem emésztettünk ennyi sok idő s országos külső-belső romlásinkban;”³²⁰

„Ábrahámnak, Izsáknak, Jákóbnak Ura Istene! Ki a mi Anyánk méhétől fogva a te kebeledben hordoztál és a mi bujdosásinknak zarándok esztendeiben mintegy útítárs velünk együtt bujdosztál, ím e mái napon is a te csudálatos szabadításoddal tartád meg a mi életünket a minket elnyelni igyekező idegen nemzet ellen.”³²¹

„Izraelnek szabadító Jehovája és az én életemnek egyetlen egy reménsége én édes Istenem!”³²²

„Óh én árva bujdosásomnak kegyes Vezére! Elhagyattattak édes egy Reménye, szerelmes Atyám a Jézus Krisztusban!”³²³

2. Visszatekintés az elmúlt dicsőségre, boldogságra, hálaadás érte Istennek.

„Óh hatalmas Úr! Te hívtad volt ki a mi Magyar Eleinket is a sovány Scythiából, Te üzted ki a te kezeiddel öelöttök e jó földről ennek minden lakosát, őket helyekbe szállítván és ezen mindenféle jóknak kívánatos nemeivel bétöltötted. Kevésléd pedig azt, hanem a sült pogány vakságból és temérdek babyloni bálványozásból a te orcádnak világossága által kihozád: eképpen Temagadnak hírt-nevet szerezvén mibennünk, mennyei örökségül felvivél, hogy lenne miköztünk a te szentséges lábaidnak nyugodalmas zsámolya.”³²⁴

3. A nép bűnös voltának, a bűn nagyságának, sokaságának megvallása, s beismerése annak, hogy emiatt a büntetés jogos.³²⁵

³¹⁹ Szöllősi i.m. 15-16.

³²⁰ Uo. 34-35.

³²¹ Uo. 44-45.

³²² Uo. 58-59.

³²³ Uo. 72.

³²⁴ Uo. 5-6.

³²⁵ Az isteni büntetést kiváltó bűnök a XVI-XVII. századi felfogás szerint: 1. főbűnök - 7 főbűn: kevélység, torkosság, bujaság, hiúság, fösvenység, harag, restség -, általában nem így nevezik; főként az első három gyakori; 2. szociális bűnök – a közösség vezetői a közösség ellen követnek el vétkeket – az Ószövetségben, a királyság korában is elég gyakori; 3. Isten személye ellen elkövetett bűnök – a „protestáns főbűnök” –

„Megvalljuk Uram, hogy vétkeztenek a mi Atyáink és ők elmultanak, de mi is az ő álnokságok nyomdokait követtük, mert sovány életünknek csaknem minden idejét a gonoszságban töltők el, azért következék reánk mind e sok nyomorúság!”³²⁶

„mert a mi Atyáinkkal egyetemben vétkeztünk Felséged ellen, a te hosszútűrésednek gazdagságát megutáltuk és a mi szívünknek keménysége szerint haragot gyűjtöttünk a haragnak napjára. Megtelvén a mi istentelenségünknek Pohára, megérék a mi nemzetséges vétkeinknek nyári gyümölcse és elhullánk a mi gyűlölőink előtt,”³²⁷

„jól tudjuk mi azt, hogy a mi Atyáinknak hamisságokért és a mi utálatosságinkért a te néped gyalázatra adattaték mindeneknek, kik mikörnyülöttünk vannak. Te fosztál meg a mi Tanácsos férfaiinktól, ... nincsen ki megjövendőljé végít számkivetésünknek, nincsen erős Fejedelmünk, ki haza vihesse a számkivetetteket, mindnyájan vagyunk gyermekek és értelem nélkül valók, mert az égis értene a mi bűneink.”³²⁸

„Jól tudom, hogy az én bűneimnek Atyai módon való látogatásában így találál módot, hogy engemet bujdosásra, számkivetésre juttatnál, mert mikor engemet édes örökségemben, minden lelki-testi jókkal bővölködtetnél, én akkor nem szüntem meg Felségedet fárasztani hamisságimmal. Én vagyok az, aki minden reám nézendő szép részt a tékozló fiúval kényes testem indulatira pazarlottam, azért immár éhen-szomjan s rongyosan vándorlok édes Hazám kívül az idegen földön. Én vagyok, kinek a jó tanács nem tetszett, hanem megkövéredvén a te áldásiddal, gögösködtem szívemben, ezért a Nabuchodonozor fiával immár kivágtván születésemnek földéből, elterjedett ágaim, édes gyermekim széjjelhányattak és akik az én árnyékomban laktanak, eloszlottanak, én pedig a mezőn számkivetésnek kötelében bujdosom és égis harmattal szüntelen

bálványimádás, káromlás, eretnokség, varázslás, babonaság, paráznaság, fösvenység, uzsoráság, ünneprontás/ünnep meg nem szentelése – Isten szövetségének megszegése, „házasságtörés”.

Isten bűneinkért büntet - mint ahogy a zsidó népet -, ha megtérünk elveszi a büntetést és megjutalmaz; ez a választottság bizonyítéka – azért büntet, mert célja van velünk. A büntetés visszavezet Istenhez, célt ad, próbára tesz. „Az Isten ellen elkövetett bűnökért kollektívan bűnhődik a nép. A büntetés megjelenési formái a török és a német, az elszaporodó eretnek szekták, az elnéptelenedő helyekre betelepülő, más vallású, más kultúrájú rácok, a pusztulás nyomában járó betegségek, a romokban heverő szétszaggatott ország. Ezt azonban nem haragból küldi ránk az Isten, hanem hogy megtisztítsa, figyelmeztesse, „magához térítse” a népet. A protestánsoknál ez gyakran összekapcsolódik a választott nép tudatával is...” Őze: “Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. i.m. 142.

³²⁶ Szöllősi i.m. 28.

³²⁷ Uo. 36.

³²⁸ Uo. 55-56.

öntöztetem.... Én vagyok ki az Úrnak szombatján nem nyugodtam, azért immár most fizetem régi bűnömnek büntetésit.”³²⁹

4. A büntetés sok és elviselhetetlen voltának leírása, mely már Isten dicsőségét is sérti, mivel papjai, hívei, templomai ellen is irányul.

„Siratja nagy Isten a te néped az ő Pásztorit: mert harácsoltatik a Szentek vérével megrészegetett nagy Paráznától és az ő Pásztori megverettettek! Sírnak az Úrnak minden Papjai, mert kötélben az ő nyelvek, és kiűzettek az Úrnak örökségéből, hogy ne szolgálják az Úr Oltáránál. ... mert amely napot várt az ellenség, meglelte és azon megvidámítottad Uram a mi romlásunkkal. Fejét csóválván csúfolásokkal azt kérdi: Hol vagyon a Magyar Keresztyénség Istene?”³³⁰

„...mert imé a te ellenségeid felemelték az ő fejeket és egybegyűltenek a te szent Fiad, a Jézus ellen, hogy a te szent hitedet és örökségedet az ég alól eltöröljék és minket kiűzván a te örökségedből elfoglalják a bűnnek embere számára.”³³¹

„Mert a mi örökségünk szállott a kívülvalókra és a mi verítékünkkel épült házaink, erős Váraink, s Városink a Német nemzet birtokába adatnak.”³³²

„Elesék, elesék Magyarai fejünknek ékes koronája és a porban nagy gyalázatosan tapodtaték.”³³³

„Beg sokszor valál mi megszabadítónk a mi nyomorúságinknak idején, de mostan elrejtván Magadat mielőttünk, igen megharaguvál a te népednek könyörgése ellen.”³³⁴

„Jaj most immár nekünk! S még maradékinknak is, mert felette igen vétkeztünk! Szomorú Uram a mi szívünk, midőn látjuk a te nevedről neveztetett Magyar Sionidnak szörnyű pusztulásokat és Tőled is mindenestől fogva való megvettetésünket. Im csak markunkban hordozzuk a mi lelkeinket és életünknek veszedelmével keressük mindennapi kenyerünket, a mi édes Hazánkban öldöklő fegyver miatt.”³³⁵

„Elhallgathatod-é, hogy a Magyar Sion Leánya, mint a mezőben egyedül hagyatott megnyomorítandó szűz, éjjel-nappal teli torokkal kiált az égre a rajta esendő erőszakért? Hiszem te szűzed és jegyesed az, hát hogy szenvedhetnéd

³²⁹ Uo. 73-74.

³³⁰ Uo. 22-23.

³³¹ Uo. 68-69.

³³² Uo. 29.

³³³ Uo. 29.

³³⁴ Uo. 26-27.

³³⁵ Uo. 29-30.

mégis előtted való erőszakos megszeplősíttetését, holott nincsen senki, akinek lelke ily keserves és szüzessége megrontásán, kezei fejére kolcsolva síránkozó nyögésin valójában megesnék?”³³⁶

5. Annak megvallása, hogy Isten segítsége nélkül nincs szabadulás, s ezért kérés, könyörgés, néhol már szinte felszólítás a segítségre.

„Emeld fel Seregeknek győzhetetlen fényes Fejedelme! A te Anyaszentegyházadnak régtől fogva a Magyar nemzetben leesett zászlóját!”³³⁷

„Lám Te Uram Isten mindörökké megmaradsz és a te királyi széked mindörökké megáll, építsd fel azért még a romlásból a mi napjainkat, mint vala régenten és ne engedd dicsőségednek királyi székit a te nevedért idegen kézre kelni: Téríts meg és megtérünk, fogadj be Hozzád bennünket és légy kegyelmes a te néped álnokságinak s a mi vétkeinknek is, hogy ne jusson végső gyalázatos szidalomra a te maroknyi örökséged. Tartsd meg Uram a Magyar Izrael maradékját és szánd meg ilyen világcsudájára jutott árvaságát! ...Uram nézheted-é örökké a te árváidnak ily szidalmas inségeket, hogy valaki elől-utól éri, találja, minden taszigálja, üti, vágja mindenképpen dúlja és nyomorgatja?”³³⁸

„Szánd meg azért édes Atyánk a te siralmas Anyaszentegyházadnak rebegő pelypegésit, ne hadd elfogyatkozni lelkét a megöletettekért, inkább fogadd Hozzád ígéretednek állandóságáért, hogy eltöröljed könnyező orcájáról minden siralmát. Engedj visszamenetelt a számkivetésből és adj valami fészket még a te szent helyeden.”³³⁹

„Szánj meg, oh szánj meg immár minket, minekutánna elkele minden édes erőnk és térítsd meg a te fegyveredet hüvelyébe, megeléglvén nemzetünk vériben ekkédig való megrészegedését.”³⁴⁰

„Térj meg inkább mihozzánk a te szolgálidért, kik a te örökségednek nemzetségéből valók”³⁴¹

„Hiszem Uram valamicsodás vagyunk, de ugyan a te nevedről neveztetünk, de ugyan szent Fiad vérével keresett örökösöd vagyunk, kik a te ítéletednek utában is

³³⁶ Uo. 31-32.

³³⁷ Uo. 62.

³³⁸ Uo. 30-31.

³³⁹ Uo. 25.

³⁴⁰ Uo. 32.

³⁴¹ Uo. 25.

tégedet egyedül várunk, azért reménységünkben miért hagynál megszégyenülnünk?”³⁴²

„Hallgass meg Uram és légy kegyelmes! Hallgass meg Uram és légy engedelmes! Hallgass meg Uram és ne légy késedelmes, mert csak Tereád néznek a mi szemeink, hogy megvilágosítsd mirajtunk a te orcádat és a mi árva Hazánkon az Úrért, ki így tanított imádkozni: Mi Atyánk etc.”³⁴³

A közös imádságokban főként ószövetségi utalásokat, párhuzamokat, történetek, személyek analógiás értelmezését találjuk, az egyéni imádságokban több újszövetségi és zsoltaírdézet és párhuzam található. Ebben elsősorban nem szemlélet vagy politikai nézet keresendő, hanem az a nyilvánvaló teológiai megközelítés, miszerint a közös sors nehézségeinek kifejezésére és a reménytelen helyzetben kitartásra buzdításhoz a legalkalmasabbak az ószövetségi történetek - különösen a pusztai vándorlás -, a bűnbánatra, megtérésre hívás pedig Jézus Krisztus személyén keresztül, a megváltás megragadása által lehetséges.

Az első imádságban - *Bűneim fájlódó, elkénszeredett Magyar Nép Közöséges Vallástétele*³⁴⁴ - a magyar nép történelmét fejtegeti, nem konkrétan, mint Farkas András *Az zsidó és magyar nemzetről* című versében, nem a királyok, események megnevezésére vagy felsorolására helyezi a hangsúlyt, nem említ egyetlen nevet sem, helyette Isten nagy tetteit emeli ki és kegyelmét a magyar néphez. Majd a nép bűneit említi, szintén nem konkrét esetek bemutatásával, hanem tételes teológiai részletezéssel.

„Hát hová tegyük erős bosszúálló Úr! amaz irtózáraméltó éktelen nemzetséges szitkainkat? Mert megbántók szent nevedet hirtelen hejában való szokásos esküvésinkkel, lelkeződésinkkel, végre még a pogányok közt is hallatlan (sokféle adta! s teremtetten!) szörnyű káromkodásokkal.”³⁴⁵ – a III. parancsolat – Isten nevét hiába ne vedd! – megszegése.

„Óh s kicsoda tudná Uram megszámlálni a mi előttünkjáróinkhoz való teméntelen nyakaskodásinkat? Szüléinkhez engedetlenséginket, ...”³⁴⁶ – az V. parancsolat megszegése - Tisztelt atyádat és anyádat - magában foglalja a felsőbbség és az ősök tiszteletét.

³⁴² Uo. 49.

³⁴³ Uo. 44.

³⁴⁴ Uo. 5-15.

³⁴⁵ Uo. 8.

³⁴⁶ *Szöllősi* i.m. 10.

Ezt követi a bűnbánat, melyben megnevezi a bűnt - a hűtlenség, Isten ígéjének és szolgálóinak megvetése -, és elismeri a büntetés jogos voltát, mert bűneinkkel váltottuk ki Isten haragját, majd bűnbocsánatért könyörög.

Mindehhez a Babiloni fogságot és a fogságból való hazatérést hozza párhuzamként.

„Siratja a Magyar Sion az ő fiait, leányit és az ő könnyhullatási lefolynak az ő orcáján, a nagy nyomorúságnak és lelki fogságnak³⁴⁷ miatta, melyben nincsen vigasztalója, sem pedig Pásztora, vagy Prófétája.”³⁴⁸

A második imádság - *A közönséges romlason panaszkodó reménkedés*³⁴⁹ - a deuteronomista történelemszemléletet tükrözi, mely szerint a szövetség megtartása áldást, megszegése átkot von maga után. Az VMóz28³⁵⁰-at választja, és majdnem végigviszi az egész részt, nem idézi, hanem azonosul, behelyettesíti a magyar nép sorsát.

„egy uton mentünk őreájok, de hét uton szaladtunk vissza előttök”³⁵¹

„a megöletetteknek holt testek pedig vettetének eledelül minden égi madaraknak és a földnek kegyetlen vadainak s nem lőn ki elűzné azokat”³⁵²

„mert miközülünk némelyek feleséget jegyzetennek magoknak és más idegen hált azzal; házakat építettünk, de nem lakhatánk benne; szőlőket ültettünk s nem vehetjük hasznát. Minden barmaink és javaink szemünk láttára adattattak a mi ellenséginknek birtokába a mi fiainkkal s leányinkkal együtt, kikért megepedtek a mi szemeink”³⁵³

„A mi köztünk lakozó idegenek igen felnevelkedének mi ellenünk, de mi felette igen alászállottunk minden népeknek példabeszédire.”³⁵⁴

A nyomorúság leírásához Jeremiás Siralmait és más prófétai írásokat használ.

„megveréd a te Pásztoridat és eloszlának a te Juhaid”³⁵⁵

Noha általában jogosnak ismeri el az isteni büntetést, néhány alkalommal megállapítja:

„a te néped megrontatott ok nélkül”³⁵⁶

³⁴⁷ A zsidó nép babiloni fogságára utal; Kr.e. 587-538.

³⁴⁸ *Szöllősi* i.m. 21.

³⁴⁹ Uo. 15-26.

³⁵⁰ VMóz28: 1-14 áldások, 15-68 átkok ígérete a szövetség megtartása illetve megszegése esetére.

³⁵¹ *Szöllősi* i.m. 17. VMóz28:25

³⁵² Uo. 18. VMóz28:26

³⁵³ Uo. 19. VMóz28:30-32

³⁵⁴ Uo. 19. VMóz28:37,43; Jer24:9

³⁵⁵ Uo. 20-21. Zak13:6 – Mt26:31; többször is használja.

³⁵⁶ Uo. 24.

A *Magyar nép árvaságán esdeklő keserves Fohászkodásban*³⁵⁷ a zsidó-magyar sorspárhuzamot politikai színezettel is ellátja - ami egyébként Szöllősi-re nem jellemző -, ám megmarad az allegorikus képek világában.

„Még az Aegyiptombélieknek és az Assyriabélieknek is reménkedünk, hogy légyenek Tutorink”³⁵⁸

E két nagyhatalom fogta közre a zsidó népet, melyektől – politikai szemszögből, világi szemmel nézve – a sorsuk függött.

A nagyhatalmakkal való politikai szövetségekötés az Ószövetségben negatív megítélés alá esik, a próféták – Pl.: Illés, Ézsaiás – figyelmeztetnek, hogy a választott nép nem igazodhat a politikai széljárásokhoz, és nem vetheti emberbe bizalmát, mert ez nem csupán téves emberi meglátás, látszatbiztonság, hanem a szövetség megszegése, hűtlenség, lelki paráznság.

Hasonló a következő történet és értelmezése:

„Most hallattatik egyszer, ha valaha hallattatott, sírás és keserves jajgatás az Úrnak örökségében: mert elvitették a Magyar Izraeltől a dicsőség és az Úr tiszteletinek szekrénye esék a Dágony birodalmába.”³⁵⁹

Izrael vereséget szenved a filiszteusoktól, és a szövetség ládáját is elveszíti, melyet a filiszteusok Asdódba visznek, és a főistenük, Dágón templomában helyezik - vagyis az ellenség nemcsak politikai fölényben van, de látszólag vallási győzelmet is arat. Ezt a korabeli helyzetre „lefordítva” a „Magyar Izrael” ellensége a török. Ami viszont azt jelenti, hogy ez az egyetlen utalása Szöllősi-nek a törökre vonatkozóan. Mint mondtam, nem jellemző rá a bibliai üzenet aktuálpolitikai értelmezése. Az árnyalt fogalmazás és a szimbolikus értelmezés alapján valószínűbbnek tartom, hogy ez nem konkrét utalás a törökre (vagy a Habsburgokra), hanem a magyar történelem nehéz időszakát érzékelteti ezzel.

A *Vallások s Nemzetek szabadságáért táborozó Magyarok reggeli zörgetése az irgalmas Jéhova ajtaján*³⁶⁰ című, negyedik imádságban Szöllősi az egyiptomi szabadulás és a pusztai vándorlás során megtapasztalt isteni csodák általa igen kedvelt és gyakran alkalmazott párhuzamát fejt ki.

„...míneutánna a te számkivettetett táborozó Seregecskédet a te rejtekhelyeidben az éjszaka is elrejtetted és a te szent Angyaliddal strázsáltattad. Te valál Uram

³⁵⁷ Uo. 26-34.

³⁵⁸ Uo. 28.

³⁵⁹ Uo. 22. ISám4-6.

³⁶⁰ Uo. 34-44.

miköztünk és ellenségink közt tűzfal gyanánt s ez az oka, hogy a mi Táborunkra nem üthetnek.”³⁶¹

Szóllósi háromszor idézi és építi be imádságaiba a IIMóz14:19-20-at³⁶²:

„Elindula azért az Istennek Angyala, aki jár vala az Izráel tábora előtt, és méne mögējők; a felhőoszlop is elindula előlők és mögējők álla. És oda méne az Égyiptombéliek tábora és az Izráel tábora közé; így lőn a felhő és a setétség: az éjszakát pedig megvilágosítja vala. És egész éjszaka nem közelítettek egymáshoz.”

„...járj mivélünk, mikor a vizeken általmenendünk, hogy el ne borítottassunk, sőt ha e nap a veszedelmek tűzén járandunk is, ott se hagyj el, hogy meg ne emésztessünk;”³⁶³

„...járj a mi Táborunkban felhőnek oszlopában”³⁶⁴

„Légy mivélünk, immár indulj el előttünk.”³⁶⁵

A *Bujdosó Magyarok Tábora estvéli áldozatjában*³⁶⁶ szintén erre utal, ám a felhőoszlop-tűzoszlop mellett egy másik, vallástörténeti szempontból jelentős eseményre is utal:

„Mint egy felhővel béárnyékozád a mi Sereginket és az utakat megegyengtetted őelőttök, úgyannyira, hogy néha megdorgáltál, de azért mégis mindenestől nem hagytál megemésztetni”³⁶⁷

A „megemésztetni” kifejezés alapján a IIIMóz10:2 és a IVMóz11:1-3 történetek a következő többletet adják az idézett szövegrészhez. Az előbbi igeszakasz a kultuszi előírások, vagyis Isten szentségének megsértése miatt bekövetkezett tűz általi pusztulásról, az utóbbi pedig a nép zúgolódása miatt kitört tűzben a tábor egy részének leégéséről tudósít. Ezek alapján az utalás jelentheti a vallási bűnök illetve az elégedetlenség kiváltotta isteni büntetést.

Utalhatna a jeremiási vigasztalásra, hogy Isten még ha megszorít, megfenyít is, irgalmaz, mert nagyon szeret.³⁶⁸ Ám mivel ez közösségi imádság, és a nép az, akit Isten megfenyített, valószínűbbnek tartom a tűz, mint büntetés-megtisztítás párhuzamát.

A nép bűneinek a következőket tartja:

³⁶¹ Uo. 35. IIMóz14:19-20

³⁶² Uo. 35. „Állj miközinkbe és ellenségink közibe, hogy egész éjszaka ne közelíthessenek mihozzánk” 53. „strázsát állván érettünk, légy körös-környül nekünk tűzfal gyanánt, állj mi közinkbe és ellenségink közibe tűznek oszlopában, hogy őket homályba borítván, minékünk pedig világolván egész éjszaka ne közelíthessenek a mi romlásunkra.” 65.

³⁶³ *Szóllósi* i.m. 40. IIMóz14:21-22. Ézs43:2

³⁶⁴ Uo. 42.

³⁶⁵ Uo. 43.

³⁶⁶ Uo. 44-54.

³⁶⁷ Uo. 45. IIIMóz10:2, IVMóz11:1-3

³⁶⁸ JerSir3:31-33.

„nagyzásra, visszavonásra, pártoskodásra, irigységre célzó igyekezetek”³⁶⁹

A *Tanácskozási gyűlő Magyarok rövid imádságában*³⁷⁰ Gedeont, Dávidot és Jósáfátot említi Isten által választott vezérekként, és kéri, hogy vezérelje népét és adjon útmutatást, amint nekik adott.³⁷¹ A *Bujdosó Magyar nép Generálisa Magános Könyörgésében*³⁷² Mózes, Jeftét, Gedeont, Dávidot, Sámgárt és Esztert³⁷³ hozza párhuzamként. Különösen Eszter említése érdekes, egyrészt mivel nő, másrészt ebből következően ritkán szoktak úgy utalni rá, mint Istentől rendelt szabadítóra, vezérre.

„Uram, hiszem Te küldéd el erős karral Mózes és Jeftét a számkivetésből Izraeled szabadítására, Gedeont a szérűről, Dávidot a kunyhóból, Sámgárt a szántóföldről, Esztert a rabságból, Te hívád a szabadítói tisztre, most is azon Jehova vagy, annakokáért ha engemet erre időtlen gyermeket hívtál, adj énnékem te szolgádnak értelmes szívet, hogy tudjam bölcsen a te népedet igazgatni.”³⁷⁴

A zsidó nép történetében és vallásfejlődésében különösen Mózes, Dávid és Jósiás jelentős, ahogy ezt a vallástörténeti bevezetésben ismertettem. Nem véletlen tehát, hogy ők lesznek a magyar nép számára is a legfontosabb példák, mind egyéni, mind közösségi szempontból.

„Ajándékozz meg engemet, óh én kegyelmes Királyom! az én Generálisságomhoz illendő minden szükséges lelki-testi kegyelmekkel, hogy dávidi buzgó lélekkel, mózesi szelídséggel, jósiási kegyességgel légyek szövétneke a te népednek a jó példaadásban, édes Atyja a serény gondviselésben, diadalmas Hadnagya a viadalban, ki mindenben vigyázhassak dicsőségedre, Hazámnak szabadulására.”³⁷⁵

Az egyéni imádságokban főleg Dávid és Péter szerepel példaként, és egy helyen említi szimbolikus értelemben Naámánt:

„mint régen Námán, megtisztulhassak minden lelki belpoklosságimból”³⁷⁶

Már a legelső imádságban megtaláljuk Szöllősi másik kedvenc párhuzamát, Mózes kérését, hogy Isten menjen a néppel:

„ne aludjék el a te orcádnak szövétneke miköztünk”

„a te orcád jöjjön el énvelem, járjon énelőttem”

³⁶⁹ Szöllősi i.m. 51-52.

³⁷⁰ Uo. 54-58.

³⁷¹ Uo. 57-58.

³⁷² Uo. 58-63.

³⁷³ Uo. 59.

³⁷⁴ Uo. 59-60.

³⁷⁵ Uo. 60-61.

³⁷⁶ Uo. 124. 2Kir5

„mert miről ismerhetném meg én és a te néped, hogy kedvet találtunk Teelőtted, ha erről nem?”

„Induljon el immár mielőttünk a te orcád, másként inkább ki se vigy e helyből, ha velünk nem akarsz jöni.”³⁷⁷

Gyakran állítja párhuzamba a bujdosó létet a pusztai vándorlással és meglepő módon csak ritkán a babiloni fogsággal, ez esetben is inkább a fogságból való hazatérés és újjáépítés történetét választja. A pusztai vándorlás képe mellett és azzal szoros összefüggésben szívesen használja az egyiptomi kivonulás/szabadulás történetét.

„mert mi te néped és örökséged vagyunk, kiket kihoztál a lelki Aegiptusból és magadnak frígyes seregül választottál”³⁷⁸

Ez ellentmondani látszik a bujdosók helyzetének, mivel ők Egyiptomból a hazájukba indultak, ám a gondolat mélyebb teológiai párhuzamot feltételez. A zsidó néppel Isten az egyiptomi kivonulás után kötött szövetséget a Sínai hegynél, és a pusztai vándorlás során formálta őket Isten népévé. A látszólag fordított kép – mivel a bujdosók nem a hazájukba, hanem a hazájukból indultak el, nem vándorlókból lettek letelepültek, hanem letelepültekből vándorok – az Isten népévé válást, Istennel vándorlást, és az örök hazába való megérkezést sejteti. Mert hiszen keresztény szemszögből mi más is volna ez a földi élet, mint pusztai vándorlás, és hol is lenne máshol a mi igazi otthonunk és hazánk, ha nem Istennél, ahol Jézus Krisztus készített helyet számunkra?

Egy helyen – *Házanépétől megfosztatott ember könyörgése* – ettől eltérő tartalommal alkalmazza az Egyiptom-párhuzamot:

„Megverél Uram engem Házam népinek Pásztorát és eloszlatád az én kis nyájacskámot: óh nem vigyázhatok lelkekre s félttem a lelki farkasoktól, hogy ha valami módon azoknak martalékul esnek és úgy járnak, mint régen József, hogy az én Atyámfiaitól s ismérőimtől eladattatnak a lelki Aegiptusban.”³⁷⁹

A lelki Egyiptom ebben az összefüggésben szolgátság, fogság helyét jelentheti, konkrét történelmi, politikai magyarázat nem deríthető ki a fenti sorokból. A lelki farkasokat is többször említi, egy helyen lelki hóhérokat mond.

„megkeresvén minket, eltévelyedett bűnös Juhokat, kiszabadítanál a lelki farkasoknak szájából s édes Atyádnak bemutatnál”³⁸⁰

³⁷⁷ Uo. 14. 59. 63. IIMóz33:14-16

³⁷⁸ Uo. 14.

³⁷⁹ Uo. 81-82

³⁸⁰ Uo. 118.

„Szánd meg a lelki Hóhérok kezébe esett és ilyen örök halálos sebekben vérben-fagyva fetrengő, de Tereád könnyes szemeket forgató árva teremtett állatot!”³⁸¹

Hasonló a helyzet a lelki farkasok és hóhérok azonosításával. Minthogy ezek bűnvalló imádságban, illetve az imádság bűnbánati részében fordulnak elő, nem gondolom, hogy politikai tartalmat vagy történelemszemléletet kellene keresnünk mögöttük. Noha beleláthatók a bujdosók üldözői, sokkal inkább teológiai tartalmat feltételezhetünk, ami Szöllősi prédikátori stílusához és elveihez is jobban igazodik. Teológiai értelemben a képek analógiás értelmezésével a lelki farkas és hóhér jelentheti a bűnt vagy bűnöket, melyeknek rabságából az ember nem tud szabadulni.

Gyakran utal Ábrahámra, többször az egyéni imádságokban, mint a közösségekben, ami Ábrahám teológiai szerepe alapján világos.

„Lám Te mondtad: Istened lészek néked és a te magodnak.”³⁸² – Ábrahámnak tett ígéret, Isten szövetséget köt Ábráhámmal.

„ujítsd meg velem kötött szövetségedet és emeld fel lelki szemeimet, hadd nézzek édes Jézusomra, mint felemeltetett ércikgyómra és nyughassam meg Benned, hogy Őerte megbocsátottad minden bűnömet.”³⁸³

Ábrahám története és személye Istennel való szoros, bizalmas kapcsolata szempontjából is fontos, ennek egyik példája az alábbi történet, melyben Ábrahám Sodomáért könyörög:

„Talán vannak Uram közöttünk legalább tíz igazak, ne veszess el azokért bennünket! Vagy ha mi közöttünk annyi számút nem találnál is, találsz a mi elpusztult édes Hazánkban, vagy a tömlöcökben, tekints azok óhajására s tartsd meg a Magyar Izrael maradékját! Légyen tekintetben Előtted a mi kicsinykéink sírása, mint régenten Ninivében...”³⁸⁴

Az ércikgyó, mint Jézus tipológiája a tipológikus írásértelmezés alapvető tanítása, melynek alapos ismerete az egész imádságos könyvben megnyilvánul.

Az ércikgyó ószövetségi története az analógiás gyógyítás sajátos, jelképes példája, kifejezi egyrészt, hogy a gyógyítás-gyógyulás hittel megragadható cselekmény, továbbá, hogy a halált okozó kígyó immár legyőzött, nem árthat többé. Jelentőségét a zsidó nép vallásosságában mi sem mutatja jobban, mint hogy a hagyomány szerint a Szövetség Ládájában őrizték.³⁸⁵

³⁸¹ Uo. 95.

³⁸² Uo. 101. IMóz12:7, 17:1-8

³⁸³ Uo. 105-106. IMóz17:1-8, IVMóz21:9, Jn3:14,

³⁸⁴ Uo. 51. IMóz18:16-33

³⁸⁵ Később Ezékiás király megsemmisítette kultuszreformja során, mert bálványként imádták. 2Kirá18:4

Jézus tipológikus magyarázattal a saját keresztre feszítése példajaként említi az érc kígyót³⁸⁶, és így értelmezik az apostolok is: „Bűneinket maga vitte fel testében a fára, hogy miután meghaltunk a bűnöknek, az igazságnak éljünk: az ő sebei által gyógyultatok meg.”³⁸⁷ És amint a pusztában meggyógyult az, aki az érc kígyóra hittel feltekintett, ugyanúgy mi is, ha Krisztus keresztyénjére, mint megváltásunk tanújelére hittel tekintünk.

Háromszor használja az „élet csomója” kifejezést, mely a Bibliában egyetlen helyen fordul elő, ISám25:29-ben - Abigail áldása Dávidnak: „És ha akad, aki üldöz, és az életedre tör, az életed, uram, akkor is az élők csomójába lesz kötve Istenednél, az Úrnál. Ellenségeid életét pedig parittyája közepéből hajtja el.” –, ami az „Élők Könyve” kifejezésnek felel meg, melyet az Újszövetség használ, Szőlősinél viszont nem fordul elő. Feltételezem, ugyanazért választja ezt, amiért a „füstölő csepű” – szubjektív okból.

„hogy legyenek lelkeink békítettén az élet csomójába az Úr Krisztus érdeméért”
„kösd bé lelkemet az élet csomójába”
„Kösd bé szerelmes társamnak és édes gyermekimnek lelkeket lelkemmel együtt az élet csomójába”³⁸⁸

Nagyon gyakran említi zsoltáridézeteket, amelyek kegyességi szempontból jelentősek. Legtöbbször az 51. zsoltárra – Dávid bűnbánati imája - utal és hivatkozik, vagy szó szerinti idézetet vesz belőle. Emellett a leggyakrabban idézett, mondjuk úgy legnépszerűbb zsoltárokat vagy részleteket használja. Szó szerint ritkán idéz, de a megfogalmazása szöveghű, és a gondolat kifejtése, magyarázatai, párhuzamai kifogástalan teológiai ismeretekről tanúskodnak.

„én lelkemnek hűséges Pásztora! ki gyönyörűséges Paradicsomi harmatos füves helyeken legeltetted a te gyenge Báránykáidat”³⁸⁹
„Vonj ki engemet e rettenetes sáros fertőből és adj az én szájamba új éneket a te nevednek dicsőítésére, mert Tekivüled senki sincsen, ki velem jót tehessen.”³⁹⁰
„Isten, én édes Istenem! Tégedet szomszédhoz lelkem és testem e pusztában víznélküli földön, hogy meglátnám a te dicsőségedet a te szent helyeden, mint azelőtt szoktalak vala Téged látni.”³⁹¹
„... mert feleségemet házamban olyanná töltöd vala, mint a termő szőlő, hogy lenne magzatoknak Anyja: Az honnén az én gyermekim mint meg annyi

³⁸⁶ Jn8:28. 12:32

³⁸⁷ 1Pét2:24

³⁸⁸ Szőlősi i.m. 33. 62. 85.

³⁸⁹ Uo. 108. Zsolt23

³⁹⁰ Uo. 98. Zsolt40:2-4

³⁹¹ Uo. 77. Zsolt42:3

szőlővesszők ékesen virágoznak vala az én hajlékomban és mint az olajfa ágai az én asztalomat környülfogják vala, kik az én szemeimet még keserűségimben is gyönyörködtetik vala.”³⁹²

Gyakran utal Ézsaiás és Jeremiás könyvére:

„de inkább illesd meg ajakimat amaz oltár eleven szenével, hogy elvitetvén ajakimnak hamissági, az ajakim ugyan egetverő mennyei lánggal lobogjanak az imádságokban.”³⁹³

„Te ígérted, hogy velem lévén megsegítesz, megerősítesz és igazságodnak jobb karjával megtámogatsz.”³⁹⁴

„Ismértess meg velem tapasztalhatóan nyilvánvaló jelből, hogy megkegyelmeztél és engem nevezz nevemen”³⁹⁵

„Ne félj, mert veled lészek, még ha a tűzben, vagy vízben járandsz is”³⁹⁶

„ha az édes Anya elfeledkezik is gyermekéről, de Te mégsem feledkezel el”³⁹⁷

„Szívembe is rekessz olyan tüzet, hogy minden tagaim meggyuladjanak, mint az egészen égő áldozat a Teelötted való jóillatú füstölgésre és a te házad szerelmében való megemésztődésre.”³⁹⁸

„Emeld fel kezedet a hatalmas Nemzetre és emelj zászlót előtte, hogy hozza el a te fiaidat ölében és leányidat vállain a te örökségedbe. Szólítsd meg a mi Atyánkfiait is a földnek négy szegire és hozd meg napkeletről a te magodat, sőt napnyugatról is gyűjts egybe minket. Mondjad már az Északnak: adja meg a te gyermekidet, parancsolj a Délnek: ne tartsa meg, sőt hozza meg a földnek utolsó határából is a te örökösidet, mert ídeje szinte, hogy könyörülj a te Magyar Sionodon.”³⁹⁹

„...megújítád e reggel a te irgalmasságodat mirajtunk,”⁴⁰⁰

Dániel könyvére utal, ám nem a korban oly gyakran idézett és magyarázott apokaliptikus látomásokra, hanem az egyéni kegyesség, a bűnbánat szempontjából, ezért Nabukodonozor álmát és annak beteljesülését választja:

„Én vagyok, kinek a jó tanács nem tetszett, hanem megkövéredvén a te áldásiddal, gőgösködtem szívemben, ezért a Nabuchodonozor fiával immár kivágtván

³⁹² Uo. 80. Zsolt128:3

³⁹³ Uo. 111. Ézs6:6-7

³⁹⁴ Uo. 100-101. Ézs41:10

³⁹⁵ Uo. 100. Ézs43:1b

³⁹⁶ Uo. 100. Ézs43:2

³⁹⁷ Uo. 104. Ézs49:15

³⁹⁸ Uo. 111. Jer20:9

³⁹⁹ Uo. 41-42. Jer23:3, 31:8, Ézs11:12,43:5-7

⁴⁰⁰ Uo. 35. JerSir3:22-23

születésemnek földéből, elterjedett ágaim, édes gyermekim széjjelhányattak és akik az én árnyékomban laktanak, eloszlottanak, én pedig a mezőn számkivetésnek kötelében bujdosom és égi harmattal szüntelen öntöztetem.”⁴⁰¹

A történet a király gőgösségéről és a gőg isteni büntetéséről szól. Találunk viszont egy eltérést: Nabukodonozor fiáról szó sincs a bibliai történetben. Úgy vélem, Nabukodonozor fia én vagyok, vagyis az imádkozó. Szöllősi ily módon az egyénre adaptálja és a bujdosó ember bűnbánati imájává formálja a történetet, amely az ember bűnéről, az isteni büntetésről, a megtérésről és a kegyelemről szól.

Az ószövetségi utalások és párhuzamok mellett sok újszövetségi idézetet, példázatot és szimbolikus értelmezést találunk, főleg az egyéni imádságokban.

A legismertebb példázatok közül elsősorban azokat választja, amelyek a bujdosók helyzetére alkalmazhatók, így a tékozló fiú példázatát:

„Én vagyok az, aki minden reám nézendő szép részt a tékozló fiúval kényes testem indulatira pazarlottam, azért immár éhen-szomjan s rongyosan vándorlok édes Hazám kívül az idegen földön.”⁴⁰²

A jó pásztor példázatát, amelyet megtold egy figyelemre méltó értelmezéssel:

„végy fel mint hű Pásztor engem gyenge beteges Juhocskádat és hordozz a te kebeledben, mint édes Anya jární nem tudó gyermeket”⁴⁰³

A példázatban ez nem szerepel, de a pásztor képéhez hozzátartozott, Isten és gyermeke közti szoros, gyengéd, szeretetteljes bizalmi kapcsolat kifejezéseként.

A magvető példázata:

„ama jó mag meg nem gyökerezhetett énbennem”⁴⁰⁴

A következő idézet azt példázza, hogyan épít be és értelmez olyan történetet, melynek fő mondanivalója nem az adott tárgykörbe tartozik:

„Óh édes Jézusom! a tolvajok kezébe esvén holt elevenen hagytam el, azért Tehozzád élet és idvesség Urához kiáltok, könyörülj énrajtam és légy meggyógyítója megsenyvedt lelki sebeimnek. Hozd elő és ragaszd sebeimre az idvesség- és életadó orvosságokat: orvosold betegségemet szentséges érdemeddel; nyisd fel értem kintvallott testednek szelencéjét és sebeimet kösd bé sebeiddal, rusnyaságomból pedig mosogass ki szent véreddel. Az Evangéliomnak olajat is töltsed sebeimbe, hadd oltassék meg sebeimnek fellobbant tüzes mérge. A te

⁴⁰¹ Uo. 73. Dán4

⁴⁰² Uo. 73. Lk15:11-32

⁴⁰³ Uo. 106-107. Jn10-Ézs40:11

⁴⁰⁴ Uo. 108. Mt13:1-23

Sacramentomodnak italával ujítsd meg és az élet kenyérével erősítsd meg elalélt szívemet. A te áldott Szent Lelked foglalja sebeimet sebeidhez, lelkemet lelkedhez és testemet testedhez, hogy Tetőled én meg elevenedvén megszenteltessem egészen, sőt annak felette az én töredelmes szívemben Tebelőled élő lélek kegyelemnek lélegzeti szívárogván, megvidámodjak és hatalmasan felgerjedjek a Tevéled való szerelmetaes örök egyességre.”⁴⁰⁵

Az irgalmas samaritánus példázatával indít, ám a sebesültet állítja példának, pontosabban a sebesült helyébe az imádkozót helyettesíti be, és nem a példázatot magyarázza, hanem Jézus, az áldott orvos képével folytatja és a lelki gyógyítást fejti ki allegorikus képekkel, szimbolikus értelmezésekkel több bibliai igét egybekapcsolva.⁴⁰⁶

„Az Ige légyen nékem Mannám, kivel éljek a pusztában”

„Balzsamolaj, ki az örök rothadás ellen lelki épségben megtartson”⁴⁰⁷

„a te sebeidbe, mint egy erős mentség városba hitnek általa szaladhassak”⁴⁰⁸

Itt az ószövetségi előképek analogikus-tipologikus értelmezését látjuk, különbség viszont, hogy Ádám a bűnös ember reprezentánsa, és nem Krisztus előképe, mint Augusztinusnál, vagyis Szöllősi azt emeli ki, hogy Jézus Krisztus szenvedését mi okoztuk a bűneinkkel. Ehhez szorosan kapcsolódik az ércikgyó párhuzamnál már említett értelmezés: Krisztus sebei által gyógyulunk meg, halála által nyerünk életet.

„Mert az én kezeim nyulának fel a megtiltott fára, de a te kezeid kötöztetének meg érette? én szakasztottam vala le Ádámban annak gyümölcsét, de a te tenyerid szegeztetének által”⁴⁰⁹

„legyek én ahelyett a föld helyett, ki lábaid alatt keresztfádról szent véreddel bővön öntöztetett”⁴¹⁰

„sebeim sebeidhez érvén gyógyuljanak meg és Tetőled megeleveníttessen”⁴¹¹

„A te halálod erejével rontsd meg lelki halálomat és nyisd meg feltámadásoddal bűneim koporsója ajtaját s bocsáss új életre”⁴¹²

A Jézus a tengeren jár – Péter a tengeren jár történetet is szimbolikusan értelmezi:

„ragadj kézen bennünket, hogy el ne merüljünk bűneinkben.”

⁴⁰⁵ Uo. 115-116.

⁴⁰⁶ Lk10:25-37, 1Pét2:24, Ézs53:5

⁴⁰⁷ Szöllősi i.m. 112. Jn6:31,33, 48-51, IKor10:3-4

⁴⁰⁸ Uo. 125. IVMóz35:9-34

⁴⁰⁹ Uo. 121.

⁴¹⁰ Uo. 124.

⁴¹¹ Uo. 125. 115-116.

⁴¹² Uo. 126.

„nyújtsd le az egekből segítő karodat és ragadj kézen, hogy el ne merüljek a kétségben, ki szintén silyedezőn vagyok a kételkedések tengerében;”⁴¹³

Újszövetségi idézeteken, párhuzamokon alapuló magyarázatainak középpontjában mindig a krisztológia áll.

Megtaláljuk az elmaradhatatlan, „kötelező” idézeteket:

„Hiszek Uram én is, de légy segítségül az én hitetlenségemnek!”⁴¹⁴

„ne én éljek, hanem Ő éljen én bennem mindörökké”⁴¹⁵

A bujdoso lét, a lét bujdoso szemszögből – szemlélet végighúzódik az egész imádságos könyvön, ami az eddigi értelmezések mellett személyes értelmezést is lehetővé tesz, melyet a szerző arra használ fel, hogy az embert még közelebb vigye Istenhez.

„Boldogtalanb vagyok Uram az égi madaraknál, kiknek fészkek van, a rókáknál, kiknek barlangjok, mert nincs annyi helyem, hol félelem s szűfájdalom nélkül fejemet csendesen lehajthatnám.”⁴¹⁶

Ezt eredetileg Jézus mondja, kifejezve, hogy a világ nem fogadja be Őt, itt viszont a bujdoso az, aki megtapasztalja Jézus kitaszított voltát, ezáltal részt vállal szenvedéseiből.

Az imádságok bűnvalló részében is szívesen használ újszövetségi történeteket szimbolikus értelemben, bűnei miatti fájdalma kifejezésére:

„Óh, ha valaki vizekké változtathatná az én fejemet! hogy sirathatnám éjjel-nappal, gonoszul eltöltött napjaimat! bizony áldott lábaidhoz ülven édes Jézus! szüntelen mosogatnám orcámon legörgött könnyhullatásimmal ama szegény bűnös Asszonnyal együtt.”⁴¹⁷

A Jelenések Könyvéből négy idézetet találtam:

„Siratja nagy Isten a te néped az ő Pásztorit: mert harácsoltatik a Szentek vérével megrészegetett nagy Paráznától”⁴¹⁸

„adj innom hát az élet forrásából”⁴¹⁹

„az élő Isten búsulásának sajtója”⁴²⁰

„Jövel URAM JÉZUS hamar, Ámen! Ámen! Jövel URAM JÉZUS, Jövel, ÁMEN!”⁴²¹

⁴¹³ Uo. 39. 106. Mt14:30-31

⁴¹⁴ Uo. 99-100. Mk9:24

⁴¹⁵ Uo. 113. Gal2:20

⁴¹⁶ Uo. 75-76. Mt8:20

⁴¹⁷ Uo. 92-93. Lk7:36-50

⁴¹⁸ Uo. 23. Jel17:5-6

⁴¹⁹ Uo. 106. Jel7:17, 21:6

⁴²⁰ Uo. 126. Jel14:19, 19:15

⁴²¹ Uo. 127. Jel22:20

Az első és a harmadik a nyomorúságról, a pusztulásról szól, a második az azt követő boldogságról, az új városról, melyet Isten készített az övéinek, a harmadik és negyedik idézetet ugyanabban az imádságban, mégpedig a legutolsóban találjuk, a negyedik pedig, mellyel végződik Szöllősi imádságos könyve, a Biblia utolsó előtti mondata.

Az Antikrisztust háromszor említi, ám nehéz tisztázni, kit vagy mit ért alatta, mert ez a szöveggörnyezetből az árnyalt fogalmazás miatt nem derül ki egyértelműen.

„Légyen tekintetben Előtted a mi kicsinykéink sírása ... szánd meg azokat és ne add prédául az Antikrisztusnak.”

„Átkozd meg felséges Jehova a te nevedben az Antikrisztus táborát és veszed eszeket, mint régen a Midiánitáknak, ne örülhessék többször a te megesett Magyar Ecclesiádnak romlásokat!”

„Ha mikor azért hitekben kísértgettetek (a családtagok) az Antikrisztus tagjaitól, erősítsd meg Uram Temagadért”⁴²²

Az bizonyos, hogy ugyanaz a jelentése mindhárom esetben, Szöllősi mindig ugyanabban az értelemben használja a bibliai képeket. Valószínűnek tartom, hogy a vallási-politikai ellenséget, azaz a Habsburgokat érti Antikrisztus alatt, mivel a katolicizmussal szövetkezett uralkodói politika következményeként jött létre a bujdosómozgalom, s a bujdosók ellenfele politikai-katonai és vallási szempontból is a katolikus uralkodó.

Többször fordul elő a nyomorúságnak mint Krisztus szenvedésében való részt vállalásnak értelmezése:

„örömmel szenvedhessek a Krisztussal együtt igaz vallásomért és semmi el ne szakaszthasson a Krisztusban való szeretettől.”⁴²³

„Krisztusommal az Evangéliomért szenvedjek”⁴²⁴

Mindkét idézett szövegrész a *Számkivetettek égbe ható lelki Istápja, vagy Bujdosó embernek Istenével való magános beszélgetése* című imádságból származik. Ennek szintén teológiai oka van, egyrészt a nyomorúság, mint isteni nevelés értelmezése, másrészt a Krisztussal való együtt-szenvedés gondolata - ahogyan erről a Hegyi Beszédben tanít - a reménytelennek, elviselhetetlennek tűnő helyzetben is erőt tud adni az ember számára.⁴²⁵

A következő idézet azért találtam rendkívülinek, mert noha Isten ígéreteihez való hűségének bátorító megfogalmazását megtaláljuk az apostoli levelekben, így, ezekkel a szavakkal csupán egy helyen, a *Heidelbergi Kátéban* fordul elő.

⁴²² Uo. 51. 64. 85.

⁴²³ Uo. 78.

⁴²⁴ Uo. 79.

⁴²⁵ Mt5:11-12, 1Pét4:14, Jak5:10-11

„Csendesítsd meg lelkem háborúit, vidámítsd meg a sok gondolkodás miatt megepedt szívemet a te ígéretidnek állandóságával, hogy ne hitetlenkedjem, hanem adhassak dicsőséget, elhívén, hogy amit ígértél s megmondtál, megcselekedheted mint Mindenható, meg is cselekeszed, mint Igazmondó és hű kegyes Atya és én is a hitben legyek a nagyhitű Ábrahámnak igazán fia (leánya).”⁴²⁶

„Mit hiszesz, amikor ezt mondod: „Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek teremőjében”?

Hiszem azt, hogy a mi Urunk Jézus Krisztusnak örökkévaló Atyja, aki a mennyet és a földet minden bennük levő dolgokkal egyetemben semmiből teremtette és örök tanácsa és gondviselése által most is fenntartja és igazgatja, az Ő Fiáért, Jézus Krisztusért nekem Istenem és Atyám, akiben én annyira bízom, hogy semmit sem kételkedem afelől, hogy minden testi és lelki szükségemet be fogja tölteni, sőt mindazt a rosszat is, amit e siralomvölgyben rám bocsát, javamra fogja fordítani, mert ezt megcselekedheti, mint mindenható Isten, és meg is akarja cselekedni, mint hűséges Atya.”⁴²⁷

A *Heidelbergi Kátét* III. Frigyes pfalzi fejedelem megbízásából a heidelbergi egyetem professzorai készítették 1562-ben, a fejedelem 1563-ban kiadatta. Az első magyar fordítását 1577-ben adta ki Huszár Dávid pápai református lelkész, ezt követően több fordítás is megjelent, és több zsinat intézkedett tanításáról és rendszeres használatáról mind az iskolákban, mind az istentiszteletek keretében.⁴²⁸

A Káté egyik fő jellemzője, hogy minden felelet után közli azokat a bibliai helyeket, amelyek alapján és amelyekből a feleletet megfogalmazta. Például: „ezt megcselekedheti, mint mindenható Isten” – Róm4:12 „És teljesen elhitte (Ábrahám), hogy amit ő (Isten) ígért, meg is cselekedheti.” Feltételezem, Szöllősi nem csak az idézett helyen használja és építi be a Kátét, ám az imént említett jellemző miatt más helyen nem tudtam kimutatni szó szerinti egyezést.

A korabeli református istentiszteleti és gyülekezeti gyakorlatnak - és a sola Scriptura reformátori alapelvnek - megfelelő mély, alapos bibliaismeret és a reformátori hermeneutika alkalmazása minden imádságból kitűnik. Kiváló érzékkel válogatja össze a bibliai

⁴²⁶ Szöllősi i.m. 104-105. Róm4:16,21, Gal3:7

⁴²⁷ Heidelbergi Káté 26. Kérdés-felelet. A Magyarországi Református Egyház Hitvallási Iratai. A Heidelbergi Káté. A második Helvét Hitvallás. MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp. 1992. 47-48.

⁴²⁸ A Kátét elkészítő tudóscsoport kiemelkedő alakjai Ursinus Zakariás – 1534-1583; Melancton tanítványa – és Olevianus Gáspár – 1536-1587; Kálvin tanítványa, a fejedelem udvari papja. Az 1619. évi sóki zsinat intézkedése a legkorábbi ismert adat, 1630-tól az erdélyi iskolákban is tanítják.

történeteket, példázatokat, nagyon érzékletesen, meghatóan, néha már szívszorongatóan fejti ki azokat allegorikus, tipológikus vagy szimbolikus magyarázatokkal.

Szöllősi művében nem találunk apokaliptikus eszmefuttatásokat, vagy a történelmi események apokaliptikus magyarázatát. Sokkal fontosabb számára az embernek Istennel való kapcsolata. Imádságos könyvét bujdosóknak készítette - feltehetően bujdosóként -, az ő konkrét helyzetükben akar vigasztalást nyújtani és kitartásra, megtérésre buzdítani.

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a bibliai párhuzamok megválasztásánál elsősorban ezek a szempontok vezérlik.

A zsidó-magyar sorspárhuzamot megtaláljuk, sőt azonosítást is megfigyelhetünk, ami leginkább Isten megszólításában - „Magyar Keresztyénség Istene”⁴²⁹, „Magyar keresztyénségnek őriző Istene”⁴³⁰ -, vagy a magyar nép megnevezésében érhető tetten. A „Magyar Izrael” kifejezés tízszer fordul elő, a „Magyar Sion” ötször, a „Magyar Jeruzsálem” kétszer, míg a „magyar nép” összesen háromszor, a „Hazánk” hétszer, és a „magyar nemzet” kétszer.⁴³¹ A „te nevedről neveztetett Magyar Sionid”⁴³², a „te elpusztult Sionod”⁴³³, és „te a mi Istenünk és mi a te népeid vagyunk”⁴³⁴ kifejezések és megfogalmazások viszont nemcsak a zsidó-magyar párhuzamon alapuló protestáns történelemszemlélet megnyilvánulásai, hanem a bibliai alapú kegyes vallásosságé is, amely nagy hangsúlyt helyez az Istennel való szeretetteljes, bizalmi kapcsolatra.

A „...Magyar Izrael árvául hagyott, férjétől és gyermekeitől megfosztott, síró özvegyasszonyként való megszemélyesítése több korabeli szövegben előfordul, de Szöllősi imádságoskönyvében igen következetesen kifejtetté válik ez az azonosítás. ... az árvaként történő önmegjelenítés nemcsak a nemzet nevében történik meg, hanem az azzal színekdochikus viszonyban lévő szűkebb, ténylegesen belátható, konkrét közösség, a hadi tábori nép nevében is ...”⁴³⁵ – jegyzi meg Fazakas Gergely Tamás doktori értekezésében, melyben a XVII. század második felének református imádságos könyveit vizsgálja a protestáns közösségértelmezések szempontjából.

⁴²⁹ Szöllősi i.m. 23.

⁴³⁰ Uo. 40.

⁴³¹ Magyar Izrael: Szöllősi i.m. 4. 15. 22. 31. 45. 51.53-54. 63. 65. 70.

Magyar Sion: Uo. 20. 21. 29-30. 31. 42.

Magyar Jeruzsálem: Uo. 34. 82.

Magyar nép: Uo. 5. (2x) 27.

Magyar nemzet: Uo. 43. 63.

Édes nemzetünk: Uo. 70.

Hazám/Hazánk: Uo. 9. 30. 44. 51. 56. 61. 77.

⁴³² Szöllősi i.m. 29-30.

⁴³³ Uo. 43.

⁴³⁴ Uo. 33.

⁴³⁵ Fazakas Gergely Tamás i.m. 215. 217.

Szöllősi imádságos könyvének egyéni imádságait illetően megállapítja: „... az ezeket megszólaltató imádkozók hasonlóképpen reprezentálják önmagukat, mint a közösség, hasonlóan panaszkodnak zokogva, mint a nemzet vagy a hadi tábor. ... a metaforikus szóhasználat továbbra is megmarad: ha nem is a kifosztott, gyámoltalanul maradt, nyomorúságok között szenvedő közösség nevében, többes szám első személyben szólalnak meg ezek az imádságok, akkor mindenképpen e közösség bármilyen családi állapotú, de árvaként reprezentált egyéne számára válnak mondhatóvá (egyes szám első személyben) ezek a szövegek.”⁴³⁶ Kutatásait összegezve megállapítja: „... református imádságoskönyvek könyörgései nagyrészt többes szám első személyt használtak. Azáltal, hogy az olvasó az imádságokat szó szerint, saját hangján szólaltathatta meg, könnyebbé válhatott az adott közösséghez való tartozás megélése.”⁴³⁷

Őze Sándor a hadi prédikációk vizsgálatánál megjegyzi: „Ha olvassuk a hadi prédikációkat, egy alapellentmondásra leszünk figyelmesek ... hogy a katona szent tud lenni ... A bezöldült agyú katona vágyai leszűkülnek, többnyire egy-két dolog érdekli csupán, amelyből az egyik a gasztronómia ... ez hát az a tömeg, amelytől minden prédikátor elvárta, hogy szentek gyülekezete legyen. Ez a beszédhelyzet a hadi vagy tábori prédikációnál, ami mindezt kiegészíti és módosítja, hogy ezek az emberek naponta a bizonytalanba, a halálba indultak.”⁴³⁸ Igen, a prédikátorok elvárták, hogy a katona szent legyen, mivel egyrészt pont a megszentelődés fordítja el Isten bűneink miatti haragját, másrészt a seregnek, amely nap mint nap Isten ügyéért, az Ő szent nevében harcol, szentnek kell lennie.

Úgy vélem, ez sokkal inkább igaz az imádságokra, melyekkel a prédikátorok megmutatták a „bezöldült agyú” katonáknak, hogyan lehetnek szentek – vagyis feloldották ezt az ellentmondást.

Ezekből az imádságokból nemcsak a bujdosók tábori élete ismerhető meg, de árad belőlük a korabeli ember mély vallásossága. Megfigyelhető az a felfogás, hogy Istennek meg kell segítenie népét, nemcsak a magyar nemzetért, hanem saját dicsőségére, mert a magyar népen és az igaz keresztyén vallás ellen elkövetett gonosztetteket tovább már nem nézheti, nem hagyhatja büntetlenül.

⁴³⁶Uo. 218.

⁴³⁷Uo. 280.

⁴³⁸Őze: A határ és a határtalan. i.m. 105-106.

3. Tofeus Mihály⁴³⁹: A szent Soltárok resolutioja⁴⁴⁰

I. Apafi Mihály udvari prédikátorának a fejedelmi udvarban 1679. május 30. és 1682. május 12. között elmondott prédikációsorozata, ami kiadásban *A szent Soltárok resolutioja* címet kapta, nagy jelentőségű irodalomtörténeti dokumentum, melyből az erdélyi református teológia változásai is betekintést nyerhetünk. A mi szempontunkból a mű legnagyobb értéke, hogy szerzőjük az általunk vizsgált korszak egyik legtehetségesebb prédikátora, aki tisztségéből és hivatástudatából adódóan nyíltan és határozottan rámutatott a fejedelemség problémáira, a Biblia tükrében szemlélve és értékelve a politikai eseményeket.

Tofeus prédikatori nagyságát és isteni elhívását senki sem vitatta, kortársai nagy tisztelettel és elismerően nyilatkoztak róla.

A két íródeák, akik a zsoltármagyarázatokat feljegyezték, a kötet bevezetőjében így méltatják:

„... annak a nagy ajándékú Isten Emberének, a ki ezeket tanítással ki-adta, nagy elméjének sebessége után hasonlóképpen folyó, Isten óltárának tűzével illetett nyelvét, úgy itiljük, nincs penna olly, a melly egészen el-érhesse s le-irhassa.”⁴⁴¹

⁴³⁹ Tofeus Mihály 1624-84; tanult: Székelyhíd, Várad, Gyulafehérvár, Franeker, Utrecht, Harderwijk, Gresham College – London, Leiden; Franekerben Coccejus, Utrechtben Voetius voltak nagy hatású professzorai.

Ld.: Bozzay – Ladányi i.m. 59. 125. 203. 239. Gömöri i.m. 91. Postma, Ferenc – Sluis, Jacob van: Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585-1843. Leeuwarden, Fryske Akademy, 1995. 121.

Hazatérve a váradi iskola rektora, majd sárospataki tanár (1651-53) – kapcsolatba került Comeniussal, aki nagy hatással volt szellemiségére. Ezt követően gyülekezeti lelkészként szolgált Bodrogkeresztúron, Diószegen, Szatmáron, itt figyelt fel rá Apafi fejedelem és hívta meg udvari prédikátorának, mely tisztelet 1665-től haláláig töltötte be, 1679-től erdélyi püspök. Ránk maradt műve: *A szent Soltárok resolutioja*. Kolozsvár, 1683.

„A többi beszédei, a Birák, Rut és Sámuel könyveire, s Máté evangéliumára tett tanításai ... írásban maradtak ... minden bizonynyal elvesztek; ... Föltehetjük pedig, hogy Tisza-Ujhelyi István és Óvári Keszei János, kik a Zsoltárok resolutioját Bornemisza Anna Fejedelem-asszony parancsából hallás után leírták, amazokat is leírták. Maga Tofeus nem írta le beszédeit, «s akaratja ellen revideálta» nézte át a sajtó alá rendezett Zsoltárok resolutioját is.” Koncz József: Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete. (Különlenyomat a Protestáns Közlöny-ből) Kolozsvár, 1893. 45.

Életét feldolgozta Koncz József - Koncz József: Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete. (Különlenyomat a Protestáns Közlöny-ből) Kolozsvár, 1893. -, szemléletét a zsoltárrezolúciók alapján Kathona Géza – Kathona Géza: Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban. In: Varjas Béla szerk.: Irodalom és ideológia a 16-17. században. Akadémiai Kiadó, Bp. 1987. 401-425.

⁴⁴⁰ A szent Soltárok resolutioja és azoknak az erdélyi fejedelmi evangelica reformata udvari szent ecclesiára lélek és igasság szerint való szabása. Kolozsvár, 1683. RMK 1302. A fejedelmi pár Tisza Ujhelyi István és Óvári Keszei János íródeákokkal a prédikációkat hallás után leíratta és saját költségén kiadatta.

„Ezen 150 beszédnek csaknem felét (70) püspökségének három első évében 1679 május 30 – 1682 május 12-ig különböző helyeken tartotta, a szerint, a mint a fejedelmi udvar most itt, majd amott tartózkodott. Fejérvártt mondott ezen rövid idő alatt és püspöki teendői mellett 27-et, Fogarasban 17-et, Radnóton 10-et, Ebesfálván (Erzsébetváros) 8-at, Nagy-Sinken 4-et, Porumbákon 3-at, és Szamosujvártt 1-et. A többit hol és mikor mondotta: nincs kitéve a beszédek elején.” Koncz i.m. 46.

⁴⁴¹ A szent Soltárok resolutioja ajánlásában (oldalszám nélkül).

A „nagy ajándékú Isten Embere” megnevezés is erről tanúskodik, ám a bibliai utalással nem kisebb személyhez, mint az Ószövetség egyik legnagyobb prófétájához, Ézsaiáshoz hasonlítják őt.⁴⁴²

Koncz József és Kathona Géza is idézi Bod Péter megállapítását Tofeus beszédmódját, szavait illetően:

„... hathatóságok voltak, mint a vasszegek, érezhetőleg szűrőszak, most is az olvasó érzi azoknak ösztönző erejét, hát mikor szólotta élő nyelvvel az Istennek az a nagy embere.”⁴⁴³

Figyelemre méltó, hogy Bod Péter is Isten nagy emberének nevezi a püspököt, amiből arra következtethetünk, hogy ez elterjedt vélekedés volt őt illetően.

Konc József azt is hozzáfűzi: „A hibát, bűnt, visszaélést kimélet és személy-válogatás nélkül ostromozta, urban, szolgában, fejedelemben, alattvalóban. Az erény-követőknek jutalmat, a szenvedőknek vigaszt nyújtott; bibliai történelmi példákkal kölcsönzött súlyt szavainak”⁴⁴⁴.

„Mikor azért azt mondjuk, hogy ez becsületes Nemes ember, nagy Ur gyermeke, többit ér a parasztember gyermekénél, emberek itéleti szerint meglehet, de az Isten itéleti szerint nem: mert a mint senkit a nemességért s gazdagságért Isten nem szeret, úgy senkit a szegénységért s parasztságért nem utál.”⁴⁴⁵

„Hogy illy keményen prédikáljak, a szoros kötelesség kényszerít, tetszik-é, nem tetszik-é, arról nem tehetek ... csak Istennek tessék”⁴⁴⁶

„Bizony Tofeus szolgálatát úgy végezte, hogy személyekre nem volt tekintettel, s az igazságot keményen ráolvasta még a fejedelmre is”⁴⁴⁷ - állapítja meg Kathona Géza, aki a következőkben látja ennek okát: „Mint egykor a zsidó népet Mózes Egyiptomból a Vörös-tengeren át az ígért földje felé, úgy a chiliaszta Tofeus ezt a szentség állapotába helyezett udvari eklézsiát új Mózesként akarja az ítélet tüzeiben megsemmisülő világból Krisztus ezeréves birodalmába átvezetni.”⁴⁴⁸

Hogy megértsük Tofeus Mihály püspök prédikációit, hatását, üzenetét, legelőször történelemszemléletét - illetve korának történelemszemléletét - kell közelebbről megvizsgálnunk.

⁴⁴² Ézs6:5-8

⁴⁴³ Kathona i.m. 403. Koncz i.m. 39.

⁴⁴⁴ Koncz i.m. 38-39.

⁴⁴⁵ Tofeus i.m. 658.

⁴⁴⁶ Uo. 417.

⁴⁴⁷ Kathona i.m. 414.

⁴⁴⁸ Uo. 424.

„Tofeus történelemszemléletének szilárd vázát alkotja az a középkori eredetű, Melanchton által is felkarolt s hozzá még Alsted közvetítésével is érkezett világkép, mely a dánieli prófécia 7. és 12. fejezetei és a XC. zsoltár rabbinikus értelmezése szerint az Illés-jóslat keretei közt a négy transzcendens birodalom (babiloni, perzsa, görög és római) uralma alatt a hat teremtésnapnak megfelelő hat 1000 éves napra, tehát összesen 6000 évre szorítja össze a világ és az emberiség életkorát olyformán, hogy a római birodalom mandátumát a „translatio”-elmélet alkalmazásával saját koráig hozza le.”⁴⁴⁹

Ehhez hozzátéve az idők megrövidítésére értelmezett ígéretet – „és ha az Úr nem rövidítené meg azokat a napokat, nem menekülne meg egyetlen halandó sem; a választottakért azonban, akiket Ő kiválasztott, megrövidítette azokat a napokat”⁴⁵⁰ –, Krisztus visszajövetelét a XVII. század végére várták.

A kereszténység időfelfogása lineáris. A teremtettségnek, a történelemnek van kezdete és van vége, emberi síkon fogalmazva: *volt* kezdete és *lesz* vége.

E két biztos pont között húzódik az a horizont, amely az egyes ember és az emberiség földi életét átfogja, behatárolja, korlátozza – ez az idő. A másik horizont, mely szintén átfogja, behatárolja és korlátozza az ember földi életét - a tér -, témánk, vizsgálódásunk szempontjából és történészi mivoltunkból következően csekély figyelmet kap.

A teremtettség története korszakokra tagolható az emberi időfelfogás és -tapasztalat szerint.

A legalapvetőbb korszakolás a keresztény teológiában a teremtési napok analógiájára 6+1 „napra”, ezer évre osztja a világtörténelmet, s az utolsó ezer év – a millenium – Krisztus királyságának megvalósulása a földön⁴⁵¹. E felfogás Augustinusra vezethető vissza⁴⁵²,

⁴⁴⁹ Uo. 404.

⁴⁵⁰ Mk13:20

⁴⁵¹ Vö. Jel20:1-7

⁴⁵² „... az időbelit, a változót éppúgy alacsonyabb rendűnek tartja az örökkévalóhoz és változatlanhoz képest, mint az időbelire vonatkozó megismerést az örökkévaló megismeréséhez képest. A történeti események jelentőségét az adja, ami az időbeliség felett áll: az örök és változatlan isteni terv. ... Ha pedig a történelem értelme a történelem „fölkelt” van, akkor a politikai intézmények, államok története nem bír jelentőséggel. ... A valódi történelem ott jelenik meg, ahol az örökkévaló terv látványosan belép az eseménytörténetbe – vagyis az üdvtörténetben. Ez a valódi történelem a már említett két civitas története, melyek elválaszthatatlanul és megkülönböztethetetlenül együtt élnek az utolsó ítéletig, amikor örökre világosan különválnak. ...” *Boros Gábor* főszerk.: *Filozófia*. Akadémiai Kiadó, Bp. 2007. 303-304.

Az emberiség történelmét hat korszakra osztja: 1. Ádám-tól Noéig – csecsemőkor; 2. Noétól Ábrahámig – gyermekkor; 3. Ábrahám-tól Dávidig – serdülőkor; 4. Dávidtól Krisztus első eljöveteleig – ifjúkor; 5. Krisztus második eljöveteleig – öregkor. „Olykor hetedik korszakként beszél az utolsó ítéletet követő örökkévalóságig tartó időről, melyet a kárhozottak bűnhődéssel, az üdvözültek Isten boldogító szemlélésével töltenek. E korszakok egymásutánja az emberiség külső történetében semmiféle fejlődést nem jelent, és üdvtörténeti jelentőségük sem egyforma. A bűnbeesés és Krisztus első eljövetele előtti nevezetes események nem önmagukban hordozzák jelentőségüket, hanem próféciaként előre utalnak Krisztus történetére. A legnagyobb jelentősége az első és az utolsó korszaknak van, mely a valódi történelem első két fordulópontját jelöli. Jóllehet a két civitas képletes alapítói Káin és Sét, Ádám-ban már mindkettőnek az előképe megtalálható, és az ő bűnei indítják el az ember valódi történelmét. A bűn lehetősége pedig onnan származik, hogy Isten az embert

melyhez kapcsolódik a két város elmélete. Isten népe egy átmeneti korban él, mely Krisztus testet öltése és dicsőséges visszajövele között telik, és a világ városában, tulajdonképpen annak fogságában, mivel a világban van, de nem a világból való. Ahogy Jézus mondja: „Nem a világból valók, mint ahogy én sem vagyok a világból való.”⁴⁵³ E földi körülmények között a két város polgárai egymással összekeveredve, de akaratukban elkülönülve élnek, ám az ítélet napján már testileg is különválnak egymástól.⁴⁵⁴

„Az apokaliptika az egyetemes időhöz az aeternitashoz kapcsolja az ember világát. Így értelmet ad az emberi egyedi lét adott pillanatának. A földi élet ezáltal kapcsolódik az emberiség történetéhez, a jelen idejét kitolja hátra és előre.

A múlttal ad neki egy mitikus teremtetési pontot, kezdetet, amely csak egy közösségi léten keresztül értelmezhető, és jövőt vetít elé a kollektív véggel. Ennek a végnek azonban csak egy célja van, a küldetés beteljesítése. A múlt példa, a jövő cél. A jelennek a célt kell szolgálnia, ez a vonatkoztatási pont a benne élők számára.”⁴⁵⁵

„A Biblia apokaliptikus irodalma a maga szerény mennyiségével aligha áll arányban azzal a hatalmas hatással, amely a bibliai tradíciót követte. Ennek oka az, hogy mind az Ószövetségben, mind az Újszövetségben az apokaliptikus irodalomnak csupán kezdetéről olvashatunk; mindkét szövetség utáni kor kedvezett az apokaliptika terjedésének. A keresztyénüldözések új aktualitást adtak az apokaliptikus történetmagyarázásnak; megerősítették azt a nézetet, hogy az a kor, amelyben az első keresztyének éltek, az utolsó *aetas* (= *aión*). Mindez az üdvtörténet szisztematizálásának megerősödéséhez vezetett, amelyben az Imperium Romanum a potenciális rossz megtestesítője lett. A helyzet természetesen megváltozott a keresztyénség államvallássá tételével; ekkor viszont a Rómát fenyegető népvándorlások váltak az apokaliptikus események negatív hőseivé. Róma

ambivalens természettel teremtette: olyannal, mely választani képes a jó és a rossz között. S éppen e szabadság az, ami miatt csak az emberrel kapcsolatban beszélünk történelemről. A teremtett világ többi résztvevőjének természete állandó, nem változhat az idők során. Bizonyos értelemben az ember természete is ilyen, de van egy nagy különbség: az ember teremtett természetének lényegi jegye a szabad akarat, mellyel maga dönthet sorsa felől. A másik nagy fordulópontra Krisztus első eljövetele, ami lehetőséget ad a megigazulásra. Ez az a pont, ahol a történelem értelme megjelenik a történelmen belül. A végső, örök korszakban az üdvözültek állapota lényeges változásoktól mentes, de nem teljesen változatlan, hiszen éreznek, emlékeznek, mozognak. Tehát az idő nem szűnik meg, csak a történelem.” Uo. 304.

Augustinus szerint az egyes korszakok fejlődési fokozatot nem jelentenek, vagyis ezzel elveti azt a Hésziodosztól eredő elképzelést, mely szerint az egymást váltó világkorszakok – Hésziodosznál aranykor – ezüstkor – bronzkor – vaskor – csökkenő értékűek.

Augustinus elutasítja a khiliazmust és a vilávége időpontjának meghatározására irányuló spekulációkat. Kálvin szintén óv az ilyen jellegű számításoktól és Isten előttünk rejtett titkainak firtatásától.

⁴⁵³ Jn17:16

⁴⁵⁴ Augustinus: *De Civitate Dei*. Művét az a történelmi esemény ihlette, hogy 410-ben Alarich vezetésével a gótok feldúlták Rómát. 413-426-ig írta 22 kötetes művét. Legújabb kiadása: *Augustinus Aurelius: Isten városáról* 1-4. kötet. ford.: Földváry Antal. (felújított változat) Kairosz Kiadó, Bp. 2005-2009.

⁴⁵⁵ *Őze: Virrasztó darvak*. i.m. 31.

biztonságának megingása vezette oda Augustinust, hogy magát a Római Birodalmat is besorolja a világtörténelem aiónjai közé, ezzel átmentve ezt a fontos apokaliptikus látásmódot a középkor számára.”⁴⁵⁶

Az *aión* szó jelentése életkor, a megélt idő, mint teológiai kifejezés korszakot jelent. Az Újszövetség alapján kettő van, a jelenlegi és az eljövendő.⁴⁵⁷ A jelenlegi még tart, de Jézus megjelenésével már az új is hat, mert Isten Fia az aiónok végén jelent meg, és az övéi ezáltal - Általa - megízlelték a jövendő aión erejét.⁴⁵⁸

Ehhez társul még a dánieli négy világbirodalom koncepciója, amely egyrészt a Nabukodonozor álmában szereplő szobor, másrészt - és főként - a Dániel látomásában megjelenő négy fenevad alapján feltételezi az egymást váltó korszakokat a történelemben.

„Nebukadneccar uralkodásának tizenkettedik évében álmot látott Nebukadneccar, nyugtalan lett a lelke, és nem tudott tovább aludni. ...

Neked, ó, király, látomásod volt: egy nagy szobrot láttál. A szobor hatalmas és roppant fényes volt. Előtted állt, és rettenetes volt ránézni is. Ennek a szobornak a feje színaranyból volt, a melle és a karjai ezüsből, a hasa és az oldala rézből, a lábszárai vasból, lábai pedig részint vasból, részint cserépből voltak. Miközben nézted, egy kő zuhant le, anélkül hogy valaki hozzányúlt volna, ledöntötte a szobrot vas- és cseréplábairól, és darabokra zúzta az egészet. Összezúzódott a vas, a cserép, a réz, az ezüst és az arany, és olyan lett az egész, mint nyári szérűn a polyva, amelyet elvisz a szél, és nyomát sem lehet találni. A kő pedig, amely ledöntötte a szobrot, nagy hegygé lett, és elfoglalta az egész földet. Ez az álom, és a magyarázatát is elmondjuk a királynak. Ó király, királyok királya, akinek a

⁴⁵⁶ KBL I. 97.

⁴⁵⁷ Vö. Mt12:32, Ef1:21

⁴⁵⁸ *Aión* – görög szó, jelentése: életkor, a megélt idő – innen általánosítva: generáció, világkorszak, a kezdettől mostanig eltelt idő, mostantól az idők végéig, örökkévalóság. Platónnál, a sztoikusoknál, Philonnál: időfeletti idő, az idő ideája – szemben a khronosszal (felosztható, mérhető idő), A hellenisztikus filozófiában: az isteni teljesség kiáramlásai, közbülső fokozaton álló istenek, egy-egy világkorszak urai; a korszakok állandó körforgásban következnek egymás után. A zsidó apokaliptika és a rabbinista irodalom két aiónt különböztet meg, melyek időben és térben is elválnak egymástól: a mi világunk és Isten világa; A Messiás megjelenése véget vet a földön a jelenlegi aiónnak és megkezdődik az isteni. Újszövetségi értelemben: jelenlegi és eljövendő világ - Mt12:32; Ef1:21 -, a jelenlegit az ítélet zárja le - Mt13:49 -, a jelenlegi gonosz, Jézus azért jött, hogy kiszabadítsa belőle - Gal1:4 -, az aiónok végén vagyunk - 1Kor10:11 -, Isten Fia az aiónok végén jelent meg - Zsid9:26 - és az övéi megízlelték a jövendő aión erejét - Zsid6:5. Mint melléknév – *aióniosz* – a jövendő aiónra vonatkozik; az örök élet az ítélet után kezdődik - Róm2:5-7 -, (az eljövendőt Jézus szembeállítja ezzel az étellel - Mk10:29-31), Jézus követői számára mégis jelen - Jn3:15, 5:24, 17:3. KBL I. 23-24.

„Az apokaliptika gyakran korszakokra, éonokra osztja az idő történetét. Az apokaliptikában az idő a vég felé közeledve egyre gyorsabban fut, az évtizedek gyorsabban telnek, és „az idő folyamként jelenik meg, amelynek forrása a teremtés örökkévalósága, és amely változó esséssel végül a megváltás örökkévalóságának tengerébe ömlik.” Az egyéni élet, de maga az emberiség története is csak értelmezhetetlen, elhanyagolható tényező. A történetekhez való hozzáállás az apokaliptikában passzív, hiszen minden történik, senki sem cselekszik.”
Őze: A határ és a határtalan. i.m. 266.

menny Istene királyságot, hatalmat, erőt és méltóságot adott, kezébe adta az embereket, a mezei állatokat és az égi madarakat, bárhol laknak is, és mindezeknek uralkodójává tett: te vagy az aranyfej! De utánad más királyság támad, alacsonyabb rendű a tiednél. Azután pedig egy harmadik királyság, rézből való, amely az egész földön uralkodik. A negyedik királyság erős lesz, mint a vas. Mert ahogyan a vas összetör és szétzúz mindent, úgy fogja pörölyként összetörni és szétzúzni amazokat. Azt is láttad, hogy a lábak és az ujjak részint cserépből, részint vasból vannak. Az a királyság ugyanis szétszakad, de marad benne valami a vas keménységéből, ahogyan láttad, hogy a vas keveredett az agyagcseréppel. Lábujjai részint vasból, részint cserépből voltak; eszerint a királyság részint erős, részint törékeny lesz. Vasat láttál agyagcseréppel keveredve. Azok ugyanis házasság révén keverednek, de nem egyesülnek egymással, ahogyan a vas sem egyesül a cseréppel. Ezeknek a királyoknak az idején támaszt a menny Istene egy királyságot, amely nem semmisül meg soha, és a királyi uralom más népre nem száll át. Összetöri mindezeket a királyságokat, és véget vet nekik, maga pedig fennáll mindörökké. Ezért láttad, hogy a hegyről egy kő zuhant le anélkül, hogy valaki hozzányúlt volna, és összetörte a vasat, a rezet, a cserepet, az ezüstöt és az aranyat. A nagy Isten tudtára adta a királynak, hogy mi történik majd ezután. Igazat mond ez az álom, és bizonyos a magyarázata.”⁴⁵⁹

Az idézett esemény-élmény történeti háttérének, keletkezési körülményeinek vizsgálata nem feladatunk, az üzenet feltárása viszont igen. Az üzenet látszólag egyértelmű: az Újbabiloni Birodalom el fog bukni. Valóban csak ennyiről lenne szó? Természetesen nem. Ám az egymást váltó birodalmak és Isten királysága megvalósulása sem meríti ki teljesen a prófécia tartalmát. Fordítsuk most figyelmünket a kijelentés helyett arra, aki a kijelentést kapta: Nabukodonozorra – a zsidó nép legnagyobb ellenségére -, és arra a kérdésre keressük a választ, hogy Isten miért jelenti ki akaratát pont egy pogány, bálványimádó, népe szemében gyűlöletes, kultuszi szempontból utálatos személynek.

Azért, mert Isten nézőpontja teljesen más, mint a miénk. Az Ő terveiben még Nabukodonozornak is jut szerep, Jeremiás prófécijában egyenesen a szolgájának nevezi őt, az Újbabiloni Birodalmat pedig büntetőeszközeként.⁴⁶⁰

De miért pont Nabukodonozor?

Azért, amiért pont Ábrahám ... pont Dávid ... pont Illés ... - pont te és pont én.

⁴⁵⁹ Dán2:1, 31-45

⁴⁶⁰ Jer25:8-9

Mert, végül is, Isten választhatott volna bárki mást, bármelyik „szerepre” - de így tetszett Neki -, mert Ő a Mindenható Isten. Az Ő tervében mindenki szerepel, és Nála sohasem az ítéleté és a pusztulása az utolsó szó.

„De ha majd eltelik a hetven esztendő, megbüntetem Babilónia királyát és népét - így szól az Úr -, meg a káldeusok országát bűnei miatt, és pusztává teszem örökre. Mert beteljesítem mindazt, amit erről az országról mondtam, mindazt, ami meg van írva ebben a könyvben, amit Jeremiás a népekről prófétált. Ők is szolgálni fognak hatalmas népeknek és nagy királyoknak. Így fizetek meg nekik tetteikért, amelyeket saját kezükkel követtek el.”⁴⁶¹

Ámde addig is nagyon fontos feladata van népének:

„Így szól a Seregek Ura, Izráel Istene az egész fogoly néphez, amelyet fogságba vittek Jeruzsálemből Babilóniába: Építsetek házakat, és lakjatok bennük! Ültessetek kerteket, és egyétek azok gyümölcsét! Házasodjatok, szülessenek fiaitok és leányaitok! Házasítsátok meg fiaitokat, és adjátok férjhez leányaitokat! Szüljenek azok fiúkat és leányokat! Szaporodjatok és ne fogyjatok! Fáradozzatok annak a városnak békességén, ahová fogságba vitettelek benneteket, és imádkozzatok érte az Úrhoz, mert annak békességétől függ a ti békességetek is!”⁴⁶²

Ezek ugyanolyan fontos üzenetei a jövődőlésnek, ám hajlamosak vagyunk megfélekedezni róluk, mint ahogy arról is, hogy elgondolásaink nem egyeznek meg Isten terveivel.

Most vizsgáljuk meg a négy világbirodalom koncepcióját Dániel látomása alapján.

„Négy igen nagy vadállat emelkedett ki a tengerből, mindegyik különbözött a többitől. Az első olyan volt, mint az oroszlán, de sasszárnyai voltak. Láttam, hogy kitépték a szárnyait, és fölemelték a földről, két lábra állították, mint egy embert, és emberi értelmet adtak neki. A következő, a második vadállat, medvéhez hasonlított. Félig már fölkel, és három borda volt a szájában, a fogai között. Ezt mondták neki: Kelj föl, egyél igen sok húst! Azután láttam a következőt, amely olyan volt, mint egy párduc, de négy madárszárny volt a hátán. Négy feje is volt a vadállatnak, és hatalmat adtak neki. Ezután egy negyedik vadállatot láttam az éjszakai látomásban: ijesztő, rémületes és rendkívül erős volt. Igen nagy vasfogai voltak; evett, rágott, és a maradékot összetaposta lábaival. Ez egészen más volt, mint az előző vadállatok, és tíz szarva volt. Figyeltem a szarvakat: egyszerre csak

⁴⁶¹ Jer25:12-14

⁴⁶² Jer29:4-7

egy másik kis szarv emelkedett ki közülük, az előző szarvak közül pedig három letört előtte. Olyan szemei voltak ennek a szarvnak, mint az embereknek, és nagyokat mondó szája volt. ... Ez a négy hatalmas vadállat négy királyságot jelent, amelyek létrejönnek a földön.”⁴⁶³

A reformatori értelmezések megismeréséhez Károli Gáspár *Két könyv*⁴⁶⁴ című művét vegyük alapul, ami azért is jó példa számunkra, mert nem az ő saját műve, hanem a lutheri-melanchtoni történelemszemlélet szinte szó szerinti átvétele, mely Luther 1518-tól megjelenő írásaiban⁴⁶⁵ bontakozik ki, rendszerbe foglalása Melanchton és egy barátja, Johannes Carion⁴⁶⁶ munkája.

Károli 1556-ban került a wittenbergi egyetemre, ahol Melanchton 1560-ban bekövetkezett haláláig tartotta világtörténelmi előadásait, tehát történelmi világképe a wittenbergi történelemszemlélet magyar átdolgozása.⁴⁶⁷

Az első könyv arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi az oka a magyarországi török pusztításnak és miért nincs az ez elleni védekezésnek eredménye. Röviden összefoglalva: a magyarok elfordultak Istentől, ahogyan ezt a zsidó nép is tette, Isten pedig megbüntette őket bűneik miatt – ahogyan ezt a zsidó néppel is tette.⁴⁶⁸

A török Isten szolgája, büntetésének eszköze – amint ezt annak idején Jeremiás próféta hirdette Nabukodonozorról.⁴⁶⁹

A második könyv korának világvégéhez való közelségét bizonyítja, melynek jelei a hamis tanítások, az Antikrisztus – a pápa és a török –, melyek bűnbánatra, megtérésre, megtisztulásra és az ítéletre való felkészülésre kell, hogy késztesse minket.

Ennek bizonyítására felhasználja a zsidó rabbinikus hagyomány eszkatologikus elképzeléseit, mely egy Illés prófétának tulajdonított jövendölés alapján a történelmi folyamat időtartamát 6000 évben határozza meg, melyet háromszor 2000 évre oszt, úgymint tóra előtti, tóra alatti és

⁴⁶³ Dán7:3-8,17

⁴⁶⁴ Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencsájének okairul: melyből megérthetni, mi az oka az Magyarországnak is romlásának és fejedelmeknek szerencsétlenségeknél és micsoda jelenségekből esmérhetjük meg, hogy az Istennek ítéleti közel vagyunk. Debrecen, 1563. RMK 52.

⁴⁶⁵ Pl.: az 1529-ben megjelent *Vom Kriege wider die Türken* és *Heerpredigt wider den Türken*, valamint az 1541-ben kiadott *Vermahnung zum Gebet wider den Türken*.

⁴⁶⁶ Carion, Johannes 1499-1537, I. Joachim brandenburgi választófejedelem udvari asztronómusa és matematikusa, asztrológiai és apokaliptikus művek szerzője. 1532-ben Wittenbergben jelent meg *Chronicon durch Magistrum Carion, fleissig zusammengezogen, meniglich nutzlich zu lesen* című műve, melyet Melanchton dolgozott át és bővített ki Krisztus születéséig, majd Nagy Károly uralkodásáig, halála után pedig veje egészítette ki további két kötettel. Teológiai szempontú világkrónika, a wittenbergi történelemszemlélet reprezentánsa.

⁴⁶⁷ Ugyanilyen wittenbergi hatások figyelhetők meg pl.: Batizi András, Szkhárosi Horvát András, Szegedi Gergely, stb. műveiben és Benczédi Székely István krónikájában.

⁴⁶⁸ Ézs60:12, Dán2:21

⁴⁶⁹ Jer25:8-9,11

messiási idő.⁴⁷⁰ Ami Dániel próféta látomásait⁴⁷¹ illeti, a négy világbirodalom a babiloni, méd-perzsa, görög-makedón és a római, a török pedig a negyedik fenevad tíz szarva között hirtelen kinőtt kis szarv.

Károli számítása szerint már 5505 év telt el, továbbá úgy gondolja, hogy Isten siet, és nem várja be a teljes 6000 év leteltét, mely azt igazolja, hogy nem lehet már messze a világ vége. Ezt támasztja alá - a dánieli jövődölések mellett - az Újszövetség apokaliptikus leírásainak szemmel látható beteljesülése, melyek a világ megsemmisülés előtti felbomlását, szellemi széttűllését tanúsítják.⁴⁷²

A természeti katasztrófáknak a még nagyobb rossz bekövetkeztének előjeleiként való értelmezése ma is elég gyakori, a történetírók tanúsága szerint a korban általános volt, más értelmezés nem merült fel velük kapcsolatban. Nézzünk rá két példát Csereitől 1681-ből és 1690-ből:

„De már közelget vala az erdélyi fatum, melyet Isten sok jelekkel praesagiáltatta, kivált azzal, hogy azon esztendőben, mikor a fejedelem fiát választák fejedelemségre, oly rendkívülvaló földingás lön Erdélyben sok helyeken, melyhez hasonló régtől fogva nem hallatott, kivált a Barczán és Brassóban oly nagy mértékben volt, hogy a toronyban levő harangok magoktól sonust adtanak, sok házak falai megromladoztanak. Melylyel is kétség kívül az erdélyi statusnak megváltozása példáztaték; mert azt már eleitől fogva minden historiákból observálhatni, hogy a földindulás az akkori állapotnak megváltozását jövődöli.”⁴⁷³

„Szörnyü rendkívülvaló árvizek lőnek szerte szélyel az országban, kétségkívül praesagiálták a sok idegen had Erdélyre való jövetelét.”⁴⁷⁴

⁴⁷⁰ A történelem három korszakra osztását láthatjuk pl.: Fiorei Joachimnál a Szentháromság alapján, az antik filozófiában a fémek alapján (aranykor: békés, boldog, javakban bővelkedő korszak – ezüstkör: az emberiség romlásával kezdődött – vaskor: háborúkkal, erőszakkal, nyomorúsággal terhes jelen) (Vö. 215. lábjegyzet – alkímia), de más vallásokban és mítoszokban is felfedezhetjük pl.: Arthur-mondakör (*Malory, Thomas: Arthur királynak és vitézeinek, a Kerek Asztal lovagjainak históriája*. Helikon, Bp. 1970.). A jelenlegi gonosz és az eljövendő boldog korszak, illetve a kettő közötti apokaliptikus-eszkhatologikus harc elképzelése szintén megfigyelhető más vallási rendszerekben és mitológiákban – pl.: skandináv mitológia – *Ragnarök*.

⁴⁷¹ Dán2:31-35, 7:2-9

⁴⁷² Pl.: A nap és a hold elhomályosodik, a csillagok lehullanak, a természet megszokott rendje felborul, stb.

Károli i.m. 93-110. *Kathona Géza: Károlyi Gáspár történelmi világképe*. Tanulmány a magyar protestáns reformatori apokalyptika köréből; Theologiai tanulmányok 75. Debrecen, 1943. 18-25.

⁴⁷³ Miklósvárszéki Nagyajtai *Cserei Mihály Históriája* 1661-1711. A szerző eredeti kéziratából Kazinczy Gábor által. Pest, 1852. 127.

⁴⁷⁴ Uo. 197.

A világtörténelmet vizsgálva megállapítható, hogy Isten jelen van benne, és örködik az általa megszabott rend felett. A világ jelenlegi állapotát figyelve pedig kitűnik előttünk, hogy nem lehet már messze a vég ideje.

A 2Thessz2:3-4 és a Dán11:36 alapján a világ végét közvetlenül megelőző időben megjelenő Antikrisztus nem lehet más Károli szerint csak a pápa. Az eddig elmondottak alapján tehát világos, hogy a török és a pápa az az ellenség, mely az utolsó időben a keresztyénséget pusztítja, mivel mindkettő az evangélium meghamisításából keletkezett.

E pusztítás lelki síkon folyik - az evangéliumot és az igaz hitet rontják meg -, ezért az ellenük való fellépésnek is lelki felkészüléssel kell kezdődnie.

Mivel a török „Isten ostora”, bűneink miatt ránk szabadított büntetés, ezért az ellene való fegyveres harcot bűnbánatnak és megtérésnek kell megelőznie.

A töröknek apokaliptikus történelmi szerepet tulajdonít, küldetése transcendens és eszkatologikus, feladata elvégzése után maga Isten fogja eltávolítani, ám hogy ez mikor következik be, az csak rajtunk múlik. Ezért kell mielőbbi teljes bűnbánattal és imádsággal siettetni a török megsemmisülését és az ezzel bekövetkező világvégét.

A bűnbánatra való felhívás nagy hangsúlyt kap Károlinál, mivel a török pusztításból való szabadulás egyetlen útját ebben látja.

„Kálvin nem ért egyet Wittenberggel a történelem vonatkozásában. Tagadja a dánieli négy vadállat értelmezését, ... a zárt keretet, török kijelentésre visszavezethető apokaliptikus voltát. A kis szarvat a Julius Caesar utáni császárokra értelmezi, szerinte a kijelentések nem vonatkoznak Krisztus utánra. Így a pápáról elismeri Antikrisztus voltát, de apokaliptikus funkció nélkül.

Kathona Géza nyomán le kell szögezünk, hogy a XVI. századi zsidó-magyar párhuzam exegetikai, teológiai háttere, apokaliptikus színezete a wittenbergi történeti világképhez tartozott, és a kálvinizmusnak nem volt köze hozzá, mint ahogy azt Benda Kálmán állította. Annyiban viszont igaza van Bendának, hogy ez a párhuzam nem a Luther-Melanchton hatásra jött létre. Ez csak fölerősített egy már meglévő, régi magyar hagyományt.”⁴⁷⁵

A XVI. századi magyar prédikátorok általában nem adnak pontos meghatározást, magyarázatot az Antikrisztusra, hanem „a Bibliának a világvégét magyarázó helyeibe helyettesítik be koruk hatalmait és vallásait. Az Apokalipszis és Dániel könyvének figuráit, a Bestiát, a hamis prófétákat, a nagy Paráznát, Gógot és Magógot, stb. egyenként vagy együttesen jelölik a korszak jelenségei, a pápa, a török, és nem protestáns felekezetek. Az

⁴⁷⁵ Őze: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet” i.m. 110.

Antikrisztus lehet testi, lelki, lehet misztikus test. Lehet egy és lehet több. Születhetett századokkal ezelőtt ... és működhet most is. Lényege az eretnecség, a félrevezetés, az, hogy az igaz egyház székéből igyekszik káromolni az Istent.”⁴⁷⁶

A XVII. század második felében az apokaliptika ismét előtérbe kerül. Ekkor már nem a számítások-spekulációk, hanem a harc kapja a vezető szerepet.

Igaz ugyan, hogy Jézus is beszél az idők jeleiről, melyeket megfigyelve felismerhető a végidők közelsége vagy inkább az idő teljessége⁴⁷⁷, ám azt is mondja, hogy ez nem kiszámítható⁴⁷⁸.

„Így ti is, amikor mindezt látjátok, vegyétek észre, hogy közel van ő, az ajtó előtt.”⁴⁷⁹

„Azt a napot viszont, vagy azt az órát senki nem tudja: sem az ég angyalai, sem a Fiú, hanem csak az Atya egyedül.”⁴⁸⁰

„Ezért legyetek ti is készen, mert abban az órában jön el az Emberfia, amelyikben nem is gondoljátok!”⁴⁸¹

Ez minden, amit tudhatunk a világvége időpontjáról, és kijózanító figyelmeztetésként hadd álljon mellette:

„Bizony, a ti gondolataitok nem az én gondolataim, és a ti utaitok nem az én utaim - így szól az Úr. Mert amennyivel magasabb az ég a földnél, annyival magasabbak az én utaim a ti utaitoknál, és az én gondolataim a ti gondolataitoknál.”⁴⁸²

Istennek – velünk ellentétben – nem az időpont a fontos, hanem, hogy már e földön Vele és Neki éljünk. Ez esetben akármikor jöhet a világvége és az utolsó ítélet, az semmi kockázatot sem jelent a számunkra. Mi mindig időpontokban és határidőkben, vagyis a *majd*-ban gondolkodunk. Isten örökkévaló, mindenható, teremtő, és lehetne tovább sorolni a „jellemzőit”, olyan kifejezéseket, melyeket felfogni sem tudunk. Mi „időbe szorított” lények,

⁴⁷⁶ Uo. 123.

⁴⁷⁷ „Amikor látjátok, hogy felhő támad nyugatról, mindjárt azt mondjátok, hogy eső jön; és úgy lesz. Amikor pedig azt halljátok, hogy a déli szél fúj, azt mondjátok, hogy hőség jön; és úgy lesz. Képmutatók, a föld és az ég jelenségeit felismeritek, e mostani időt miért nem tudjátok felismerni?” Lk12:54-56.

„Amikor esteledik, ezt mondjátok: Szép idő lesz, mert vöröslik az ég! Reggel pedig: Ma zivatar lesz, mert vörös és borús az ég. Képmutatók! Az ég arcát meg tudjátok ítélni, az idők jeleit pedig nem tudjátok? E gonosz és parázna nemzedék jelt követel, de nem adatik neki más jel, csak a Jónás próféta jele.” Mt16:2-4.

„Mert ahogyan Jónás három nap és három éjjel volt a hal gyomrában, úgy lesz az Emberfia is a föld belsejében három nap és három éjjel.” Mt12:40. Vagyis itt Jézus magáról beszél, hogy Őbenne teljesednek be az ígéretek, Ő a Messiás, Ő végzi el a megváltásunkat, és nem arról, hogy tapasztalati úton vagy tudományos spekulációkkal a világvége időpontja kiszámítható. Ettől óva int, arra figyelmeztet, hogy bármikor is következik be a visszajövetele, legyünk készen.

⁴⁷⁸ „Az Isten országa nem úgy jön el, hogy az ember jelekből következtethetne rá.” Lk17:20b

⁴⁷⁹ Mt24:33

⁴⁸⁰ Mt24:36

⁴⁸¹ Mt24:44

⁴⁸² Ézs55:8-9

korlátozottak, teremtmények vagyunk; csak hogy ebből még nem következik az „idő-mániánk” - az a bűneset következménye. Isten arra akar tanítani minket, hogy az örökkévalóságban éljünk, és a *most*-ban gondolkodjunk. Ez mindaddig nem lehetséges, amíg a *mikor* a fő kérdés számunkra. Ha Isten cselekvésének időbeliségére koncentrálunk, és nem Istenre magára, akkor elveszítjük az örökkévalóság távlatát. Isten beavatkozása az időbe értünk történik, és nem az időért. Az, hogy Ő az időben megnyilvánul, nem jelenti vagy okozza azt, hogy hozzánk hasonlóan időkeretek közé kerül. Nem válik az idő részévé vagy alávétettjévé még attól sem, hogy beavatkozik abba a mi megmentésünkért. Isten ugyanis nem foglya, hanem ura az időnek. Ő nem siet, csak mi sietünk. Szeretnénk szétfeszíteni az időkorlátokat, és nagy igyekezetünkben nem vesszük észre, hogy elvétettük a célt, nem a lényegre figyelünk, és egy olyan úton haladunk, ami nem vezet sehova, mert mindig ugyanoda érkezünk, ahonnan elindultunk. Az ember élete - örök élete - szempontjából teljesen mindegy, hogy a Föld teremtésének kezdetén, a történelem „közepén”, vagy a végidőkben él-e, ugyanannyi – és pedig Isten által megszabott – ideje és lehetősége van a megtérésre. A fő kérdés nem az, hogy mikor, hanem hogy felismeri-e. Él-e a lehetőséggel, hogy éljen?

Visszatérve Dániel próféciáihoz, melyek oly sok spekuláció alapjául szolgáltak a történelem korszakolására és a teremtettség végének kiszámítására vonatkozóan - mivel “... az apokaliptika jellegéből adódóan a szöveg olyan, hogy bárki, bármikor megtalálhatja benne saját korának nagyhatalmait”⁴⁸³ -, nézzük meg, hogyan is folytatódik a látomás:

„Azután ezt láttam:

Trónokat állítottak föl, és egy öregkorú helyet foglalt, ruhája fehér volt, mint a hó, fején a haj, mint a tiszta gyapjú. Trónja olyan volt, mint a lángoló tűz, s annak kerekai, mint az égő tűz. Tűzfolyam fakadt és áradt ki előle. Ezerszer ezren szolgáltak neki, tízezerszer tízezren álltak előtte. Összeült a törvényszék és könyveket nyitottak fel. Akkor láttam, hogy a nagyhangú beszédek miatt, amelyeket az a szarv beszélt, megölték a vadállatot. Láttam, hogy a teste elpusztult, és a tűzbe vetették, hogy elégjen. A többi vadállattól is elvették a hatalmat, de ideig-óráig életben hagyták őket.

Láttam az éjszakai látomásban: Jött valaki az ég felhőin, aki emberfiához hasonló volt; az öregkorú felé tartott, és odavezették hozzá. Hatalom, dicsőség és királyi

⁴⁸³ Kőszeghy i.m. 150.

uralom adatott neki, hogy mindenféle nyelvű nép és nemzet őt tisztelje. Hatalma az örök hatalom, amely nem múlik el, és királyi uralma nem semmisül meg.

Én, Dániel, megdöbbentem emiatt, és látomásaim megrettentettek engem. Odamentem az ott állók egyikéhez, és felvilágosítást kértem tőle mindezekről. Az pedig felelt nekem, és megmagyarázta ezt a dolgot: Ez a négy hatalmas vadállat négy királyságot jelent, amelyek létrejönnek a földön. De a Felségesnek a szentjei foglalják el majd a királyságot, és örökre birtokolják azt, mindörökre.”⁴⁸⁴

Úgy vélem, az igeszakasz központi üzenete a 13-14. és 18. versekben olvasható – az Emberfia megjelenése és uralma és a Felséges szentjeinek uralkodási joga.

Szembetűnő, hogy a másik négy hatalmat állatok reprezentálják, amivel nyilván az ő hatalmuk-uralmuk és az Emberfia hatalma-uralma közti különbséget próbálja érzékeltetni a próféta. A másik, világbirodalmakról szóló prófécia szintén erről beszél:

„Ezeknek a királyoknak az idejében támaszt a menny Istene egy királyságot, amely nem semmisül meg soha, és a királyi uralom más népre nem száll át. Összetöri mindezeket a királyságokat, és véget vet nekik, maga pedig fennáll mindörökké.”⁴⁸⁵

Jézus önmaga megnevezésére leggyakrabban az Emberfia szót használja, „És akkor meglátják az Emberfiát eljönni a felhőben nagy hatalommal és dicsőséggel”⁴⁸⁶ mondata egybecseng a fent idézettekkel. A nagytanács előtt szintén ezt mondja: „... mostantól fogva meglátjátok az Emberfiát, amint a Hatalmas jobbán ül, és eljön az ég felhőin.”⁴⁸⁷

Mindezekből számomra az tűnik ki, hogy a jövődőlés legfőbb üzenete Jézus Krisztus dicsőséges uralma és győzelme, melyben váltságshalála által részesíti az őt követőket is.

Sokkal jobban megfogalmazza ezt Pál apostol:

„... mert ő Isten formájában lévén nem tekintette zsákmánynak, hogy egyenlő Istennel, hanem megüresítette önmagát, szolgai formát vett fel, emberekhez hasonlóvá lett, és magatartásában is embernek bizonyult; megalázta magát, és engedelmeskedett mindhalálig, mégpedig a kereszthalálig. Ezért fel is magasztalta őt Isten mindenek fölé, és azt a nevet adományozta neki, amely minden névnél nagyobb, hogy Jézus nevére minden térd meghajoljon, mennyieiké, földieké és

⁴⁸⁴ Dán7:9-18

⁴⁸⁵ Dán2:44

⁴⁸⁶ Lk21:27

⁴⁸⁷ Mt26:64

földalattiaké, és minden nyelv vallja, hogy Jézus Krisztus Úr az Atya Isten dicsőségére.”⁴⁸⁸

A Dániel könyvének 12. fejezetében található korszakok és számok - egy időszak meg két időszak és egy fél időszak, 1290 nap, 1335 nap⁴⁸⁹ - a korabeli számítások alapját képezték, mint ahogy ezt Alstednél láttuk.

Hozzá hasonlóan Tofeus is a XVII. század végére várja az utolsó ítéletet. Az 51. zsoltár magyarázatában említi a 4000-es számot, ami támpontot jelenthet nekünk számításaira vonatkozóan.

„... olyan ez ilyen állapottyában a bűnös ember, mint az Úr Jézus baráttya Lázár a koporsóban, a kinek midőn látására menne az Úr Jézus, azt mondgya Mártha: Nem arra való Uram hogy lássad: mert immár negyed napi halott, szagos, bűdös. Ha az Úr Jézus baráttya ilyen, hát a ki nem negyed napi halott; hanem négy ezer esztendejénél is több, miolta meg hólt a bűnben, mint Ádám, nem szagos-é? s nem bűnös-é? méltó-é arra, hogy az Isten reá tekincsen? Illyen nyomorúlt állapottya van a bűnben tétetett választott embernek. ... nem hallhattya az Isten szavát: mert négy ezer esztendővel ez előtt meg-hólt, meg-bűszhődt, meg-döglött.”⁴⁹⁰

Noha a szöveg alapján nem teljesen egyértelmű, hogy a négyezer évet Ádámtól Krisztusig, vagy Ádámtól a saját koráig érti-e, az eszmetörténeti háttér ismeretében azonban kétségtelen, hogy Krisztusig.

Világképének szerves részét alkotja a *translatio imperii* elmélet, amiben minden bizonnyal nagy jártassággal rendelkezett, mivel e témában disputált Utrechtben 1647-ben Voetius elnöklete alatt.⁴⁹¹

„El-veszett mind a Babyloniai, mind a Persiai, mind a Görög birodalom, ennek a negyedik vas fogú fene vadnak-is, az Római birodalomnak, oda van a feje, a farka-is alig mozog; De fenn maradott még az Istennek Ecclesiája: mert Isten vólt véle, ha meg-indúltak-is e világi hatalmasságok; de ebben a lelki Jérusálemben semmi kár nincs, nem hogy Tornyainak s Bástyáinak vólna hijja, de még csak egy köve sem veszett-el ... Mindenik birodalom azért, maga az oka maga veszedelmének, ma is valaki méltatlanúl háborgattya s üldözi az Ecclesiát. Nincs tehát az Ecclesiának semmi igaz oka, hogy ebből az útból ki hágjon, más

⁴⁸⁸ Fil2:6-11

⁴⁸⁹ Dán12:7,11-12

⁴⁹⁰ Tofeus i.m. 259-260.

⁴⁹¹ De translatione imperii a Graecis ad Francos. Utrecht, 1647. dec. 24. Bozzay – Ladányi i.m. 125. Kathona i.m. 405.

vallásának nyomdokit kövesse; De vagyon a más vallásoknak, Törököknek, Barbarusoknak, Rómaiaknak, s egyebeknek, hogy ezt kövessék és ehez forduljanak.”⁴⁹²

A Római Birodalom alatt nem csupán az ókorit érti, hanem minden bizonnyal annak politikai és vallási örökösét, azaz a császárt – német-római császár, mely tisztet a korban szinte kivétel nélkül a katolikus Habsburgok töltik be – és a pápát. Emellett rámutat, hogy pusztításaik ellenére Isten oltalmazza az ő népét, és - szokásához híven - a megtérés hangsúlyozásával zárja le a gondolatot, kiterjesztve azt immár minden népre.

Krisztusban Isten megújította szövetségét, új szövetséget kötött az emberiséggel, amely már az egész lakott földre kiterjed. Így tehát a megtérés hirdetése sem csupán egyetlen népnek szól, hanem minden népnek, aminek szükségességét egyre nyilvánvalóbbá teszi a közelgő végítélet. Krisztus mennybemenetele óta oly sokan gondolták azt, hogy mikor az evangélium az egész földre kiterjed – a missziói parancs⁴⁹³ szerint –, minden nép megismeri az egyetlen igaz Istent Jézus Krisztus által, és megtér, akkor következik be Krisztus visszajövele - ahogyan Lullus vagy Alsted esetében is láttuk. Lullus a zsidók és az arabok megtérítésében, Alsted az egyetemes tudomány eszméjében és elterjesztésében vélte felfedezni ennek zálogát. Az idők jelei, melyek a küszöbön álló vég egyértelmű bizonyítékai, nemcsak Isten népe, hanem a többi nép számára is a mielőbbi megtérésre kell, hogy figyelmeztessenek.

Vizsgáljuk meg ezzel kapcsolatban a reformátori álláspontot Kálvinnak az egyházzal való tanítása alapján:

„Jóllehet tehát az egyházi fegyelem kedvéért a kiközösítettekkel bizalmasabb érintkezést vagy bensőbb közösséget fenntartani nem szabad, mégis minden tőlünk telhető módon, akár intéssel és tanítással, akár szelíd és nyájas bánásmódunkkal, akár Isten előtt való könyörgésünkkel, azon kell fáradoznunk, hogy haszontalanságukból megtérve, az egyház társaságába és közösségébe visszajuthassanak. És nem csak ezekkel szemben kell ilyen módon eljárunk, hanem a törökökkel és szaracénusokkal és az igaz vallás minden más ellenségével szemben is, úgy hogy távolról sem helyeselhetők azok az eszközök, amelyekkel eddig sokan az ilyeneket a mi hitünkre áthozni igyekeztek, amikor eltiltják őket a víztől, tüztől, a legközönségesebb életszükségre valóktól, megtagadnak velük szemben minden emberi kötelességet, és tűzzel-vassal üldözik őket. Jóllehet pedig egyénenként nem szabad afelől ítélnünk, hogy ki tartozik az egyházhoz és ki

⁴⁹² *Tofeus* i.m. 242.

⁴⁹³ Mt28-18-20

nem, mivel még nem tudhatjuk biztosan az Isten ítéletét, ... Mert a hit éppen olyan dolgokra irányul, amelyeket nem lehet szemtől-szembe látni. Ebből világosan kitűnik, hogy az egyház nem valami testi dolog, amely érzékeinknek alávethető, vagy a térben körülhatárolható, vagy bizonyos székhelyhez köthető volna.”⁴⁹⁴

Ahogy a világvége időpontját csak Isten tudja, ugyanúgy csak Ő tudja, hogy kik tartoznak a nyájához. Ennek eldöntése, megítélése semmilyen emberi személy vagy hatóság feladata nem lehet, kizárólag az Ő „hatáskörébe” tartozik. Nekünk embereknek nem mások hitének vizsgálata a feladatunk, hanem hogy megmutassuk az utat Krisztushoz, aki az egyedüli út az Atyához. Az útmutatás módja pedig az intés és tanítás, szelíd és nyájas bánásmód, Isten előtt való könyörgés – azaz hitünk megélése, ami nagyobb erővel hirdeti Krisztust és buzdít a megtérésre a szavaknál. Tofeus és prédikátor társai is éppen azért voltak oly nagy hatással kortársaikra, mert nem csak hirdették Isten igéjét, hanem aszerint éltek. Egy válságos korban, egy hanyatló államban, sőt annak középpontjában - az intrikáktól és visszaélésektől mentes fejedelmi udvarban -, szóval és cselekedettel bizonyosságot tettek Istenről és a hitükről.

„Valamig az Isten Ecclesiát tart, mind addig Castigatort, fenyítőt, meg-büntetőt-is tart, hogy mihelt az Ecclesia vét, mindgyárt megdorgálja. Ezért tartja a nagy Birodalmokat, s azokban ezt a Napkeleti és Napnyugati két nagy embert nevezetesen. Es valamint a jó atya és anya az ő édes gyermeke előtt, a falra függeszti a korbácsot, hogy arra nézvéen féljen; Ugy függesztette az Isten az Ecclesiának szeme eleiben ezt a két nagy embert, edgyiket Napkeletre, másikat Napnyugatra, hogy akár mellyikre nézzen, mindeniktől féljen.”⁴⁹⁵

Elsősorban azt a bibliai üzenetet láthatjuk itt, amely legszebben a Zsidókhoz írt levélben van összefoglalva:

„Fiam, ne vesd meg az Úr fenyítését, és ne csüggedj el, ha megfedd téged, mert akit szeret az Úr, azt megfenyíti, és megostoroz mindenkit, akit fiává fogad.”⁴⁹⁶

Emellett azt a történelemszemléletet, amelyet már Ézsaiásnál és Jeremiásnál is megtalálunk, hogy tudniillik a pogány népek Isten büntetésének eszközei, mivel Ő az egész világ Ura.

A „Napkeleti és Napnyugat két nagy ember” a törökkel és a pápával helyettesíthető be, noha a nyugati „ellenség” lehetne a Habsburg Birodalom is, ám az elsősorban politikai és nem vallási síkon támadja az „Isten Ecclesiáját”. Igaz ugyan, hogy a politikai és vallási elnyomás

⁴⁹⁴ Kálvin János *Institutioja*. Ford.: Victor János. Stichting Hulp Oos Europa, Bp. 1995. 91-92.

⁴⁹⁵ Tofeus i.m. 719.

⁴⁹⁶ Zsid12:5-6

szorosan összefonódik a birodalom megerősítésének törekvésében, mégis, a reformátori apokaliptikus felfogás alapján esélyesebb a pápa a „Napnyugati nagy ember”, az Isten népét pusztító Antikrisztus szerepére.

Isten büntetésének eszköze a rossz magisztrátus is, a jó pedig áldása, melyet viszont a népek gonoszsága miatt ritkán enged meg.

„Ritkán engedi-meg a népeknek istentelenségéért az Isten, hogy a tiszta szent vallás mellett istenfélő jó Magisztrátus legyen; hanem el-vészi az Isten azt, ritkán adgya az Isten ezt a két áldást edgyütt; hanem ketté szakasztya...”⁴⁹⁷

Mert ahogyan Isten megbünteti a népet a rossz előljárával, úgy az előljárót az alattvalókkal bünteti meg.⁴⁹⁸ A rossz magisztrátus és/vagy a rossz alattvalók Isten nevelésének, fenyítésének eszközei, ám még nagyobb kegyelme az Őt szeretők iránt:

„Bóldog maradék az, kinek eleit szereti az Isten, sok jót ér-el az a fiú, a kinek attyának becsületes és dicsiretes emlékezeti vagyon Isten előtt. ...

Ma-is hogy ez a nyomorúlt Sidó nép tartatik ilyen nyomorúlt állapottyában is; mellyben mindennap élvén hal, halván él, el nem fogy még-is, attúl van: mert az ő attyokért szereti az Isten őket. Az Ábrahámval, Isákkal, Jákóbbal tött szövetségérül az Isten meg-émlékezik. Láttjuk azért minémű negy kegyelmessége Istennek a fiakhoz, a mikor az atyákat szereti.”⁴⁹⁹

Az egyház és a magisztrátus viszonya, egymásra hatása adja azt a keretet, melyben Isten népének e földön élnie kell.

„Mikor a Magisztrátus a néppel edgyütt gonosz, akkor az Isten fiainak leányinak csak szomorúságra van okok. Mikor pedig a Magisztrátus istenfélő, jó, akkor léleknek vidámságára s örömeire van szüntelen alkalmatosság. Ha egyéb hasznát ennél nem vennénk-is a jó Magisztrátusnak, elég volna ez, hogy az istenfélő ember, lelkének örömeivel, vidámságával, lelki ismértetinek csendességével szolgálhattya az ő Istenét, az hivek gyülekezetiben, ennek uralkodása alatt. Meg-becsülhetetlen nagy kegyelmessége Istennek hozzánk, a mikor jó Magisztrátust ad.”⁵⁰⁰

Azonban alávetve nincsen a politikai hatalomnak, mivel Istené, aki mindenek felett áll, és lelki - ahogyan Kálvin értelmezésében láttuk. Az egyház, mint Krisztus teste, láthatatlan, térben, időben nincs korlátok közé szorítva, ahogyan a feje, Krisztus sem. Az Isten népének

⁴⁹⁷ Tofeus i.m.214.

⁴⁹⁸ „Meg bünteti Isten az elől járókat alatta valóiban” Uo. 214. Vö.: 2Móz20:5-6

⁴⁹⁹ Uo. 214-215.

⁵⁰⁰ Uo. 215.

nem e világ a hazája, hanem a hazája ott van, ahol a feje, Krisztus van: „Nem a világból valók, mint ahogy én sem vagyok a világból való”⁵⁰¹ – mondja Jézus.

„... mivel hogy azért e világ az Isten szerető embernek nem hazája, e világ is csak úgy bánik velle mint peregrinussal, jövevénnel, bujdosóval; ez is itt nem élhet hazájának törvényével; hanem meg-vonsza magát, s úgy viseli magát mint peregrinus, hazáján kívül bujdosó ...

Vigasztalására szolgál ez a mi lelkeinknek, s az Isten Anyaszentegyházának: ha sokat szenvedcz, tudd-meg hogy Isten tanácsából szenveded: ha mostohául bánik veled e világ, tudd-meg hogy nem ez világból való vagy, s azért nem szeret...”⁵⁰²

A hívő ember e földön csak bujdosó, vándor, átutazóban van itt. Ám míg e földön él, a földi keretek között él. A világi hatalom Isten rendelése - eredetileg az egyház védelmére -, ezért el kell fogadni azt, akármilyen is, fellette ítélkezni csak Istennek van joga.

„Az istenteleneket, és azokat a kik Magistrátusok ellen fel-támadnak, meg-bünteti az Isten, gyakran fegyverrel az ő haragjában, melly még maradékira-is által mégyen. Külső historiákban-is nem tudcz csak egy Regicidát, Király Fejedelem ölö embert-is, a ki bóldog lett volna s tisztességesen szállott volna koporsójában. A Pogányok-is megjedzették vólt ezt, a Julius Császár megölői felől. ...

Szolgál ez arra hogy a melly Magistrátust az Isten elő állatott ne pártolkodgyunk ellene; hanem becsüllyük-meg, a kit Isten szeret szeressük, a kit kegyelmes ajándékából adott, tarcsuk-meg, közönséges javunkra s meg-maradásunkra...”⁵⁰³

Ezzel Tofeus – és majd Nagyari is – szembefordul a puritanizmus által vallott - és Angliában megvalósított - zsarnokölési elmélettel. Teológiai alapon nem ismerik és fogadják el az alattvalóknak azt a jogát, amely a világi hatalom bárminemű eltávolítására vonatkozik.

A puritanizmus kegyességi gyakorlatát követik prédikációikban és megvalósítják hitéletükben, de elhatárolódnak politikai radikalizmusától.

„Tofeusnak fejedelmi eszménye az ótestamentumi teokratikus király patriarchális abszolutizmusa.”⁵⁰⁴ Ez egyrésztől magában foglalja az alattvalók engedelmisségét a fejedelem iránt, másrésztől a fejedelem engedelmisségét Isten iránt, Akitől hatalmát kapta. Tehát a világi hatalom isteni eredete és rendeltetése az uralkodó számára a sáfár szolgálatát

⁵⁰¹ Jn17:16

⁵⁰² Tofeus i.m. 7.

⁵⁰³ Uo. 401. A világi hatalom isteni eredetéről és reformátori értelmezéséről bővebben Nagyari József tábori prédikációinak ismertetésénél lesz szó.

⁵⁰⁴ Kathona i.m. 406.

jelenti. Ebből következik, hogy a „fejedelemlennek gondot kell viselni az Isteni dolgokra”⁵⁰⁵ – ahogy Justus Lipsius⁵⁰⁶ *Politica* című, nagy hatású művében írja.

Hozzáfűzi továbbá a következőket:

„...a Fejedelemlennek nincsen szabados hatalma a szent dolgokban: hanem néminémű vigyázása kívántatik, az-is óltalommak inkább, hogy-nem-mint ítélet-tételnek okáért.

Bizonyára minden Respublicában Első, az Isteni dolgokra-való gondviselés. A’ melly kire tartozik inkább, mint a’ Fejedelemlenre? Mert úgy illik hogy a’ mi igen jó, jótúl tiszteltessék; és a’ parancsoló, parancsolótúl. Nem-is csak illendő ez, hanem hasznos-is. Először a’ te óltalmadra ... Birodalmadnak öregbülésére-is hasznos. Mert tudgyad haylandób Isten azokhoz, kik ötet igen tisztelik. ... Egyedül a’ Vallás és Isteni félelem az, mely az emberi társaságot óltalmazza. ... Az Istent, minden módon, minden időben, magad-is hazád törvénye-szerint tisztellyed: és azt cselekegyed, hogy egyebek-is tisztellyék.”⁵⁰⁷

Különösen érdekes Tofeus felfogása I. Lipótot illetően, akit egyfelől a zsarnoki önkény megtestesítőjének, még Manassénál is gonoszabbnak lát⁵⁰⁸ - a gyászévtized miatt -, másfelől viszont helyteleníti és elítéli az ellene történő politikai szervezkedéseket és ellenállást.

Kathona Géza szerint a később többször idézett tevés hasonlatával a Wesselényi-összeesküvésre és annak következményeire céloz.

„Ez az oda-ki való bóldogtalan Magyar Nemzet-is, addig keresé a Nemesi Szabadságot hogy igen meg-romla, s úgy jára mint a Teve, a ki el ment, hogy szarvat kérjen magának s a fülét is el-vágták.”⁵⁰⁹

⁵⁰⁵ Laskai János válogatott művei. Magyar Justus Lipsius. (A bevezetőt írta Tarnóc Márton) Bp. 1970. 235.

⁵⁰⁶ Lipsius, Justus/Lips, Joest; 1547-1606; németalföldi tudós, filozófus; Főbb művei: De constantia, Leiden, 1584. Politicorum sive civilis doctrinae libri sex, qui ad principatum maxime spectant, Leiden, 1589. Magyar nyelvre fordította Laskai János: Justus Lipsiusnak A’ Polgari Tarsasagnak Tudományarol Irt Hat Könyvei, Bártfa, 1641. A XVII. századi Magyarországon a legnagyobb hatású államelméleti mű, gyakran Machiavellivel szembeállítva, akinek művét a prédikátorok mélységesen elítélték a keresztény erkölcsiségtől távol álló politika- és életfelfogása miatt.

Machiavelli, Niccolò; 1469-1527; firenzei államférfi, politikai karrierje befejeztével birtokára, San Cascianóba visszavonulva írja 1513-ban *Il Principe – A fejedelem* – című államelméleti művét, mellyel megalapozza a róla elnevezett “machiavellizmus” tanát. Gyakran hoz példákat kora - hatalmi harcok tépázta - Itáliájából, ami a prédikátorok szemében az erkölcsi romlottság melegágya volt. Szerinte az uralkodónak elsősorban az állam érdekeit, a hatalom fenntartását kell szem előtt tartania, minden más csupán eszköz és e célnak rendelődik alá.

Lipsius ezzel szemben kifejezetten hangsúlyozta és az uralkodó fő jellemzőjének tartotta az igaz vallás gyakorlását. Tarnóc Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Gondolat, Bp. 1978. 126-149. „Hogy Tofeus név szerint támadta őt (Machiavellit), arra enged következtetni, hogy elveinek az erdélyi fejedelmi udvarban is akadt barátja.” Kathona i.m. 407.

⁵⁰⁷ Laskai i.m. 235-236.

⁵⁰⁸ “Ama bóldogtalan Tyrannus ember a Manasses, kinek kegyetlenkedése fellyebb járt, a pogányok kegyetlenkedésénél, meg ijed az Austriai Királytól el-búvik valami tövisszes szövevényes bokrok közzé...” Tofeus i.m. 847.

A bujdosókhoz is ellenszenvvel viszonyul, mivel szembe fordultak az uralkodóval, ezzel tulajdonképpen kétségbe vonták hatalmának isteni eredetét, továbbá úgy látja, büntetésük - hogy el kellett menekülniük hazájukból - bűneik következménye.

„Mikor azért a népet Isten, számkivetésre, bujdosásra, rabságra viszi, az ő bűnének méltó jutalma szerint cselekeszi. Azért hogy jobbúllyon.”⁵¹⁰

Ezután megnevezi a bűnöket, melyek között viszont nemigen találunk politikaiakat – ami erre utal, azt is általánosságban fogalmazza meg -, hanem elsősorban a mindennapi élet területére vonatkoznak.

„Nézzétek-meg ezeket, a mi szegény atyámfiait, ezeket a táborban, hadban bujdosó Magyarokat. Kiket az Isten a melly vétkekért hazájokból kiűzött, a sok időtül fogván való bujdosás, azon vétkeknek squallorában, mocskában sokkal inkább belé kevert, ugyhogy ha ez előtt szitkozódók, hitelkedők, részegeskedők, tisztátalankodók, ragadozók voltanak. A mostani rabság ugy tetszik, nem megtisztított, hanem ezekben s hasonlóknak, ugyan utálatosokká tött: Ugy hogy a melly vétket otthon békeségekben szomjúhoztak, azzal rabságokban, bujdosásokban ugyan meg-részegedtenek.”⁵¹¹

A bűnök felsorolásánál először az erdélyiekre jellemzőket taglalja, majd ezután tér rá a bujdosókra. Úgy vélem, a hangsúly nem a bujdosók bűneire helyeződik, hanem annak a szomorú ténynek a kiemelésére, hogy a megtérés helyett csak még inkább megkeményedik az ember szíve, bűnbánat helyett még jobban elmerül bűneiben.

„Mikor azért a népet Isten, számkivetésre, bujdosásra, rabságra viszi, az ő bűnének méltó jutalma szerint cselekeszi. Azért hogy jobbúllyon; de ő természeti bódogtalansága miatt, abból sokkal több gonoszt tanul, mint annak előtte tudott; A meg-csalást, a hamissan való esküvést, a lopást, a paráznaságot, a sanyargatást, nyomorgatást inkább meg-tanúllyá.”⁵¹²

Ezt követi a bűnök ismertetése, először az erdélyieké, majd a bujdosóké, melyet lezár az alábbi mondat és a zsidó nép történetének párhuzamba állítása:

„Jaj penig a népnek, ha mind az új mocskát és szennyét, s mind a régít ő maga edgyben köti: mert kettős lészen a büntetés. Azért édes Atyámfiai! Erdélyi s oda-ki való Magyarok, tanullyatok a Sidó néprül, a kinél se szentebbek, se jobbak, se

⁵⁰⁹ Tofeus i.m. 48. Cserei Mihály *Históriájában* így idézi a prédikátor szavait: „A magyar nemzet addig akarja a szabadságot keresni, ugy jár, mint a teve, a ki elmenvén Jupiterhez, szarvat kér magának, azt sem adnak, sőt mind a két fülét elvágják.” Cserei i.m. 163.

⁵¹⁰ Tofeus i.m. 578-579.

⁵¹¹ Uo. 579.

⁵¹² Uo. 578-579.

bölcsebbek, se kedvesebbek nem vadtok, a melly láttjátok szomorú példátokra,
mint lőtt e világnak szemetévé és seprejévé.”⁵¹³

Összegezve tehát, a magisztrátus hatalma és küldetése isteni eredetű, egyedül Neki van joga felelősségre vonni. Az uralkodó feladata pedig az egyház védelme:

„Ezt, valóba, valóba bé-vegyed: Hogy semmi nincsen méltóságosb az emberi dolgokban a’ Vallásnál, és hogy azt tellyes erővel kell óltalmazni.”⁵¹⁴

Sajnos ez sem oldja meg a problémát, hanem tovább komplikálja, ahogy Lipsius megfogalmazza néhány sorral lejjebb:

„Europának a Vallásoknak külömbségétül vagyon veszedelme.

... minémü szakadozásoknak tüzeit gerjesztette te benned a’ Vallás!

A’ Keresztyéni társaságnak fő rendei egy-mással tusakodnak, és sok ezer emberek vesztek s-vesznek el a’ Kegyességnek színe alatt.”⁵¹⁵

Mint tudjuk, a XVII. század történelme erről szól – egymást érik a vallásháborúk, vagy a részben vallási okból indított hadjáratok. Ez lenne hát a magisztrátus isteni megbízatása: tűzzel-vassal irtani a más vallásúakat, míg csak egyféle vallás marad a Földön? És vajon melyik az igaz vallás? Általában mindenkinek a sajátja – a kivételektől most eltekintünk. A protestánsok szemében a katolikusok pápista bálványimádók, a katolikusok szemében a protestánsok megátalkodott eretnekek. Abban az egyben mindkét fél egyetért, hogy a helyzet Isten bűneink miatt ránk következett büntetése, csak éppen a protestánsok szerint a bálványimádás, a katolikusok szerint az eretnekek megtűrése a fő bűn. (Zárójelben megjegyzem, a muzulmánok szerint az Iszlám az egyetlen igaz vallás, mindenki más hitetlen pogány, gyaur kutya. Szerencse, hogy ebbe a vitába őket nem vonta be senki. Az végképp nem vezetett volna megoldáshoz, de még csak konklúzióhoz sem.)

Viszsgáljuk meg Lipsius vélekedését a vallást illetően, amit azért is tartok fontosnak, mert szerzőjük - aki eredetileg katolikus vallású volt, s majd később rekatolizált - azután írta *Politica* című művét, hogy áttért reformátussá.

„Annak-okáért ez a’ mi álhatatos értelmünk, hogy egy Országban egy Vallást kell tartani. Itt mind-az-által két kérdés támadhat: Mindenkor meg kell-é büntetni a’ kik külömben értenek, és Mindeneket-é? ... Azt mondom, jób ideig békét hagyni.

⁵¹³ Uo. 579.

⁵¹⁴ *Laskai* i.m. 237. Tofeus világi hatalomról alkotott felfogásáról: „... az államrezonra vonatkozó fenti nézetei összevágának a Berckringer Dániel utrechti bölcészstanár által képviselt tanítással, mellyel még utrechti studens korában megismerkedhetett. ... A fejedelmi hatalomról való szemlélete rokon Justus Lipsiuséval is, kinek eszménye a despotizmustól mentes, törvényekkel szabályozott patriarchális abszolutizmus volt.”

Kathona i.m. 407.

⁵¹⁵ *Laskai* i.m. 237.

Mert a' nyavalyákban sincsen semmi veszedelmesb, mint az idő-előtt-való orvosság ... Bizonyára efféléket a' rút vélekedésből, gyakorta az Idő és Várakozás gyógyít meg. Fegyvert, fegyvert kiáltnak egyebek. De avagy nem nyilván láttuk-é, hogy a' fegyver fegyvert indított. ...

A' Másik Kérdés azokról vagyon, kik a' Vallás ellen külön-külön vétkeznek. Imé a' tévelygéseknek szennye elmémben vagyon, de senkit véle megh nem mocskolok: házamnál nyugszom és halgatok. Ez illyent-is meg-kell-é büntetni? Nem ítélem. Légyen szabad halgatni, senki Ennél kisebb szabadságot nem kér a' Királytól. ... Isten a sziveknek Királlya. Annak-okáért e' rettentéssel, csak azt cselekedsz, hogy valaki külső szinnel hidgyen ... Szivel soha nem. ...

Semmi nem áll inkább az akaraton, mint a' Vallás: melyhez ha a' sziv idegen, immár el-múlt, immár semmi. ...

A' Vallást nem parancsolni, hanem tanítani kell. ... A' húrok közzül ha mellyik nem egyez, nem mindgyárt szakasztod el, hanem lassan-lassan az eggyező nótára vonszod: a' Vallásban miért azont nem cselekszed? ...

Sokkal erősb a' Hit, mellyet a' meg-bánás állat helyre. Mellyet, ó Kegyes és Könyörülő Isten, (mert fohászkodással és könyörgéssel rekesztem-bé e' részt) engedgy-meg mi-nékünk; és cselekedgyed, hogy a' hivek sokaságának légyen egy szive, és egy lelke.”⁵¹⁶

Lipsius nem hoz ítéletet a melyik az igaz vallás kérdésben, aminek magyarázata lehet az is, hogy ezáltal bármely felekezet követői forgathatják művét, azaz ily módon népszerűsíti azt. Ám sokkal inkább helyzetéből adódik a magyarázat. Meglátásom szerint Lipsius hadilábon áll az igaz vallás kérdésével - ha nem így volna, nyilván nem térne át, vagy nem térne vissza -, és volt alkalma megtapasztalni saját hazájában, hova vezet a problémák mindenáron való megoldása. A mi szempontunkból ennek külön előnye, hogy a meddő vitáról a gyakorlati megoldásra fordítja a figyelmet, amelyben közeli rokonságot mutat Kálvin álláspontjával. Körültekintő, óvatos és türelmes, ezek azok a tulajdonságok, amelyek elengedhetetlenül szükségesek az ellentétek – főleg a vallásiak – feloldásához.

Ezt az alapállást figyelhetjük meg Grotius⁵¹⁷ *A háború és a béke jogáról* című művében is. A szerző - szintén németalföldi - elsősorban jogi szempontból vizsgálja a háborút és választ

⁵¹⁶ Uo. 237-241.

⁵¹⁷ Grotius, Hugo/ Hugo de Groot; 1583-1645; németalföldi tudós, a modern nemzetközi jog megalapozója. Jog- és hittudományi tanulmányokat folytatott, 1619-ben az arminianus vitákban való részvételéért halálra ítélték, Loevenstein várában élethossziglani fogságba vetették, felesége csellel kiszabadította, majd 1621-ben

keres a mi a jog, mi a háború, van-e egyáltalán igazságos háború, és a mi megengedett a háborúban kérdésekre. A háborút a következőképpen határozza meg:

„A háború az egymás ellen erőszak alkalmazásával harcolók állapota.”⁵¹⁸

Igennel felel a van-e igazságos háború kérdésére, mivel „... a háborút a béke céljából indítják, és nincs olyan viszály, amelyből háború ne keletkezhetné...”⁵¹⁹. Azonban igazságtalannak tartja az egyház egyetemes uralmának megvalósítására irányuló⁵²⁰, az isteni küldetés nélkül, a jövődölések beteljesítése céljából indított⁵²¹, vagy a nem jogon alapuló tartozások behajtására törekvő háborúkat⁵²² - tulajdonképpen a világtörténelem legnagyobb és legtöbb háborúját.

„Mert a háború célja az életnek és a test tagjainak megóvása, valamint az élet szempontjából hasznos dolgok megtartása vagy megszerzése.”⁵²³

A háború eredhet Istentől, ahogyan a zsidó nép története példázza.

„Isten ... a hadviselés módjára vonatkozólag általános és örökérvényű törvényeket is írt elő népének, amivel megmutatta, hogy külön parancsa nélkül is lehet a háború igazságos.”⁵²⁴

Grotius imént vázolt nézeteit Tofeushál is megtaláljuk:

„Az Isten szerint való hadakozásnak nem az a vége, hogy a nép pusztuljon, el-szegényedgyék, meg-koldusodgyék, hanem a népnek meg-maradása és boldogsága.”⁵²⁵

Franciaországba menekült. 1631-ben hazatért, 1632-ben száműzték, 1634-ben svéd szolgálatba lépett, 1635-1645-ig svéd államtanácsos és párizsi követ. Fő műve: *De jure belli et pacis*. Párizs, 1625.

⁵¹⁸ *Grotius, Hugo*: A háború és a béke jogáról. Kriterion, Bukarest, 1973. 52.

⁵¹⁹ Uo. 51.

⁵²⁰ „És az a jog, amely az apostolokat ítélkezésre felhatalmazta ... hogy úgy mondjam, égi jellegű volt, nem pedig földi természetű. E jogot ugyanis nem fegyverek és korbács útján gyakorolták, hanem az Isten ígéje által ... Krisztus maga is – akitől minden egyházi hatalom ered, és akinek élete például szolgál az Egyháznak mint Krisztus egyházának – tagadta, hogy az ő országa e világról való lenne. ... Hozzátette még azt is, hogy egyébként más királyok szokása szerint katonai erőt is igénybe vett volna. ... Pál apostol többek között megtiltotta, hogy a püspökök erőszakot alkalmazzon. (1Tim3:2)” Uo. 113-115.

⁵²¹ „Erre sem ok nélkül hívom fel a figyelmet, hanem azért, mert ha a régmúltakkal a mai dolgokat összehasonlítom, előre látom, hogy hacsak nem vigyázunk, súlyos bajok következhetnek be. Nem jogos ok ugyanis a háborúra az isteni jövődölések valamilyen magyarázatából következtetett remény.” Uo. 116.

⁵²² „Azt is tudnunk kell, hogy ha valaki nekünk tartozik, nem a szoros értelemben vett jog, hanem valamilyen más erény, például nagylelkűség, hála, könyörület vagy szeretet alapján, az ilyen tartozást ugyanúgy nem lehet fegyverrel követelni, mint ahogy nem lehet azt bíróság előtt sem behajtani. Egyikhez sem elegendő, hogy az, ami a követelés tárgya, erkölcsi indokokból kötelező legyen, hanem emellett szükséges, hogy jogunk is legyen hozzá.” Uo. 116-117.

⁵²³ Uo. 61.

⁵²⁴ Uo. 66.

⁵²⁵ *Tofeus* i.m. 839.

Ámde sajnós a legtöbb király a békével és a háborúval úgy bánik, mint a pénzzel, nem arra fordítja ami igazságos, hanem azt nézi, hogy mit fog eredményezni.⁵²⁶ Így megint csak visszajutottunk a rossz magisztrátus problémájához.

„Noha mindazáltal a Religióért, a pogány Császároknak-is mindenkor alájok vettetik a szerint, a mint meg-mondotta az Úr Jézus, Matth.22.v.21., Adgyátok-meg a Császárnak, a mi a Császáré!”⁵²⁷

Grotius művét az uralkodó sáfár-szolgálatának kiemelésével zárja, amit Tofeusnál már megvizsgáltunk.

„Isten, aki egyedül képes erre, írja be ezeket a szavakat azoknak a szívébe, akiknek kezében a kereszténység ügye van. Töltse meg lelküket az isteni és emberi jog ismeretével, és legyenek mindig tudatában annak, hogy szolgák ők, akik Isten legkedvesebb teremtményeinek, az embereknek kormányzására vannak hivatva.”⁵²⁸

Isten népének a világi hatalomhoz való viszonyával később még foglalkozunk, most térjünk vissza a hívő ember földi vándorútjának, bujdosásának ábrázolásához.

„Mihelt Isten a Religiót e világra bocsátotta, mindgyárt akkor néki meg-jelentette, hogy ebben a világban ő csak ideig szállást tartó vendég nem örökös lakos, nem ez az a haza, nem ez az a város, mellyben maradni kell, hanem másuvá kell menni.”⁵²⁹

Az Istenhez tartozó embernek ez a világ bizony nem hazája, mert hazája ott van, ahol Ura van, és ahogyan az Ő országa nem e világból való, mi sem vagyunk e világból valók.⁵³⁰

Nem ennek a városnak a polgárai vagyunk, hanem Isten városáé, ahogyan Augustinus mondja. Ez viszont egyrészt azt jelenti, hogy ne rendezkedjünk be itt „hosszú távra”, vagyis ne a kényelmes földi élet megteremtése legyen a célunk, ne veszítsük el a szemünk elől Krisztust, és ne tekintgessünk visszafelé, azaz ne nosztalgiazzunk azokon az időkön, amikor még Őnélküle éltünk. Másrészt pedig azzal jár, hogy – gyakran mielőtt még mi magunk felfognánk a változást – a világ szakít velünk, a tudunkra hozza, hogy itt nincsen számunkra hely.

„Nincsen soha jó hite neve az Ecclésiának a világ előtt, és az ő eszközei előtt. Azért-is nem úgy bánnak vele mint emberek, hanem mint vadak, s azt mondgyák

⁵²⁶ Grotius i.m. 106.

⁵²⁷ Tofeus i.m. 796.

⁵²⁸ Grotius i.m. 204.

⁵²⁹ Tofeus i.m. 796.

⁵³⁰ Jn17:16, 18:36a

a mit a világi hatalmasok az Ur János felől: Jer szaggassuk el az ő kötelét. Ezért a világi nagy nevezetes Monárchiákat-is, vadak képében írja-le a Sz. Lélek.

Azért Ezen s világon való békessége az Ecclésiának, jégen való békesség.”⁵³¹

A „jégen való békesség” kifejezés nagyon szemléletes képe a hívő ember világban való ideiglenes és látszólagos nyugalmanak.

Ennek oka Tofeus szerint:

„Leg nagyobb a miért az ellenség az Ecclésiát, a világ előtt gyűlölségessé teszi az, hogy bir valamit e világban az istenfélő ember: És hogy mellette vagyon a Sz. Lélek, a ki által minden panaszát e világ, s az istentelenek ellen bé-adgya ... Ez az oka az Ecclésiának minden üldöztetésének, hogy az Istennek bé-mondgya, micsodások ő hozzá az ő ellenségi, mint nyomorgattyák, és micsoda méltatlanságot követnek-el rajta.”⁵³²

Ám mindezek ellenére sem szabad elcsüggednünk:

„Az istenfélő és a világ pusztájában bujdosó léleknek, annyi támaszai vadnak hogy meg-állhasson hogy nincsen ezen a világon soha az ördögnek, a világnak annyi kisirteti: Mert mellette van az Istennek örökké való decretuma, mellette van az Úr János Christusnak érdeme, mellette van az Istennek szent beszéde, mellette van idvezítő szent hiti, mellette vadnak az Isten ígérteit meg-erősítő szent Sacramentumok, mellette van jó lelki ismertetinek tanúbizonyság tétele. Egyszóval catena salutis, az idvesség lánczával el-oldhatatlanúl köttetett az Istenhez, úgy hogy, se meg ne oldhassa, se el ne szakaszthassa ... az ördög; hanem azt mondhassa szent Pállal, Rom.8.31. Ha Isten velem kicsoda én ellenem, csak az kívántatik; Imádkozzék, hogy: Nyissa-meg Isten szemét, hogy lássa-meg azokat, mellyek az ő javára és meg-maradására valók, könyörögjön ő Felségének.”⁵³³

Isten arról is gondoskodik, hogy biztosítson minket efelől, minden létezőt és történetet jelként használva fel szeretetének és gondviselésének bizonyítására.

„Tégedet istenfélő, Istenhez szokott szent ember, az Isten veled való szövetségének alkalmatosságárá, az ég, a föld, a nap, a hold, a csillagok is meg-erősitenek. Ha házadból ki-megy reggel, mikor a nap fel-jő, délben, és estve, mikor le-megy, akkor így gondolkozhatol, hogy: Valamint ennek a napnak járása, soha meg nem változik, ha néha a földhöz közelebb van-is, néha távullyab,

⁵³¹ Tofeus i.m. 798-799.

⁵³² Uo. 798.

⁵³³ Uo. 493.

néha fel-jű, néha le-mégyen: Ugy az én Istenemnek irgalmassága-is, soha én hozzám meg nem változik, ha néha az én bűneimért tölem el távozik s'el-enyészni láttatik-is; de meg ismét fel-derül, s meg világosit engem. Ha az hóldat a csillagokat meg látod, arrúl-is azt mondhatod: Valamint ez a hóld fogyatkozást szenved néha, s éppen el-fogyni láttatik, noha el nem fogy, meg telik ismét, meg homályosodik, s megvilágosodik ismét. Ugy az én Istenemnek az én lelkemmel való szövetsége, soha nem fogy-el, ha az én bűneimért el-fogyni láttatik-is, ismét meg-telik s meg világosodik. És valamint ezeket a csillagokat éjjel, néha a felhő bé-borittya s meg-setétíti; de az eltávozván ismét világoskodnak; Az én Istenemnek irgalmassága-is, néha csak úgy fénylik, mint az homályos csillag, néha szépen fényeskedik: mert annak világa soha el nem fogy.”⁵³⁴

A fenti néhány sorban Coccejus szövetségteológiáját is felfedezhettük.

Összefoglalva Tofeus „hitvallását”:

„A belső és Istennek szenteiből álló Ecclesia soha el nem fogy és el nem fordíthatatik, ha néha éppen el-fogyni láttatik-is.”⁵³⁵

„De az kin Isten jó akarattát világosságra hozni akarja, ámbár sok ideig, sokaktól sokakat szenvedgyen-is, mind sok között és azok alatt nem ő fogy; hanem amazok emésztődnek, és fogydogálnak-el idővel.”⁵³⁶

„Vigasztal ez-is tégedet Istennek Anyaszentegyháza, és minden nyomorúság szenvedő lélek, hogy leszen még olly idő melyben meg-szabadúlsz a nyomorúság alól, mikor innen ki-takaríttatol, és az Isten eleiben vitetel, ama Sárkány elől el-ragattatván; De ezen a világon a'mig léssesz, nyomorúság nélkül nem léssesz.”⁵³⁷

„Mikor Isten az ő népének szabadulásának idejét el-hozza, ha akkor imádkozik az Isten Anyaszentegyháza: ne félljen: mert kezében van a dolog, nyert peri van minden bizonnyal, a'miért fohászkodik, meg-lészen. ...

Kérjük azért az Istent, kérjed Istennek Anyaszentegyháza, szegény reformata Ecclesia, hogy ellenséged hatalmaskodása alól szabadicsón-meg, mert bizony ideje.”⁵³⁸

⁵³⁴ Uo. 491.

⁵³⁵ Uo.492.

⁵³⁶ Uo. 21.

⁵³⁷ Uo. 9.

⁵³⁸ Uo. 53.

„... a világi nyomorúságok alól meg nem szabadúl az ember, a'míg az Isten elméjét meg nem csendesíti: úgy vagy on ez, noha úgy száll a büntetés az Istentől, az istenfélő emberre, mint édes atyától, nem mint Birótól...”⁵³⁹

Végezetül álljon itt egy olyan magyarázata a kereszténység romlásának, amilyennel eddig még nem találkoztunk.

„A mi igaz Tudományunknak óltalmazására nem kell fegyver, nem kell erő, hanem kellene szeretet: csak szeretnétek edgy mást, a'mint az Isten kard nélkül behozta, s eddig csudálatos on, emberi reménség felett meg óltalmazta kard nélkül, s közöttünk tartotta, ez után-is meg óltalmazná s meg-tartaná; de meghűlt bennetek a szeretet, azért megyen illy bóldogtalanul elő szent vallásunk, s azért fogy napról napra, hogy magunk fűjjuk-el ennek a szövétneknek világát.”⁵⁴⁰

A lánglelkű prédikátor felismerte és megfogalmazta - Pál és János apostol nyomán⁵⁴¹ -, hogy a szeretet a legnagyobb és a legfontosabb. Ha a szeretet megvan, minden megvan, de ha szeretet nincs bennem, semmi vagyok, és amit teszek, hiábavaló. A szeretet az, amiben hiányt szenvedünk - mind az elfogadás, mind az adás tekintetében -, és ez a „hiánybetegség” katasztrofális következményekkel jár mindenki számára.

Tofeus történelemszemlélete abban az eklektikus teológiai eszmerendszerben gyökerezik, amely a XVII. század szellemi mozgalmait, irányzatait magába olvasztva és ötvözve apokaliptikus-eszkhatologikus nézőpontból személte és értelmezte az eseményeket, és bibliai síkon élte meg azokat.

„Apokalyptikája szerves része ortodox szemléletének, ... szemben áll a karteziánizmussal⁵⁴² ... De megtalálta a kapcsolatot a puritanizmussal, coccejanizmussal és a cseh-morva testvérek spiritualista színezetű prófétizmusával⁵⁴³. ... De e felfogása alá van vetve eschatologikus

⁵³⁹ Uo. 15.

⁵⁴⁰ Uo. 13.

⁵⁴¹ 1Kor13, 1Ján4:7-21

⁵⁴² „...a mit az igaz Ratio mond az Isten felől, igazak, de igen kevesek ... az idvességre ezek csak olyanok, mint a fige fa levélből csinált Ádám gatyája mezítelenségének el-fedezésére.” *Tofeus* i.m. 666.

Meglátásom szerint - és az idézet alapján - Tofeus nem veti el a racionalizmust mint tudományos elméletet és módszert, de mint Isten megismerésének forrását igen, továbbá - mint ortodox teológus - elítéli annak tekintélyellenes, a hagyományokban kételkedő alapállását.

⁵⁴³ „Comenius beavatta Tofeust azokba a látomásokba is, melyek a cseh-morva testvéreknek a Trencsén megyei Ledniczen meghúzódó lelkészétől, Drabik Miklóstól rendszeresen érkeztek hozzá Sárospatakra II. Rákóczi Györgyhez és annak öccséhez, Zsigmondhoz való továbbítás végett. Arról szóltak ezek, hogy Isten a Rákóczi-házat rendelte ki a Habsburg-dinasztia megbuktatására és a magyar trón elfoglalására. Mögötte az a szemlélet jelentkezett, hogy Isten nemcsak a kijelentés lezárt világában jelent meg választottainak, hanem ezen túl is közvetlenül megnyilatkozik egyes kedveltjeinek, mint most Drabiknak. E jóslatok széles körben elterjedtek, és sokaknál hitelre találtak. Nincsen semmi nyomunk annak feltételezésére, hogy Tofeus hitt volna e revelációknak, de az azokat inspiráló spiritualizmus valószínűen mély hatást gyakorolt rá. Mikor Comenius elhagyta Magyarországot, továbbra is összeköttetésben maradt itteni barátaival, sőt II. Rákóczi György bukása után kísérletet tett az új fejedelemnek, Apafi Mihálynak, s még a török birodalomnak is, a Drabik-féle víziók számára

szemléletének, mely beszédeiből gyakran feltör. Egész puritánus armatúrája azt a célt szolgálja, hogy az erdélyi fejedelmi udvart a közel álló végre előkészítse. ...”⁵⁴⁴

Coccejus egyes nézeteit elveti - pl.: különbség van az Ó- és Újszövetség népének üdvállapota között, a megváltás egyetemességének tagadása -, míg másokat elfogad és előszeretettel alkalmaz - pl.: a szövetségteológia, a tipologikus exegézis, a rabbinikus szövegértelmezés -, ugyanakkor szilárdan ragaszkodik a predestinatio tanához, Istennek az emberrel kötött szövetségében is ennek megvalósulását látja.

Míg az 1673-as radnóti zsinaton síkra száll a karteizianizmussal és a coccejanizmussal szemben az ortodox tanítás mellett, zsolttárrezolúcióiban már nem találunk coccejanus polémiát.

Feltűnően nagy hatással van rá Mózes, akinek alakja mintegy példaképként áll előtte.⁵⁴⁵

A judaizmus hatása érhető tetten - szintén Mózes kapcsán - Isten bosszúálló tulajdonságának és az istentelenek vesztének kiemelésében.

„az Ecclesia nem keresheti azoknak békeségét, a kik ő néki ellenségei”⁵⁴⁶

„Adgyon Isten Babilonnak veszedelmet és romlást az ő méltatlan cselekedetiért.”⁵⁴⁷

Ámbár a Zsoltárok könyvének magyarázata nem nélkülözheti ezeket az elemeket, mivel a zsoltárok gyakran tartalmaznak az ellenség vesztére irányuló könyörgéseket, általában összekötve az igazságon ítélt Isten ábrázolásával, Aki nem nézheti a gonoszok örvendezését az igazak szenvedésén, hanem bosszút áll az őt félőkért.

„Állj mellém Uram, szabadíts meg, Istenem! Hiszen te vered arcul minden ellenségemet, kitördeled a bűnösök fogait!”

„Lépj elő, Uram! Szállj szembe vele, és terítsd le! Menst meg engem kardoddal a bűnösöktől!”

„Bosszút áll értem az Isten, és népeket rendel alá. Megmentesz ellenségeimtől, sőt támadóim fölé emelsz, és megszabadítasz az erőszakoskodóktól.”

való megnyerésére. E célból 1664-ben Amsterdamból Magyarországra és Erdélybe küldötte a Habsburg-ellenes szervezkedés megindítása végett egyik tanítványát, a pfalzi származású Redinger János Jakabot. ... Útjáról készült beszámolójában Redinger elmondja, hogy mindenütt, ahol csak megfordult, Drabik víziói széles körben ismeretesek voltak, s akikkel tárgyalt, hittek azokban. Mindehhez csak azt jegyezzük meg, hogy Redinger, miként a törököt és Apafit, úgy Tofeust is alkalmasint Comenius kívánságára kereste fel. Élete vége felé világos jele mutatkozik annak, hogy a Comenius közelében megismert spiritualizmus maradandó hatást gyakorolt Tofeus szellemiségére. ... a híres víziók dolgában most is félre húzódott Drabiktól, kinek személyével szemben voltak kételyei, melyeket nem habozott Redingernek tudomására hozni, amint az fel is jegyezte.”

Kathona i.m. 422-423.

⁵⁴⁴ Uo. 423-424.

⁵⁴⁵ Vitathatatlan Coccejus hatása Tofeus Mózes képét illetően – Ld.: *Postma – Sluis* i.m. 121.

⁵⁴⁶ *Tofeus* i.m. 796.

⁵⁴⁷ Uo. 800.

„Serkenj fel, ébredj, tégy igazságot peremben, Uram, Istenem! ...

Szégyenkezve piruljon mindenki, aki örül bajomnak!

„Járjanak úgy, mint a csiga, amely széjjelmálik ...

Örül az igaz, ha látja a megtorlást, lába a bűnösök vérében fürdik. Az emberek pedig ezt mondják: Mégis van az igaznak jutalma! Mégis van Isten, aki igazságot tesz a földön!”⁵⁴⁸

A politikai és katonai események egyre élesebb képet rajzoltak az utolsó idők szörnyűségeiről, aktuálissá téve a zsoltárok tanulmányozását. A püspök és hallgatói bizonyára könnyen tudtak azonosulni a zsoltárossal, így tehát a bűnök mellé felsorakoztak a panaszok, a megtérés mellett Isten beavatkozásának szükségessége és szükségszerűsége is előtérbe került. A XVI-XVII. század eseményeinek ismeretében nem meglepő, hogy a kor embere a végidők apokaliptikus küzdelmeit vélte felfedezni maga körül, amiből következően a megtérés sürgetése került a teológiai gondolkodás középpontjába.

Innen ered Tofeus prédikátori türelmetlensége, prófétai szigora, hajthatatlansága. Apokaliptikus világszemlélete – melyben megtaláljuk kora szellemi áramlatai szinte mindegyikének elemeit – nem cél, hanem eszköz. Ő elsősorban nem „látó”, hanem pásztor, feladata nem a látás továbbadása, hanem felszólítás a megtérésre – látása csupán eszköz ehhez. Jól példázza ezt a kötet címlapjára választott bibliai ige:

„Meg-ércs a’mit mondok, adgyon az Úr tenéked értelmet mindenekben”⁵⁴⁹

⁵⁴⁸ Zsolt3:8; 17:13; 18:48-49; 35:23,26; 58:9,11-12;

⁵⁴⁹ 2Tim2:7

4. Nagyari József tábori prédikációi

A XVII. század második felében a történelmi események hatására felerősödik a történelemszemlélet apokaliptikus jellege. Ezt érhetjük tetten Nagyari József⁵⁵⁰ tábori prédikációiban⁵⁵¹. Nagyari József a magyar puritanizmus mérsékelt ágához tartozó Nagyari Benedek⁵⁵² fia, 1679-től 1694-ben bekövetkezett haláláig udvari pap. Apafi mellett részt vett az 1681-1683. évi három hadjáratban, itt elhangzott prédikációit alapvetően jellemzi az apokaliptikus történelemszemlélet, amely Bécs ostroma közeledtével egyre jobban felfokozódik, az ostromot szinte az idők végezetének mindent eldöntő harcaként, elkerülhetetlen isteni ítéletként állítja elénk. A zsidó-magyar sorspárhuzam Nagyari textusválasztásában is jól megfigyelhető, három kivételével ószövetségi textusokra építi prédikációit. Néhányat közülük saját értelmezéssel is megtold, melyben a fejedelemre és a táborra vonatkozó intelmeket fogalmaz meg. Talán itt merülhet fel a puritanizmus hatása szemléletében. Prédikációihoz fűzött intelmeiben nagyrészt a hívő magatartás, a kegyes életvitel fontosságára hívja fel a figyelmet, kimondatlanul is kiemelve azt a tényt, hogy az istentisztelet hallgatása önmagában kevés, ha nincs hatása a mindennapi életben, utalva ezzel Jézus „eredj el, és te is így cselekedj” felszólítására.

Prédikációs gyakorlata egyik kategóriába sem sorolható be egyértelműen, hermeneutikája eklektikusnak tekinthető, mivel több, egymástól eltérő exegetikai módszer elemeit is felfedezhetjük prédikációiban. Úgy vélem, ennek nagyon egyszerű oka van: Nagyari - mint minden jó prédikátor - számára a legfontosabb az isteni üzenet kifejtése, továbbadása, és ennek eléréséhez választja ki a megfelelőnek vélt módszert.

Így ír erről művéhez írt ajánlásában:

„Az methodussat az mi illeti, az mellyet ezekben tartottam követtem, ... mivel udvarhoz jutomben, parancsolattal parancsoltak eő Nagysagok⁵⁵³, az mennyiben

⁵⁵⁰ Nagyari József 1650-1694; a váradi, a kolozsvári és a sárospataki iskolában tanult, Németalföldön - Groningen, Franeker, Leiden, Utrecht - és Oxfordban. Ld.: *Bozzay – Ladányi* i.m. 76. 137. 193. 252. *Gömöri* i.m. 34. 1679-től fogarasi lelkész, Tofeus Mihály püspök veje, ez évtől udvari lelkész haláláig. Apafi Mihály udvari papjaként vett részt az 1681-1683. évi három hadjáratban, itt elhangzott tábori prédikációit jegyzetei alapján Teleki Mihály erdélyi főgenerális kérésére 1684-1685-ben szerkesztette egybe, ám a politikai változások következtében akkor nem jelenhetett meg.

⁵⁵¹ *Győri L. János*: Nagyari József tábori prédikációi. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002.

Győri L. János bevezető tanulmányában és az egyes prédikációkhoz fűzött tárgyi magyarázataiban részletesen ismerteti Nagyari tábori prédikációinak történeti és eszmetörténeti hátterét, teológiai vonatkozásait.

⁵⁵² Nagyari Benedek 1611-1661; tanult: Gyulaféhérvár, Sárospatak, Leiden, Franeker, londoni Gresham Kollégium; Ld.: *Bozzay – Ladányi* i.m. 55. 231. *Gömöri* i.m. 85. Váradi, majd kolozsvári lelkipásztor, puritán elvei miatt támadják. Műve: *Orthodoxus Christianus*. Várád, 1650. – főleg John Rogers *Doctrines of Faith* c. műve alapján készült.

⁵⁵³ I. Apafi Mihály fejedelem

lehet, s ha lehet valamiben, azt az methodust kövessem az praedikallasban, az melyhez az Udvár regtől fogvan szokott. Az pedig nem más hanem ez, Avagy tsak valami reszben. Eztis azért nem kevélységből, se nem ujjítani való kévanságombul, se amaz hozza hasonlithatatlan előttem levő nagy Lelkű embernek⁵⁵⁴ büszke követéséből ... hanem az eő nagyságok méltóságos parancsolattyához való engedelmességből cselekettem.

De ha nem lett volna is előttem, nem tudom en, miért nem jó ezen az methoduson praedikallani, mivel az methódus az praedikatiokban tsak arbitraria volt. Illyen az Amesiána methodus is az mellyel az régi Szent Paterek soha nem praedikáltak. Nem azért hogy nem jó volna, hanem hogy tsak eggyügyűbb formában akartak praedikallani. Mindazonáltal mivel ily közönségesen be vetetet, igen jó cselekeszük hogy azt követjük, jollehet az arany tsak aranyakar szegeletes akar gombolyeg formában legyen, tsak legitimum pondussa legyen: Illyen az praedikatio is. Csak legyen fontya ... terheh beszédinknek, tanetasinknak, tsak hasson be az szivekben s lelkekben, jó praedikatio az, ha valami kicsinyt formájában változik is. Azonban az is ide járul: ha Calvinus Janos, Petrus Martyr ezen az methoduson magyarázhattanak s tanethattanak, Gelei Uramis majd ez formában praedikálhatott dicsíretesen, en nem tudom s nem látom méltó okat, miért ocsarollyuk mi bennünk azt, az kit másokban dicsírnek.

Az mi engemet illet: mialtúl fogva amaz boldog emlékezetű Burmann Ferencz alatt laktam tanultam, az mi keveset laktam s tanultam, annak Per observationes járó methodusat hallottam, az ultatul fogvan ebben az methodusban, mindenkor gyönyörködtem, vélvén azt nem annyira Grammatica vagy Logica mint Realis methodusnak, az melyben kivalképpen az ususra s praxisra czéloz az Tanető mingyart az Theoria mellet az mely anima et vita concionis, az az élete és Lelke az prédikationak. Az ilyen predikatióban nem csak az usus és haszon, az kit az predikationak végére hagyunk, hanem alkalmatossága, summája, magyarázattya, Tanusága, annak illusztratioja, világosetása s az többi mind tanuság és haszon az az: praxis est anima Concionis.”⁵⁵⁵

Amesius, Kálvin, Petrus Martyr és Burmann együttes említése alátámasztja a fent említett eklektikus exegetikai szemléletet, mivel hermeneutikai elveik és módszereik különböznek egymástól. Amesius a textus kínálta gyakorlati hasznok – ususok – kiemelését tartotta

⁵⁵⁴ Tofeüs Mihály

⁵⁵⁵ Győri i.m. 46-47.

fontosnak, amelyet Nagyarinál is megtalálunk – alkalmatosság, summa, magyarázat, tanúság, haszon -, ahogy a fenti idézetben mondja: „praxis est anima Concionis” – a gyakorlat a prédikáció lelke/lényege.⁵⁵⁶

Kálvin szerint egy literális vagy történelmi értelem létezik, amely viszont szimbolikus jelentést is magában hordozhat, számára a Szentírás Krisztust vetíti előre. Átveszi a tipológiai értelmezést, a fogság kora és a fogság utáni kor zsidó történelemszemléletét, kerüli az önkényes és spekulatív fejtegetéseket, ugyanakkor értelmezéseit tudományos igényű elemzésekkel támasztja alá.

A tipológia megfigyelhető, a deuteronomista történelemszemlélet jellemző Nagyar magyarázataira is, tudományos igényű elemzésnek tekinthetjük a történelmi és egyháztörténeti utalásokat, a klasszikus hagyomány ismeretét és használatát, ám teológiai fejtegetéseket nem találunk nála. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy az a konkrét szituáció, melyben a prédikációi keletkeztek, és azok célja, illetve a hallgatóság nem a teológiai fejtegetéseket, a mélyenszántó filozófiai eszmefuttatásokat kívánta meg, hanem az „itt és most” üzeneteket.

Petrus Martyr⁵⁵⁷ prédikációs gyakorlata Kálvinéhoz áll közel, Burmanné⁵⁵⁸ viszont Coccejushoz. „Burmann egyensúlyt keresett a szigorúan logikai alapokon nyugvó, grammatizáló bibliai exegézis és a lelkipásztori típusú, evangelizációs szellemű homiletikai

⁵⁵⁶ „Nagyarinál változnak a hadiprédikáció gyakorlatához képest a prédikáció részei: Textus – történelmi alkalmatosság – teológiai alkalmatosság – summa – részei – magyarázat – tanúság – hasznai, példák. Az eddigi száraz, szakszerűen csak a textus magyarázatára szorítkozó szöveget, minden alkalommal összeveti saját korával. Alapjában megmarad a magyarországi hadiprédikációk addig használt érvrendszere, de sokkal hangsúlyosabban és nem a prédikáció közbeni példatárként jelenik meg Nagyar saját kora. A prédikáció a bibliai előzmények másolására szólít fel konkrétan mechanikusan egymásnak megfelelően eseményeket, ezáltal igyekszik utat mutatni a jelenben.” Őze: A határ és a határtalan. i.m. 123.

⁵⁵⁷ Petrus Martyr Vermigli 1500-1562; ágoston rendi szerzetes, a padovai egyetemen a filozófia professzora, reformátor volt. Eretnekséggel vádolták, ezért 1542-ben Strasbourgba menekült, ahol az Ószövetség professzora lett. 1547-ben Thomas Cranmer Oxfordba hívta, itt részt vett az anglikán egyház alapelveinek kidolgozásában. 1553-ban visszatért Strasbourgba, majd 1556-ban zürichi professzor lett. A reformáció lutheri és kálvini iránya közti nézeteltérések békés rendezésére törekedett, igyekezett visszaszorítani az antitrinitárius irányzatot. 1535-ben megjelent *Loci communes* című munkájára gyakran hivatkoznak a magyar református prédikátorok. 1557-ben írta Sámuel két könyvéhez az exegetikai magyarázatokat, melyekkel kapcsolatban Imre Mihály bizonyította, hogy a magyar református prédikátorok nemcsak ismerték, hanem használták is. *Imre Mihály: A Vizsolyi Biblia egyik forrása. Petrus Martyr. (Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2006.)* című művében kétséget kizáróan bizonyítja azt a tényt, hogy a Vizsolyi Biblia egy - talán Károlyi Gáspár vezetése alatt dolgozó - fordító csoport munkája. A kötet párhuzamosan közli Sámuel 1. könyve latin nyelvű szövegét Petrus Martyr 1564-ben Zürichben megjelent kommentárja nyomán, annak a könyv margójára kézírással bejegyzett fordítását, és ugyanezt a szöveget a Vizsolyi Biblia alapján. A két utóbbi szinte szó szerinti egyezése minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy Petrus Martyr Sámuel 1. könyve 25 fejezetének latin szövege a Vizsolyi Biblia meghatározó szövegforrása volt.

⁵⁵⁸ Burmann, Franciscus 1628-1679; Leidenben tanult, Hanau lelkipásztora lett, az utrecht egyetemen 1662-től a dogmatika és az egyháztörténet professzora, Coccejus barátja.

gyakorlat között. Ezt a törekvését nevezi egykori tanítványa, Nagyari József „Realis methodus”-nak.⁵⁵⁹

Coccejus teológiájának középpontjában Istennek az emberrel kötött szövetsége és Isten szeretetének átélése áll, szerinte a teológia célja, hogy megismertesse Istent és segítsen eljutni az üdvösségre. A hangsúlyt az életvitelre helyezte, és a mély, őszinte áhítat megvalósulását, az Istennel való szeretetközösség megélését akarta elősegíteni. Az analógiás írásmagyarázat, vagy a tipológikus exegézis nála is csak eszköz a cél eléréséhez.

Első prédikációja a leghosszabb⁵⁶⁰ - nyilvánvalóan nem véletlenül -, és a témája is rendkívüli. Az 1Sám11:7 alapján az Isten által választott és megáldott vezérről, a felsőbbségnek való engedelmességről beszél, szinte túlhangsúlyozza azt, már-már isteni szférába emelve a „magistratus”-t. A politikai előzmények és háttér ismeretében azonban megértjük, miért teszi ezt: a fejedelem Istentől való kiválasztottságát és az Isten ügyéért való hadba vonulást bizonyítja be. Tulajdonképpen nem is kezdhethé másképp prédikációit, mint hogy megerősíti a vezér és az ügy isteni megbízatását, ami már az áldást, a sikert is magában foglalja.

„A textusválasztás és a prédikáció célzatos volta különösen a kettős applikációban válik nyilvánvalóvá. Beszéde végén Nagyari – mint későbbi prédikációiban is oly gyakran – külön megszólítja a fejedelmet, hangsúlyozva Istentől való kiválasztottságát, utal fejedelemmé választása körülményeire, későbbi elfogadottságára, s végül áldást kér „az Hazanak szabadsága s az Ecclesiának igye” mellett kivonuló hadakra.”⁵⁶¹

„Meg nyitnya Isten az nepnek szemét, hogy az Magistratusnak orcáján meg ismerjek az Isteni Majestást, az melyben Isten őtet öltöztette mert ő Isten képét viseli.”⁵⁶²

„Az Isten az ti munkas szeretetekröl el nem feletkezzik, hanem ott, s akkor az mikor az mely helyen, nemis gondolatok jutalmaztassa meg mint Nehemiassal.

Csak ti legyetek jók s igazak. Igaz az így az mellyet segeteni akartok.”⁵⁶³

Prédikációjában sok bibliai utalást találunk, főként ószövetségeket – Sault, Gedeont, Dávidot gyakran említi. Elsősorban Sault állítja példaként - a textus is az ő történetéből való -, mivel az ő királlyá választása és uralmának elfogadása is problematikus, hasonlóan mint Apafi hatalmának legitimációja. A bibliai személyek mellett sok klasszikus példát hoz - Nagy

⁵⁵⁹ Győri i.m. 51.

⁵⁶⁰ Uo. 51-66.

⁵⁶¹ Uo. 66.

⁵⁶² Uo. 59.

⁵⁶³ Uo. 64.

Sándor, Marius, Augustus, Constantinus, sőt még Nero, Domitianus és Attila is szerepel -, hogy bizonyítsa a világi felsőbbtség isteni eredetét.

Ezzel látszólag eltér Kálvinnak a világi hatalomról alkotott nézeteitől, aki hangsúlyozza ugyan a világi felsőbbtség isteni eredetét és az annak való engedelmisséget, de ennél jobban kiemeli, hogy „Istennek kell inkább engedelmeskednünk, mint az embereknek”⁵⁶⁴. Vagyis a világi felsőbbtségnek azért kell engedelmeskednünk, mert azt Isten rendelte, és nem önmagáért az uralkodóért, hatalomért, bármely egyéb okból és célért. Tehát Kálvin mindenképp fölé helyezi az Istennek való engedelmisséget.

„A felsőbbtség működését illetőleg nem csak arról tett bizonyosságot az Úr, hogy Ő azt jóváhagyja és az kedves Ő előtt, hanem annak méltóságát még ezen felül is a legmegtisztelőbb kitüntetésekkel halmozta el és feltűnően a lelkünkre kötötte.”⁵⁶⁵

„Nem szabad tehát már senkinek sem kétségbe vonnia, hogy a polgári hatalmasság hívatása nem csak szent és jogosult dolog az Isten előtt, hanem különös szentséggel is bír és a mi egész emberi világunkban minden másnál sokkal nagyobb tiszteletre is méltó.”⁵⁶⁶

„ne csak az olyan fejedelmek uralmának vessük alá magunkat, akik becsületesen és kellő hűséggel töltik be tisztüket, hanem mindazokénak is, akik bármi módon birtokában vannak a hatalomnak, még akkor is, ha egyáltalán nem felelnek meg annak, ami a fejedelmek kötelessége volna.”⁵⁶⁷

„Mindenek felett szem előtt kell tartanunk, hogy ez nem téríthet el bennünket annak engedelmes szolgálatától, akinek akaratának alá kell hogy vessünk a királyok minden kívánsága is, akinek rendelkezései előtt minden parancsnak s akinek fensége előtt minden kormányhatalomnak meg kell hódolnia.”⁵⁶⁸

„alája vagyunk vetve azoknak az embereknek, akik felettünk uralkodnak, de csakis annyiban, amennyiben általuk Ő rendelkezik velünk. Ha olyasvalamit parancsolnának, ami ellenkezik Ővele, az semmis és érvénytelen.”⁵⁶⁹

Nem gondolom, hogy Nagyari hatalomról alkotott felfogása eltér Kálvinétól vagy általában a reformátorokétól, ám ebben a helyzetben a hatalom isteni eredete és az engedelmisség nagyobb hangsúlyt kell, hogy kapjon, hogy igazolja Apafi hatalmának és a hadba vonulásnak isteni rendelkezését. Bizonyára ebből adódik, hogy Sault választja fő analógiának, akiről tudjuk,

⁵⁶⁴ ApCsel5:29. Kálvin i.m. 325.

⁵⁶⁵ Uo. 301.

⁵⁶⁶ Uo. 302.

⁵⁶⁷ Uo. 319.

⁵⁶⁸ Uo. 325.

⁵⁶⁹ Uo. 325.

hogy Isten később elvetette, királysága és élete tragikus véget ért. Erről természetesen szó sem esik a prédikációban, mivel nem Saul történetének bemutatása – azaz a literális értelem – a prédikáció célja, hanem rajta keresztül az Isten által rendelt vezér és harc áldott voltának igazolása – analogikus-szimbolikus értelmezése. A sok példaként említett személy és esemény szintén ezért és csak ennyiben fontos.

1681. és 1682. évi második prédikációjában is Dávidot hozza párhuzamként, aki az ideális király megtestesítője a zsidó nép számára.

„Valahára kesőre de csak világossagra jó az, kicsoda az Istentől választatott Király, Fejedelem, Magistratus”⁵⁷⁰

„Mindazáltal Istennek jambor szolgálja meltsagos Fejedelem bizzal az Istenben. David sok nyomorusagon meg fordult Király volt. Olyan sok nyomorusagon meg fordult sok viszontagságokon változásokon által ment Fejedelem voltál s vagy te az Erdélyi Fejedelmek között. Davidnak ez volt nehéz hogy vensegenek idején mikor csendesseget remenlene varna sok nyomorusaga hanyodasa utan, ki uzetek orszagabul kedvetlen bujdosásra taborozásra: Ugy te. ...

ugyis legyen az eő szent akarattya. te is nyugogyal meg az Istenek felöled valo szent Tanácsaban, mikint Davidnak ellenségit meg szegyenitette, s Davidot elëbbeni királyságaban be vitte, s koporsojában bekesseggel szállította. Ugy fog az Isten te veled is cselekedni.”⁵⁷¹

Dávid nem azért vált az eszményi királlyá a zsidó nép felfogásában, mert feddhetetlen jellemű, szent életű ember, az igazság bajnoka volt – ugyanis nem az volt. Elkövette a bűnöket, amelyeket egy ember és egy király elkövethet, de képes volt megalázkodni, bűnbocsánatért esedezni, megtérni, ha rádöbbsent - vagy rádöbbsentették -, hogy ezt Isten rossznak látja. Királyként is mindvégig Isten szolgálja maradt és olyan közel állt Őhozzá, amilyen közel egyetlen másik király sem. Ezért Isten megmentette és igazolta őt:

„...szolgám, Dávid, aki megtartotta parancsolataimat, és teljes szívből követett engem, és csak azt tette, amit én helyesnek látok”⁵⁷².

S egy érdekes példa:

„Mikor I. Caroly Kiralynak Angliában fejet vettek azt írja az Angliai Historia reszkettet az Hoher az ki fejet vette. Mind ezek attul vadnak, mert az mely Isten

⁵⁷⁰ Győri i.m.67.

⁵⁷¹ Uo. 142.

⁵⁷² 1Kir14:8

gyalazatban hozza az Fejedelmeket haragjabul, azon Isten ad autoritast
meltosagot becsületet az Kiralyoknak jo akarattyabull.”⁵⁷³

Az esemény közismert: I. Károly⁵⁷⁴ angol királyt hazaárulásban bűnösnek mondják ki és a parlament⁵⁷⁵ jóváhagyásával kivégzik 1649-ben. Ez az első eset a történelemben, hogy egy királyt felelősségre vonnak és kivégeznek, mert „rosszul” uralkodik. Mindez a puritanizmus⁵⁷⁶ hatására történik Angliában, melynek nézetei – főként a vallásiak – az Angliában tanult magyar prédikátorok körében is népszerűek. A hívő élet megtisztítására, a kegyes életvezetésre irányuló ártatlan vallási mozgalom „elfajulása” az ortodoxia képviselőit aggodalommal és mély ellenszenvvel töltötte el az eszme iránt⁵⁷⁷, melyet Nagyari is jól ismert apja révén, sőt, egyes elemeit prédikációiban is megtaláljuk. Nyilvánvaló, hogy ezzel az utalással nem a puritanizmust védi vagy támadja, hanem magát az eseményt - mint a korban jól ismert és hatalmas visszhangot kiváltott eseményt - használja fel utalásként a világi hatalom tekintélyének igazolására. Ezzel a mondattal nem árul el Nagyari semmit a puritanizmushoz való hozzáállásáról, prédikatori tehetségéről viszont igen: semmilyen színezettel nem látja el a király kivégzésének tényét, hanem a világi hatalom isteni eredetét emeli ki – ahogy Kálvin is.⁵⁷⁸

⁵⁷³ Győri i.m. 60.

⁵⁷⁴ I. (Stuart) Károly 1600-1649; angol király, 1625-től uralkodott; 1629-től nyílt abszolútizmust folytat, ami nagyban hozzájárul az angol polgári forradalom kirobbanásához (1642). A rendkívüli bíróság mint zsarnokot, árulót, gyilkost, a nép ellenségét halálra ítéli és 1649. január 30-án lefejezik.

⁵⁷⁵ Pontosabban az ún. csonka parlament. 1648 decemberében a hadsereg Cromwell vezetésével több mint 80 presbiteriánus képviselőt üzött el, további 60 képviselő elmenekült, csak a radikális puritánok – az independensek – maradtak a parlamentben. Az így „megtisztított” parlamentet nevezi a történetírás csonka parlamentnek.

⁵⁷⁶ „A puritanizmus tehát valami nagyon átfogó mozgalom, mely a teológiában irányzat, a keresztyénségben életgyakorlat, az emberiségben vágyakozás az igazi, a tiszta után.” *Ágoston István: A magyarországi puritanizmus gyökerei.* Kálvin Kiadó, Bp. 1997. 12.

⁵⁷⁷ A puritanizmusról: *Ágoston István: A magyarországi puritanizmus gyökerei.* Kálvin Kiadó, Bp. 1997.

Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp. 1911.

Az ortodoxiáról: *Szabó Géza: A magyar református orthodoxia.* Bp. 1943.

⁵⁷⁸ Ami az ún. zsarnokölési elméletet illeti - melyet Kálvintól eredeztetnek, noha ő nem ezt mondja, és ami I. Károly lefejezéséhez is vezetett -, nézzük meg a következőket:

„... olykor az Ő szolgálai közül támaszt valakit (Isten) a nyilvánvaló megtorlásra, és megbízza azzal, hogy bosszúlja meg a bűnös uralmat és szabadítsa meg az igazságtalanul elnyomott népet szánandó nyomorúságából; máskor meg erre nem is gondoló, hanem egészen más tervekre készülő emberek felgerjedt szenvedélyeit használja fel ugyanerre a célra. Így szerzett szabadulást a Fáraó zsarnoksága alól Izráel népének Mózes által (II Mózes 3:7-10) Kusánnak, a szír királynak erőszakoskodása alól Othniel által (Bírák 2:8-11) és más szolgálók alól más királyok vagy bírák által; így törte össze és alázza meg az egyiptomiak fennhéjázását az asszírok által, Tirus dölyfösségét az egyiptomiak által, Babilon dacosságát a médek és perzsák által, Juda és Izráel királyainak hálátlanságát a babiloniak által. Igaz ugyan, hogy ezek között az esetek között van egy nagy különbség. Mert az előbb említettek, akiket egyenes isteni felhívás indított fel ily nagy dolgok véghezvitelére, a királyok elleni támadásukkal egyáltalán nem sértették meg azt a fenséget, amellyel az isteni rendelés a királyokat felruházta, hanem csak a nagyobb hatalom nevében zabolázták meg a kisebb hatalmat, mint ahogy a királyok is megfenyíthetik a maguk alkirályait. Az utóbbiak viszont, ámbár Isten keze használta fel őket arra, amire jónak látta, és ámbár öntudatlanul is az ő akaratát hajtották végre, a maguk lelkében mégsem forgattak egyebet, mint csak bűnös szándékot. De akárhogy kell is megítélnünk magukat az emberi cselekedeteket, általuk

Már első prédikációjában megtaláljuk a protestáns történelemszemléletnek nemcsak a megnyilvánulását, hanem egységes megfogalmazását, XVI-XVII. századi elemeinek összefoglalását:

„Vadnak az Ecclesiának olyan ellenségi az kik cél szerent azon vadnak, hogy az Izrael Istenen menel nagyub gyalazatot ejtsenek, s ez alat az kereszt alat sokaig tartya Isten az eő nepet s meg engedi hogy halálnal keserveb szomorub conditiokra kenszeritessek le lepni az Ecclesia csak eletet s fejét maraszthassa meg.”⁵⁷⁹

„Illyen gonosz ellensege Nemzetunknek s Nemzetunkben levő Isten Ecclesiajanak amaz idegen hatalmas Nemzett az ki mind testunknek, mind lekünknek minden szabadságot el vette. Az sok Accisakkal, Repartitiokkal es egyéb adozasnak nemeivel mint megannyi sajtokkal, minden javainkat, ertekünket, es mindenünket

mindenképpen az Úr vitte véghez a maga igazságos művét, amikor felfuvalkodott királyok vérengző kormánypálcáját összetörte és türhetetlen zsarnokságuknak véget vetett. Hallják meg ezt a fejedelmek és rettegjenek! Nekünk pedig ugyanakkor a legnagyobb gonddal óvakodnunk kell attól, hogy a felsőbbségnek azt a hódolatot érdemlő méltóságát és tekintélyét, amelyet Isten a legkomolyabb parancsolatokkal szentesített, megvessük vagy megsértünk, még akkor is, ha az a legméltatlanabb emberekre szállott, akik a maguk gonoszságával tőlük telhetőleg beszennyezik. Mert ha igaz is, hogy a fékevesztett uralom megfenyítése az Isten bosszúállásának a dolga, azért ne gondoljuk mindjárt, hogy annak végrehajtása reánk van bízva, akik semmilyen más megbízatást nem kaptunk, mint azt, hogy engedelmeskedjünk és tűrjünk. Mindig a magánemberekről beszélek. Mert ahol most is vannak a fejedelmi önkény ellensúlyozására a népből alakított felsőbbiségek, mint amilyenek voltak hajdan a lakedemonoknál a királyokkal szembenálló ephorosok, vagy a római konzulokkal szemben a néptribunok, vagy az athéni tanácsal szemben a demarchosok, amilyen hatalmat a mai viszonyok mellett egyes országokban talán a három rend gyakorol, amikor országgyűléseket tartanak, azt, hogy az ilyenek a királyok féktelen szabadoságával szemben tisztüknek megfelelően fellépjenek, nem csak nem ellenzem, sőt ha gyáván szemet húnyának az önkényesen garázdálkodó és a nyomorult népet sanyargató királyokkal szemben, egyenesen megvádolnám őket, hogy az ilyen elnézésben van valami bűnös hitszegés, mert hiszen álnok módon elárulják a népnek szabadságát, amelynek őreiül állítottak Isten rendelkezéséből. Azonban ennél az engedelmességnél, amelyről megálapítottuk, hogy tartozunk vele minden előjárónk parancsainak, azt az egyet mindig ki kell kötnünk, sőt mindenek felett szem előtt kell tartanunk, hogy ez nem téríthet el bennünket Annak engedelmes szolgálatától, akinek akaratának alá kell hogy vettessék a királyok minden kívánsága is, akinek rendelkezései előtt parancsnak s akinek fensége előtt minden kormányhatalomnak meg kell hódolnia. Milyen képtelen dolog is volna csak azért, hogy embereknek eleget tegyünk, magunkra vonnunk Annak haragját, akinek a kedvéért tanúsítunk engedelmisséget maguk iránt az emberek iránt is? Az Úr tehát a királyok Királya, és ha az Ő szentséges szája megszólal, akkor minden más parancs helyett és felett egyedül Őreá kell hallgatnunk. Vagyis alája vagyunk vetve azoknak az embereknek, akik felettünk uralkodnak, de csakis annyiban, amennyiben általuk Ő rendelkezik velünk. Ha olyasvalamit parancsolnának, ami ellenkezik Ővele, az semmis és érvénytelen. És ilyenkor egy pillanatra sem tartóztathat fel bennünket az a nagy méltóság sem, amellyel a felsőbbség fel van ékesítve, mert azon nem esik semmilyen sérelem azzal, ha Istennek amaz egyedülálló és valóban legfőbb hatalmával szemben az őt megillető korlátok közé utasítjuk. Jól tudom, milyen nagy és milyen közeli veszedelmek állanak az ilyen hajthatatlan lélek útjában, mert a királyok nem viselik el heves felgerjedés nélkül, hogy valaki ellentmondjon nekik, és amint Salamon mondja: „A királynak felgerjedt haragja olyan, mint a halál követe.” (Péld16:14) De mivel Péter, mint a mennyei felség hírnöke, tudunkra adta azt a parancsot, hogy (ApCsel 5:29) „Istennek kell inkább engedni, hogynem az embereknek”, mi azzal a gondolattal vigasztalhatjuk magunkat, hogy azzal rójuk le legjobban azt az engedelmisséget, amelyet az Úr megkövetel, ha inkább elszenvedünk akármit is, mintsem hogy az istenfélelem útjáról letérnénk. És hogy meg ne fogyatkozzék bennünk a bátorság, Pál még ezzel az ösztökével is serkent bennünket: Krisztus azért váltott meg olyan drága áron, amilyent a mi váltságunkért lefizetett, hogy többé ne adjuk oda magunkat emberek gonosz kívánságainak, még sokkal kevésbé az istentelenség szolgálatára. (IKor6:20)” *Kálvin* i.m. 323-325.

⁵⁷⁹ *Győri* i.m. 54.

valami lelkünk alatt van ki sajtollya, s facsarja. ... ez Nemzet meg kínozt pokolbeli ördögtől ki tanaltatott rettenetes kínoznak nemeivel. Lelkünk állapotát az mi nézi. Lelkünknek kínzásában az Assyriai oroszlány, az Persiai medve, az Gorog Parducz, soha olyan kegyetlen nem volt mint ez, mivel amaz utolsó iszonyú fenevadtul tanult, az kinek szájában nem csak oldal csontok vadnak amint az Persiai medvenek, hanem lelkek vadnak, az kiket emeszt rág...⁵⁸⁰

„Három embernek együtt beszélni ... nem szabad, fegyverünket el szedi, csak egy palczát, botot sem szennyved kezünkben, az kivel ébet üssünk. Imádkozunk Istenünknek nem szabad, 30 40 forintal meg tilt ha Templomunkban megyünk, ha imádságos könyvet tanul nálunk. Nem volt az mi Nemzetünknek soha ilyen ... kegyetlen ellensége mint ez. Váraink sok szép erősségeink Granariumink (az kik annyik voltak hogy, egy Nemzetnek sem több mint nekünk) el vesztenek, nem az mi restségünk tunyaságunk miatt ... mert 300 esztendejénél több múlt az Torok hatalmas Nemzettel csatázunk, mind magunkat, s mind őket oltalmazzunk, hanem az ő gonoszsága miatt mivel szánt szándékkal vett az oroszlan torkában bennünket, inkább akarja hogy Rókok farkasok lakják városinkat várainkat hogy sem mi. Ha ő nemzetünkben nem avatta volna magát, nuptiarum coloribus ma is bírnok erősségeinket. Ez az oka hogy szegény nemzetünk sok fohaszkodása, siralmas sok suplicálása, nyögése, haszontalan instantiaja, esedezése mennyre földre való haszontalan protestatioja után kentelenítet fegyverhez is nyulni mivel in extrémis egyebre kifakadni nem tudott, hanem extrema tentávit. Az fel szemünket hogy ki tolyassuk ... az ... Jabs Gileadbeliekkel azzal meg nem elégszik, hanem azt kívánja hogy mind lelkünknek, mind testünknek szeméit tolyassuk ki, hogy az mint Samsonnal az Philisteusok, ki tolván szeméit csúfsággal éltenek, úgy ki tolyatván mind testünknek mind lelkünknek szeméit belőlünk ludibriumot, csúfságot csinállyanak. Ugy hogy ha az két szemekért keserves halálavalis kívánt bosszút allani az szegény vak Samson, nem csuda szegény Nemzetünk is sok vere hullásával akart bosszút allani testének lelkenek szemé világaért. Oh igaz ítélte Isten, meddig nyugszol! meddig veszteglesz! meddig nem kelsz fel az artatlanoknak igaz igye mellett? ... Tamagyon valaki az mi csontaink közzül s maradékaink közzül valaha, az ki bosszút allyon erettünk, de ha

⁵⁸⁰ Uo. 55.

nem tamadis csontaink közzül, fel támad az boszszu allo nagy Isten valamikor
akkor az ő Szenteinek verek mellett [Psa 79.].”⁵⁸¹

A bevezető gondolat még általánosságban említi Istennek és az Ő igaz egyházának ellenségeit, és hozzáfűzi, hogy Isten megengedi a nyomorgatást - bizonyos határig.

A protestáns történelemszemlélet alapján ez az ellenség lehet a török, vagy a katolicizmus – pápa/Habsburgok. Ám a nyomorúságnak és az elnyomónak ezt követő részletes kifejtése, bemutatása minden kétséget eloszlat afelől, hogy Istennek és népének ez az ellensége a Habsburg Birodalom. Az erdélyi református értelmezés szerint a török „kisebb” ellenség a Habsburgoknál, mert pogány létére tisztességesebben bánik Isten népével, mint a keresztény „testvér”, aki a segítség látszatát keltve csak hitegette a magyar népet, kivárta, míg erejét felőrli a szüntelen hadakozásban, és ekkor intézett orvul támadást ellene politikai és vallási síkon egyaránt. Vagyis keresztény volta ellenére cselekedetei alapján pogányabbnak bizonyult a pogánynál. Az említett sérelmek - magas adók, a vallásszabadság korlátozása, sőt inkább sárba tiprása, a magyar katonák elbocsátása - megegyeznek a bujdosók és később a kurucok sérelmeivel.⁵⁸² Ezek tehát nem Erdélyt sújtják, illetve nem közvetlenül, hanem a királyságbeli magyarokat, akiknek Erdély a pártfogójuk Bocskai István ún. politikai végrendelete alapján:

„Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél lészen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor

⁵⁸¹ Uo. 55-56.

⁵⁸² „Rettenetes portiózás vala a szegény országon a tájban.” „Nem volt kinek panaszlani, csak nyegtenek s az égre foháskodtanak.” „... a magyarok a rettenetes kemény portiozást, s azért szüntelen rajtuk forgó terhes executiot már elunták vala; a Camara pedig minden magyar urnak jószágában belé kapdos vala, és kifoglalja vala kezeiből, ha szintén az elei két három száz esztendőök alatt békeségesen birták volna is, ... sőt már az accisát is Magyarországon behozták vala, ... a legalábbvaló német semmire nem becsüli vala a magyar régi nagy familiákból álló urakat, a militia akármely gróff úr házára beszállott, s szabadoson mindenét elpraedálta, a magyarországi tisztségeket nem a magyaroknak, hanem németeknek adták, sőt már a papi uraságokat is idegen nemzetből állók occupálták vala. ...a református s evangelicus magyarok pedig azt sajnállották, hogy minden helyeken a templomokat tőlök a jesuiták elvették, a collégiumokból a tanuló deákokot kikergették, s még csak szolgabíróságra sem vették be ha csak pápista nem volt.” Cserei i.m. 275. 276. 318-319.

„Szomorú látvány, hogy ezt a nemzetet, mely Marsnak ugyancsak híve, s amely hatalmas erőfeszítések, vérének hullatása és áldozatok árán kiváló dicsőséggel védelmezte a történelem folyamán az egész kereszténységet, minden ellenséggel szemben, most megfosztják hadi érdemeitől, s a háttérbe szorított magyar vitézséget páratlanul megcsúfolva egy idegen népségnek vetik oda prédául olyan nyíltan, hogy alig találni egy-egy erőd élén magyar embert. ...kizárják az ország nemeseit minden tanácskozásból, s minden, az ország közügyeit érintő ügyben nélkülünk határoznak felettünk. ... Szégyen elmondani, hogy a fizetőképességét teljesen elvesztett népet milyen sokféle kétségbeesés gyötri. Kétségkívül hallatlan példának tűnhet, hogy sokan kötéllel vetettek véget életüknek, mások a török szolgálatába szegődve könnyítettek sorsukon, megint mások hitvesüket és gyermekeiket zálogosították el a töröknél a katonai adó miatt. (vö. Cserei 276-277.) Oh, kegyetlen, szabad népnek tűrhetetlen szolgálás! Az ország népe még most is széltében hangoztatja, hogy jobb volt a sorsa a hódító félhold uralma alatt; az meg okmányokkal bizonyítható, hogy az osztrákok évenkénti zsarolásai az ottománoknak fél évszázad alatt teljesített szolgáltatásokat is bőségesen elérik.” II. Rákóczi Ferenc kiáltványa; a szabadságharc okait foglalja össze, melyek meglátásom szerint „Az ország népe még most is széltében hangoztatja, hogy jobb volt a sorsa a hódító félhold uralma alatt” mondatban koncentrálnak, ami a kiáltvány csúcsa, a legnagyobb lélektani hatással, sokkoló erővel bír.

Sinkovics István szerk: Történelmi olvasókönyv III. Forrásszemelvények. Tankönyvkiadó, Bp. 1980. 304-305.

szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, az nekik is oltalmukra, javukra lészen. Ha pedig Isten azt adná, hogy a magyar korona Magyarországon magyar kézhez kelne egy koronás király alá, úgy az erdélyieket is intjük: nemhogy attól elszakadnának, vagy abban ellent tartanának, de sőt segéljék tehetségek szerint és egyenlő értelemről az korona alá a régi mód szerint adják magukat.”⁵⁸³

Ezért harcolt Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, akik mindnyájan Isten választottai voltak, és ezért kell most Apafinak a török oldalán hadba vonulni a Habsburgok ellen.

Az idézett szövegrészben felfedezhetjük a *Querela Hungariae* toposzt, ami „... a mohácsi csatavesztés utáni időszak magyarországi latin nyelvű költészetében jelenik meg. A siratás, siralom, panasz formulája mind a zsidó-keresztény, mind az ókori görög-latin irodalomban-kultúrában egészen ősi formákban megjelent, egyetemes emberi jellemzőinél fogva nyugodtan sorolhatjuk a jungi értelemben vett archetípusok közé. E formulának mind egyéni, mind kollektív változatait kialakítja a zsidó-keresztény, de az antik műveltség is. ... A török veszedelem magyarországi állandósulása olyan társadalmi, ideológiai, társadalomlélektani körülményeket teremtett, majd huzamosan fönntartott, ahol fokozatosan jutott szerephez a korszak irodalmi mondandóinak kifejezésében a gazdag hagyományú panasz formularendszer. A történelmi körülményekből következően a kollektív fenyegetettség érzete válik meghatározóvá. Történik ez éppen a XVI. században, amikor irodalmunkban a humanizmus és a reneszánsz, majd a reformáció lesz döntő tényezővé. Így szükségképpen a reneszánsz formateremtő elvei, annak hagyományválasztó mechanizmusa alakítja ki az irodalmunkban megjelenő panaszformulákat.

...a querela egyetemes érvényű, időhatárok közé nem zárt, általános létállapottá tágul. ... Pannonia allegorizált, női alakban jelenik meg, könyörgő szavait gyakran nővéréhez – Germániához – intézi. Fölsorolja szenvedéseit, segítségért eseng. ...

Pannonia/Hungaria elhagyatott, a törököktől pusztított, meggyötört királynőként jelenik meg.”⁵⁸⁴

Rimay János⁵⁸⁵ *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán* című verse tulajdonképpen a *Querela Hungariae* toposz megfogalmazása, összefoglalása:

⁵⁸³ Szabó Péter: Az Erdélyi Fejedelemség. Kulturtrade Kiadó, Bp. 1997. 71.

⁵⁸⁴ Imre Mihály: „Magyarország panasz”. A *Querela Hungariae* toposz a XVI-XVII. század irodalmában. Debrecen, 1995. 7-8.

„Ó, szegény megromlott s elfogyott magyar nép,
Vitézséggel nevelt hírrel vagy igen szép,
Kár, hogy tartatol úgy, mint senyvedendő kép,
Elémenetedre nincs egy utad is ép.

Kedvelt, böcsült véred lett csúfoltságossá,
Szablyádnak bév zsoldja nagy olcsóságossá,
Megcsorbult nemzeted változott korcsossá,
Neved ékessége utáltságossá.

Föld reménségére felnevelt úrfiak
Szemétre vettetnek úgy, mint köz tyúkfiak,
Zsírokkal hízódnak az idegen fiak,
Hozzád nem különbek, mint az ördögfiak.

Hazádnak szép vége mindenütt csonkán áll,
Sereged szép száma fogy, romol s szállton száll,
Ínséged nő s árad, veled egy ágyban hál,
Bév étkeid helyett rakódik apró tál.

Ki szánhat? bánd magad nyomorúságidot,
Mert nézi s nem érzi az csak romlásodot,
Aki építhetné te szép országodot,
Könnyen múlatja el csak zálaglásidot.

Sem pénz, jószág mostan, s méltó árú posztó
Nem indít, hogy szolgálj, megszűkült az osztó,
Csudáld, hogy minden rend nem kóborló s fosztó,
Az nagy orv mert kicsint szörnyebb felakasztó.

Ó, kedves nemzetem, hazám, édes felem,

⁵⁸⁵ Rimay János 1573 - 1631; költő, politikus, a magyar késő reneszánsz legjelentősebb íróegyénisége. Bocskai István mellett titkári jellegű teendőket végzett, később Bethlen Gábor szolgálatába állt; Balassi Bálint barátja. *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán* című versét 1603-1606 körül írta.

Kivel szerelmetes mind tavaszom s telem,
Keseregj, sírj, kiálts Istenedhez velem;
Nálad, hogy szeretlek, legyen ez vers jelem.”⁵⁸⁶

A Magyarország panaszja toposz tulajdonképpen a magyar nemzeti hivatástudatban gyökerezik, és abból nő ki. Magyarországot küldetése teljesítésében az európai népek - akiknek védelmére kapta isteni megbízatását - magára hagyják, a túlerőben lévő ellenféllel egyedül kell szembenéznie és felvennie a harcot, ami felőrli minden erejét.

„A „Magyarország a kereszténység védőbástyája” „*Propugnaculum Christianitatis*” - toposzt a fennmaradt neolatin irodalomban először Aenea Silvio Piccolomini (a későbbi II. Pius pápa) 1445-ben alkalmazza Magyarországra. ...

Az ütközőzónában lévő uralkodók hangsúlyozni akarták védelmező szerepüket, az Athleta Christi vagy a hit védelmezője szerep a keresztes hadjáratok idejében egy uralkodóról egy országra vagy egy államegyüttesre, esetünkben a két iszlám hódítástól veszélyeztetett királyságra, Magyarországra és Lengyelországra tevődtek át.

Állóképet látunk, nem a hitért harcba szálló, rohamozó lovas alakja vetül elénk, az eltűnt a löfegyverek színrelépésével. A tűzfegyverek által ostromolt rendíthetetlen kőfal, ami megjelenik már a védelmi vonalat kiépítő Zsigmond király propagandájában is, valamint az ostromlott kereszténység bástyája, védőpajzsa. A dinamikus lovagkirályok megjelenítése helyett a védőfalként felfogott országok utaltak egy szélesedő rendi testületi tudat kialakulására, egyben jelezték az egységes keresztény gondolkodás végét is. ...

„Magyarország a kereszténység, Európa védőbástyája” 15. századi toposz a Mohács utáni években leértékelődik, Magyarország már csak mint Germánia védőfala jelenik meg. A kérlelhetetlen „Magyarország mint a kereszténység védelmezője” gondolat hivatástudatot, esküt, megkülönböztetést jelentett a törökkel szemben, hacsak a legkisebb külsődleges török hatást tapasztalták ugyanakkor egy német birodalom ellenséget is magában rejthetett.

A „gonosz nővér, Germánia”, a hanyag, felelőtlen, az országot magára hagyó, csak vadászgató német császár, a szövetséget felrúgó kereszténység tömegével jelentkezik már a 16. század közepi magyar nyelvű irodalomban, levelezésben. ...

A toposzból alakul ki a század végére a gondolat, hogy két tűz közé kerül az ország. A 17. században már a két nagyhatalmat „két pogánynak” mondják...

A század második felére válik uralkodóvá a wittenbergi történetiszemlélet alapján a zsidó és a magyar nép párhuzamba állítása, amely konstrukció a töröktől való megszabadulás

⁵⁸⁶ Rimay János írásai. Kőszeghy Péter szerk.: Régi Magyar Könyvtár. Források 1. Balassi Kiadó, Bp. 1992. 173.

lehetőségét morális, eszkatologikus síkra helyezi. Ugyanakkor a szétdőlt ország népe számára egyfajta válságkezelő program is. Egy olyan ideológia, amely azt hirdette, hogy a szenvedés bizonyítja, mint a zsidóknál, az Isten által való kiválasztottságot, a 16. század közepétől sokkal hatásosabb volt befelé, mint a közönyös Európa védelmével dicsekedni. Az üllő és vasverő közé szorult ország gondolata és a zsidó-magyar párhuzam beépült a későbbi nemzeti önértékelés szimbólumrendszerébe. A kisértői voltot tudatosította az erős és az egész kereszténységet a pogány áradattól védelmező bástyával szemben.”⁵⁸⁷

A dánieli négy vadállat – négy világbirodalom látomás elmaradhatatlan az apokaliptikus felfogásból. A prófécia keletkezésekor valószínűleg a babiloni, a méd és a perzsa birodalmat, továbbá Nagy Sándor birodalmát értették alatta, a korai kereszténység és a középkor gondolkodásában a babiloni, a perzsa, a görög és a Római Birodalom jelképeinek vélték a négy vadállatot. Nagyari nem merül bele a prófétai látomás jelképeinek részletes elemzésébe, számára nem ez a fontos, hanem a kíntól és a kíntól való ábrázolása.

Az első lényt – oroszlán – Asszíriával azonosítja, ami történeti szempontból szintén helytálló, mivel Izrael és Júda is sokat szenvedett e kegyetlen hódítótól, Izraelt ez a birodalom foglalta el, és lakosságát deportálta. A perzsa uralkodók viszonylag toleránsak voltak a zsidó néppel, e szempontból számomra kérdés, hogy a kegyetlen, emberi csontokat és húst rácsáló medve valóban a Perzsa Birodalom jelképe-e. És ha a zsidó nép történetét tekintjük kiindulópontnak a jelképek értelmezéséhez a harmadik vadállat nem annyira Nagy Sándor birodalmát, mint inkább a Szeleukida Birodalmat vagy konkrétan IV. Antiochos Epiphanest jelentheti, ő viszont nem görög, még csak nem is makedón.

Ám mégis van egy érv Nagy Sándor birodalma mellett. Igaz ugyan, hogy politikai-katonai téren nem okoz nagy méretű pusztítást, de kultuszi téren annál nagyobb veszélyeket rejt magában. Nagy Sándor törekvése, a hellenizmusnak nevezett kulturális összeolvadás-összeolvastás, mely a vallások korábban sosem tapasztalt elegyítését is maga után vont, létrehozva egy szinkretizmusnak nevezett állapotot, Isten és népe kapcsolatának szempontjából a paráznaság minden eddiginél nagyobb lehetőségét teremtette meg.

Feltűnő, hogy a törökről semmi szó nem esik, pedig a reformátorok általában azonosítják vagy a negyedik vadállattal vagy a Jelenések könyvében szereplő Antikrisztussal.

A negyedik vadállatról nem tudunk meg semmit Magyaritól, csak ami Dánielnél is szerepel, hogy ez a legkülönösebb és a legveszedelmesebb. Egészen biztosan nem a Habsburg Birodalommal azonosítja, mivel arról azt mondja, hogy e negyedik fenevadtól tanult.

⁵⁸⁷ Őze: Virrasztó darvak. i.m. 37-41.

„Lelkünknek kinzasaban az Assyriai oroszlány, az Persiai medve, az Gorog Parducz, soha olyan kegyetlen nem volt mint ez, mivel amaz utolsó iszonyu fene vadtul tanult, az kinek szajaban nem csak oldal csontok vadnak amint az Persiai medvenek, hanem lelkek vadnak, az kiket emeszt rág.”⁵⁸⁸

Akkor ki vagy mi a negyedik vadállat, és hol a helye a töröknek ebben az értelmezésben?

Nyilvánvaló, hogy miközben az erdélyi fejedelem a török oldalán vonul hadba a végidők apokaliptikus harcának részeként, Nagyari nem prédikál a török ellen. Református prédikátorként nyilván nem gondolhat mást a török szerepéről, mint reformátor és prédikátor elődei, és valószínűleg nem is gondol mást, csak éppen ezt most nem hangoztatja.

A jelenlegi helyzet más, és az üzenet is más, amit neki most közvetítenie kell. Szemlélete tehát nem változik, hanem a hangsúly tolódik el, és a harc isteni rendeltetése kerül a középpontba.

A negyedik fenevad fontos tulajdonsága, hogy lelkeket rág, vagyis olyan valakit vagy valamit jelent, aki/ami elsősorban nem a test, hanem a lélek pusztítására tör. Eszerint és a reformatori értelmezés alapján a negyedik fenevad nem lehet más, mint a pápa - illetve a római katolicizmus -, amit megerősít Magyarinak az a megállapítása, hogy a politikai ellenség, a Habsburg Birodalom, e fenevadtól tanult - ezzel az ellenreformációs törekvésekre utalhat.

„Mintegy száz év protestáns prédikációs gyakorlata új háttérrel formázódik Nagyari kezén egy ideológiai tömbbé, amely ideológiának része a zsidó-magyar párhuzam, egy apokaliptikus melanchtoni konstrukció. A török itt azonban már nem Antikrisztus, ha apokaliptikus ellenfél is, hanem büntető eszköz. A fő ellenfél a gonosz megtestesítője a sassal ábrázolt nyugat impérium. Itt azonban már kijelölt etnikai ellenségkép is kapcsolódik a sashoz, melynek körmei között vergődik a magyar nemzet, amelynek Nagyari szerint egyetlen igaz vallása a református hit. Az ellenséges nép a szomszéd német, a sógor, akinek uralkodója sógorság leple alatt csalta ki az országot II. Lajos magyar királytól, mint ahogy a török megszállotta Budát.”⁵⁸⁹

„Izraelre büneiért meg haragvék Isten praedajul ada minden nemzetségeknek. Ugy az mi Nemzetünkettis. ... Az mi szegeny Nemzetünket Asianak minden ereje hanszor tapdta meg? Az Sashnak szárnya hanyszor csata megh? ...

Csalsadsaggal vettek loptak el szegeny nemzetünknek Lelki testi szabadságot tülünk mint Izraelt Jeroboam. Ugy lopták el Budat az Torökök Tutorsagnak szine

⁵⁸⁸ Győri i.m. 55.

⁵⁸⁹ Óze: A határ és a határtalan. i.m. 122.

alat. Az egész országot peneg hazugságnak színe alat el vive Fridericus. ...
Azultatul fogva már sogorunk az Nemet de valóban idegen Sogorunk. ...
Kettőis vagak az mi szegény nemzetünket elégge az mikor Budat el vivek mert az
vala feje nemzetunknek. Már csak a romlása maradt ...
Fel huzatot az fegyver hogy te az ki meg itt elevenységben meg maradtál
Nemzetünkben, te is kette vagattassál.”⁵⁹⁰

Tofeus Mihály szintén beszél arról, hogy a keresztény testvér nagyobb ellenségnek bizonyult a pogánynál.

„Gyakorta a kik testel vérrel hozzánk közelebb valók, a Religióért azok
kegyetlenebb ellenségek: mert másokat-is fel-indítanak, s magok-is örülnek
romlásunkon, veszedelmünkön.”⁵⁹¹

Az apokaliptikus gonosszal szemben viszont nincs mód az ellenállásra, és mivel a helyzet –
minden nehézségével együtt – Isten bűneink miatti büntetése, ezért nem az ellenállás a
feladat.

„Vagyon hát min szomorkodni annak az embernek az kinek cselegyit Isten
poganyoknak siralmas rabságára adgya, s adta.”⁵⁹²

Ezt a gondolatot hasonló megfogalmazásban olvashatjuk apósánál, Tofeusnál:

„Az Istennek nagy itéleti, mikor az istenfélő embert Isten rabságra ejti s meg-
engedi, hogy nem természeti javainak el-fogyásáért, tudni illik: hogy szegény,
hogy ruhátalan, hogy vasban járó, tömlöczben heverő szentes rab, gyalázódgyék;
hanem az isteni szent tiszteletért.”⁵⁹³

Isten népének a végidőkben bekövetkező szenvedését a következőképpen foglalja össze:

„Nehéz dolog az Baranyt az oroszlan szajabul ki ragadni, mikor annyira el nyelte
hogy csak az füle laczik. Ollyan az reformata Religio ma az mi
Nemzetünkben.”⁵⁹⁴

De ne feledjük, hogy az ellenség sorsa megíratott, noha látszólag még fölényben van, a
pusztulás vár rá és ennek ő maga is tudatában van - tehát nincs is szükség az ellenállásra.

„Ne beketelenkegyünk azért illyen igyben, hanem bizzuk Istenre minden
dolgainknak kimenetelet. Ne sirjunk az Szent Jánossal azon hogy az be
pecseteltetet könyvben be nem nézhetünk, s következő dolgokat nem

⁵⁹⁰ Győri i.m. 245-246.

⁵⁹¹ Tofeus i.m. 799.

⁵⁹² Győri i.m. 110.

⁵⁹³ Tofeus i.m. 799.

⁵⁹⁴ Győri i.m. 142.

tudhatunk, mert üdövel el jő az Barany Jesus Krisztus, fel szaggattya az Pecseteket es nekünk meg vilagosetya s tudtunkra adgya az Következendő dolgokat.”⁵⁹⁵

„Nagyari nagy műveltségű, a kor legmodernebb protestáns teológiai áramlatait is ismerő, részben azokat el is fogadó teológus volt, ... magáénak vallotta az ekkor már több mint másfél százados európai és magyar protestáns teológiai örökség jelentős részét, a reformátoroktól Gelejin és a puritánokon át Tofeus Mihályig és Burmannig. Otthonosan mozgott a gazdag protestáns homiletikai hagyományban is, s annak elemeit nagyvonalúan kezelte: mentes maradt mind az ortodoxiát fenyegető száraz dogmatizmustól, mind az amesianus háttérű puritán igehirdetés áttekinthetetlen homiletikai elágaztatásaitól. Prózája éppen ezért szabadabban szárnyal, mint kortársainak többségéé.”⁵⁹⁶

„... gondolkodása teológiai és homiletikatörténeti szempontból egyaránt eklektikusnak tűnik, s ez a 17. század utolsó harmadában korjelenségnek tekinthető. ...

A 16-17. századi református történetteológiai gondolkodás, a puritánus-coccejánus kegyesség, a profetizmus és judaizmus, valamint a Medgyesi-féle vallásos színezetű politikai publicisztikai hagyomány sajátos egyensúlyban vannak prédikációiban, ezek együttesen adnak határozott irányt Apafi Mihály udvari prédikátora gondolatainak a szétesés küszöbén álló erdélyi világban. ...

A török Bécs alatti vereségével végérvényesen véget ért valami a magyar irodalmi gondolkodásban: megváltozott az a hermeneutikai szituáció, amely a wittenbergi gyökerű protestáns történelemszemléletet a török időkben legitimálta. Ami 1563-ban Károlyi Gáspár *Két könyvével* elkezdődött, Nagyari József prédikációival ért véget 1683-ban.”⁵⁹⁷

⁵⁹⁵ Uo. 141.

⁵⁹⁶ Győri L. János bevezető tanulmánya. In: *Győri i.m.* 37.

⁵⁹⁷ Uo. 39-40.

5. A bujdosók történelemszemlélete

A bujdosók történelemszemléletét fennmaradt irataik - elsősorban leveleik - alapján vizsgálom a Deák Farkas és a Gergely Sámuel által összegyűjtött és kiadott levelezésekből.⁵⁹⁸

Bár Szöllősi Mihály imádságos könyvén keresztül betekintést nyerhettünk tábori életükbe, gondolatvilágukba, ám mivel Szöllősi – aki ugyan maga is bujdosó – prédikátor, ezért nem tekinthetjük a bujdosók reprezentánsának.

Az „átlagos” bujdosó teológiai képzettséggel nem rendelkezett, bibliaismerettel viszont igen, amit elsősorban a prédikátoroktól szerzett, akik ily módon közvetítették számára a kor nézeteit és irányzatait.

Tulajdonképpen bennük és körülöttük koncentrálódtak mindazok az elemek, amelyek a protestáns történelemszemlélet kialakulásában szerepet játszottak. Helyzetükből adódóan benne éltek ebben az apokaliptikus légkörben, azaz megélték azt, amiről a prédikációk szóltak. Nap mint nap valóságosan tapasztalták mindezt, és a végidők eseményeit ismerték fel maguk körül – és talán szereplőit önmagukban. Úgy vélem, ők a legfőbb bizonyítékai annak, hogy az apokaliptikus látásmód és a bibliai alapú történelemszemlélet nem a prédikátorok „találmánya”, és nem csupán a fejekben létezett, hanem általános alapállás és világszemlélet volt az Erdélyi Fejedelemség utolsó évtizedeiben.

A magyar nép és Isten ügye - mely tulajdonképpen Isten népének és az igaz vallásnak ügye -, szorosan függ össze a korabeli gondolkodásban, noha megkülönböztetik, de tulajdonképpen egynek tekintik. Erre a bujdosók leveleiben is találunk példákat.

„Megtekintvén mindenestül a hazára, nemzetünkre s vallásunkra következhető romlást...”⁵⁹⁹

„Mi Istenünk dicsőségéért és édes magyar hazánk lelki szabadságáért bujdosó s fegyvert viselő magyarság...”⁶⁰⁰

„Ez mostani szegény nemzetünk és abban keresztényi igaz vallásunk boldogtalan sorja és csaknem utolsó veszedelméhez közelített állapotja ...”⁶⁰¹

⁵⁹⁸ *Deák Farkas*: A bujdosók levéltára. A gróf Teleki-család marosvásárhelyi levéltárából. Bp. 1883. I. A bujdosók hivatalos iratai 3-144. II. Apaffy Mihálynak a bujdosókra vonatkozó levelei és kiadványai 145-224. III. Fő emberek levelei s más iratok 225-355.

Gergely Sámuel szerk.: Gróf Széki Teleki család Levéltára. Teleki Mihály levelezése. A gróf Teleki család marosvásárhelyi családi levéltárának okmányai (és más helyről gyűjtött Teleki-levelek, pl.: hosszúfalvi könyvtár), kiadja a széki gróf Teleki család és az MTA költségén a Magyar Történelmi Társulat (Magyar Történelmi Társulat, Athenaeum, Budapest). I. kötet (1656-1660) 1905. II. kötet (1661-1663) 1906. III. kötet (1664-1666) 1907. IV. kötet (1667-1669) 1908. V. kötet (1670-1671) 1910. VI. kötet (1672-1674) 1913. VII. kötet (1675-1677) 1916. VIII. kötet (1678-1679) 1926.

⁵⁹⁹ *Deák* i.m. 40.

⁶⁰⁰ Uo. 64-65.

„Mi Isten dicsőségeért és magyar haza lelki testi szabadságáért bujdosásban levő grófi, úri, fő és nemesi, lovag és gyalog vitézlő rendeknek közönsége...”⁶⁰²

„valamit az Isten dicsősége, keresztyén vallásunk szabados folyamatja, szegény hazánk, nemzetünk megmaradása, inségiből pihenésre nézendő alkalmatossága láttatik kívánni, azt ő nagysága az nemes ország statusival és Kegyelmetekkel együtt elkövetni el nem mulatja. Mert ugyanis mindennek ideje szokott lenni, az mindenható szent Isten rendelkezésének is bizonyos határai szoktak lenni, a melyekben azoknak determináltatniok kelletik. Az mi dolgunk, Uram, csak könyörgés és Istennek szent nevének segítségül való hívása annak megmutatására és az ő idejében való végbenvitelére is, melyet az ő dicsőségére s népének is szabadéttatására s elő gyámoléttatására elrendelt. Az úr Isten ő felsége az ő nagysága tanácsát s Kegyelmetek elméjét igazgassa mindenkben az ő szent nevének dicsőségére, anyaszentegyházának épületire, szegény marokni nemzetünknek is megmaradására, gyarapodására s Kegyelmeteket is egymás közt való szent szeretettel, egyességgel áldja meg és ruházza fel, kinek atyai oltalmában Kegyelmedet is szerelmesivel tiszta szívből ajánlom.”⁶⁰³

„mert az nagy Isten kinek-kinek érdemes jutalmát és méltóságát annak idejében megadja, ha ő nagyságok Istenekért, vallásokért s hazájokért egy kevésbé abban foglalkozást szenvednének is.”⁶⁰⁴

„készítsék, a mennyiben lehet magokat úgy, mihelyen Isten, hatalmas császár kegyelmességéből, a segítség megleszen, Kegyelmetek is akkor nemzetek, hazájok, vallások szolgálatjára lehessenek jelen. Istenért a kevés üdőt idétlen, alkalmatlan, akárhonnét lehető biztatásokra nézve elvárni ne nehezteljék....Hidgye el Kegyelmetek, sok szenvedéseknek kívánatos jutalmát hamar elveszik. Isten Kegyelmeteket tovább is hazájok, nemzetek s vallások javára éltesse s szerencséltesse.”⁶⁰⁵

⁶⁰¹ Uo. 36.

⁶⁰² Gyakran előfordul, többször aláírásként, vagy előtt; Uo. pl.: 56.

⁶⁰³ *Gergely*: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése III. i.m. 187. Kolozsvár, 1664. júl. 20. Szalárdi János Teleki Mihálynak

⁶⁰⁴ *Gergely*: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése VIII. i.m. 217. levél Erdőszáda, 1678. augusztus 30. Bujdosó magyarok Teleki Mihálynak, 246.

⁶⁰⁵ *Gergely*: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése VII. i.m. 304. levél Kővár, 1677. aug. 13. Teleki a bujdosó magyaroknak, 421.

„Szegény hazánknak s nemzetünknek s mindenekfelett Istenünk dicsőségének ilyen szörnyű romlása lévén, azt nekünk csak hivalkodó szemmel néznünk sem lelkünk ismereti, sem peniglen erős hittel tölt kötelességünk nem szenyvedi.”⁶⁰⁶

A bűneinkért ránk következett jogos isteni büntetés gondolata szinte elmaradhatatlan a levelekből, noha fájdalmas, ellene nem lázadoznak, mintegy tényként állapítják meg az adott helyzet vagy esemény bevezetőjeként.

„Mi, kik Isten ő szent Felségének igaz ítéletiből és bűneinkért reánk szállott súlyos ostromozásából, testi és lelki szabadságunk oltalmáért és annak helyre állatásáért, az mi kegyelmes urunknak, az Méltóságos erdélyi fejedelem Apafi Mihály kegyes urunk ő nga kegyes szárnyai és oltalma alá folyamodtunk,”⁶⁰⁷

„Minthogy más hatalmas nemzet alá vagyunk vétünkért Isten bölcs ítéletiből vettette...”⁶⁰⁸

„Mi Apafi Mihály Erdély országának fejedelme stb. Adjuk emlékezetül stb., hogy mivel Isten a mi bűneinkért egész nemzetestül oly nyomorúságra juttatott bennünket, hogy az ausztriai háznak sok színes mesterségekkel kigondolt praktikái és édes nemzetünkön kimíletlen végben vitt kegyetlenségi annyira elhatalmaztak nemzetünkön és ebben az hazában is oly progressust vöttek, hogy nemcsak nemzetünk, sőt a mi keresztény vallásunk az evangelica religio szintén végső veszedelemben forgana...”⁶⁰⁹

„A szegény magyar nemzetnek testi s lelki ezennel érkező végső romlását és abból ez hazában következhető hasonló veszedelmet szemünk eleiben vévén minthogy a legközelebb a lelki boldogtalanság minket illethetne...”⁶¹⁰

A büntetéssel Isten népe iránti kegyelmét nyilvánítja ki, mert nem veti el, hanem neveli népét, visszatéríti a helyes útra. Ily módon – mint a zsidó nép példája is mutatja – a szabadulás egyetlen módja a megtérés.

„Szegény megnyomorodott nemzetünknek állapotja felől az én együgyű elmém szerént nem különben gondolkodom, mint az Izrael népének Aegyiptumban a birák igazgatása alatt és Eszter királyné idejében való állapotjáról, melyből az Isten őket nem különben szabadította meg, hanem szíves megtérések után

⁶⁰⁶ Gergely: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése VI. i.m. 385. levél, Huszt, 1674. febr. 15. A Máramarosban levő magyar atyafiak Teleki Mihálynak, 561.

⁶⁰⁷ Deák i.m. Többször előfordul pl.: 48.

⁶⁰⁸ Uo. 43.

⁶⁰⁹ Uo. 42.

⁶¹⁰ Uo. 39.

támasztott az Isten szabadítókat, így szintén mostan is a fgs Istenhez való szíves megtérést javallanám mindenek felett,”⁶¹¹

Ám a megtérés nemcsak néhány ember, nem is csak az egyes ember, hanem az egész nép életében be kell, hogy következzen, erre figyelmeztetnek az egyre sűrűsödő csapások. Az 1678. május 19-én íródott tábori rendtartás bevezetője részletesen fejti ki a fennálló helyzet teológiai értelmezését, és ebből vezeti le a szabályokat, amelyek megtartását szigorú büntetések kilátásba helyezésével kívánja biztosítani.

„Isten az ő igaz ítéletiből ez néhai dicsőséges emlékezetű magyar nemzetet, az idegen hatalmaskodó német nemzet által, kinek böl dogtalanul szárnyai alá folyamodott vala, minden lelki testi szabadságítúl, törvénytúl megfosztván, és újabban kegyelmességéből azon elvesztett lelki, testi szabadságnak megnyerésére nagy emlékezetű elejeknek halhatatlan példája szerint fegyver fogásra buzdítván, régi kívánsága szerint táborban is szállította, mely is hogy az Isten dicsőségének helyre állatására, az hazának és az szabadságnak visszanyerésére czélozó szándékában, ennyi esztendőktől fogvást intervénia lt kimondhatatlanul sok akadályok, az hazának pusztulása, szegénységnek rettenetes romlása után, annál böl dogabbúl mehes sen végben, tudván azt, hogy soha oly jó formában indult közönséges polgári társaság, avagy ország nem lehet, az mely az jó rend, és fen yíték nélkül böl dogúl igazgattathatnék, tetszett az bujdosó magyar nemzetnek is, minden azelőtt tett rendtartásokat, és edictumokat félre tevén, az alább megírt mód szerint edictumokat, és végzést feltenni, melynek megtartására, kiki az megírt büntetés alatt, köteles legyen:

Elsőbbenis hogy az úr Isten dolgainkat böl dog előmenetellel megáldja, az tiszték mindenképpen azon legyenek, hogy Istenünk tisztessége naponként köztünk nevedkjék; az vitézlő rend az Isteni szolgálatra felgyűljön; az tiszték az undok szitkokat, s káromkodásokat, magok is jó példát adván, az vitézek közt megtiltsák. Egyebiránt valaki az felséges Istennek szent nevét szidalmazza, és amaz ördög atta, teremtette szitkokkal káromkodik, megköveztessék; egyébféle rút szitkokért pedig keményen megpálczáztassék.”⁶¹²

A rendtartás negyvenegy pontban szabályozza a bujdosók tábori életét szinte mindenre kiterjedően, első helyen az Istennek tetsző élet, az Isten iránti kötelességek leírásával.

A pontok közül egyet emelnék még ki, mely szintén erre példa.

⁶¹¹ Uo. 41. Pernyeszi Sigmond levele 1676. okt. 17.

⁶¹² Uo. 70. 1678. május 19.-i levél

„III. Valaki templomokat, praedikátor házat, scholákat, udvarházakat, salagvárdiás helyeket felver, vagy reá száll, vagy sírokat felás, meghaljon érte.”⁶¹³

Ezzel egy érdekes, sajátos kérdéshez érkeztünk: a szent had kérdéséhez.

Bármilyen furesának tűnik is első hallásra, a történelmi-vallási helyzet megkívánta azt a látszólagos ellentmondást, hogy a katona szent legyen, kegyes, szent életet éljen.

A fennálló katonai-politikai helyzetben, amikor mindenki számára kétségtelen tény, hogy Isten bűneiért bünteti a magyar népet, és a büntetésnek csak a nép megtérése után vet véget, a katonának is ehhez kell igazodnia, eszerint kell élnie. Különösen neki, akinek feladata Isten ügyéért harcolni, aki naponta Istenért, a kereszténységért, a hazáért kockáztatja életét, indul a halálba. És sem ő, sem a vezér/fejedelem nem feledheti el, hogy Isten a Seregek Ura, Övé a had, Övé a hadvezér. Ha a had – vagy bárki a hadból – nem az Ő akarata szerint él, Isten elhagyja a táborn, és akkor csakis vereség következhet az egyes csatákban és a keresztény had nagy küzdelmében egyaránt. Ezért rendkívül fontos, hogy a katona - akitől elképzelésünk szerint mi sem áll távolabb, mint az életszentség - szent legyen. Ezen áll vagy bukik Isten népének győzelme.

„hiszem Istent, nem sokára leszen állapotja az igaz magyar és keresztyén katonáknak,”⁶¹⁴

„Eszünkben vehettyük, mi az oka hogy Szegény Magyar Nemzet ennyi sokszori expeditiojában meg sem boldogult. Nem az hogy Isten igye nem volna kezében, nemis az hogy Isten az maga igye mellett fel nem tamadna, hat? Az hogy 1. nem az Isten igyit neztik az emberek, s az közönseges jot, hanem ki ki csak az maga privatumat 2. mert jot volna az Isten az maga igye melle de nem engedték hogy velünk jarjon. Eleje Taborunknak olyan volt s azt mutatta, hogy Isten nem jarhat mi velünk. Mostan azért az Urnak neveben solemniter indultatok, Isten igye mellett indultatok, csak visellyetek ugy magatokat, mint Istennek tabora, Isten reszerül nincs semmi hatra, miirt ne boldogullyatok. Azert szent az Isten a ki veletek el indult legyetek ti is szentek.”⁶¹⁵

Ez adja a magyarázatát annak, miért fordítottak oly nagy gondot a prédikátorok a hadra, a hadakozásra, és ezekkel szoros összefüggésben a hadi eseményekre.⁶¹⁶

⁶¹³ Uo. 70.

⁶¹⁴ *Gergely*: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése VI. i.m. 98. levél, Kővár, 1672. Teleki Mihály Pap Izraelnek, 136.

⁶¹⁵ *Győri* i.m. 87.

⁶¹⁶ Lásd erről: *Őze Sándor*: A szent had. Hadiprédikáció Magyarországon a 16-17. században Bornemisza Péter, Pázmány Péter, Tolnai Mihály és Nagyari István művei alapján. In: *Őze Sándor*: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. Budapest, 2006. 103-124.

„A hadiprédikáció a 16-17. században különböző felekezeteknél hasonló szerepet töltött be és beszédhelyzeténél fogva hasonló elemekből épült fel. A mögöttes elgondolás szerint a had a mohamedán keresztény ütköző zónában csak Isten erejéből állhatta meg helyét. Papjai figyelmeztetését követve egy erkölcsi tisztaság és rendtartás volt az, amely a győzelmet hozhatta, mivel állításuk szerint a had Istené. Ez megkövetelt a hadiprédikációkban egy moralizáló szándékot és egy apokaliptikus profetikus beszédstílust.”⁶¹⁷

„Az apokaliptika azonban nem kelthet hosszú távú csoport összetartozás-érzést sem. Az utolsó pillanat várása, sorshite erre nem alkalmas. Politikai cselekvésre mozdító erőt csak más identitáselemekkel együtt implikálhat. Megjelenésének időpontja és helye, bár épülhet ugyan egy hagyományrendszerre, új eszmetörténeti és földrajzi lehetőségekhez, korhoz kötött.”⁶¹⁸

A XVII. század végi Erdélyben adottak ezek a feltételek, és különösen a bujdosók helyzetében jellemző, bennük koncentrálódik mindez.

A bujdosók ránk maradt leveleiben is megtaláljuk a büntetés közelgő leteltének elgondolását.

„Azt Kegyelmed bizonyosan megmondhatja az hajdú vitézeknek, magokat tartsák jobb üdökre és gondolják meg vallásoknak és nemzeteknek ily nyomorúságban való lételét, kibűl, hiszem Istent, nem sokára megszabadítja nemzetünket ű felsége.”⁶¹⁹

„hinném Istent, nem sokára módot mutat szegény nemzetünknek szabadulásában.”⁶²⁰

„Isten nem sokára megszabadítja az magyar nemzetet az mostani iga alól, csak ű kegyelmek is igaz magyarságokat, keresztyénségeket viseljék előttök”⁶²¹

„...Isten az akadályokat jó voltából el fogja hárítani és dolgaink ismét lábra kapnak ...”⁶²²

„minthogy penig már az úr Isten ő szent felsége ajtónk eleibe hozta kívánt szabadulásunkat”⁶²³

Ezzel tulajdonképpen kimondva-kimondatlanul is feltételezi, hogy ennyi sok szenvedés, megpróbáltatás után bizonyára eljön Isten kegyelmének ideje.

⁶¹⁷ Őze: A határ és a határtalan. i.m. 124.

⁶¹⁸ Őze: Virrasztó darvak. i.m. 60.

⁶¹⁹ Gergely: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése VI. i.m. 137. 99. levél, Kővár, 1672. Teleki Mihály Balku Pálnak

⁶²⁰ Uo. 137.

⁶²¹ Uo. 136. 98. levél, Kővár, 1672. Teleki Mihály Pap Izraelnek

⁶²² Gergely: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése VII. i.m. 419. 303. levél Zilah, 1677. aug. 12. A magyar bujdosók Teleki Mihálynak

⁶²³ Deák i.m. 135. 1681. jún. 30. Thököly Imre levele

A deuteronomista történelemszemlélet bűn - büntetés - kegyelem isteni nevelő szándékának példája azt bizonyítja, nem lehet már messze a szenvedés vége.

Ahogy a babiloni fogság idején hangzott a vigasztalás, úgy hangzik most is:

„Szeret az Úr, azért nincs még végünk, mert nem fogyott el irgalma. ...

Mert nem vet el örökre az Úr, még ha megszorít is, irgalmaz, mert nagyon szeret. Mert nem szíve szerint alázza és szomorítja meg az embereket.”⁶²⁴

A zsidó nép példája is azt mutatja: Isten nem veti el örökre őket, megkönyörül rajtuk, irgalmaz nekik, mert az Övéi. A büntetés is szeretetének jele, a nép megtisztítását szolgálja, a megtérését munkálja ki.

„Fiam, ne vesd meg az Úr fenyítését, és ne csüggedj el, ha megfedd téged, mert akit szeret az Úr, azt megfenyíti, és megostoroz mindenkit, akit fiává fogad.”⁶²⁵

„Akit én szeretek, megfeddem és megfenyítem:

igyekezz tehát, és térj meg!”⁶²⁶ – hangzik Jézus figyelmeztetése.

Luther a következőképpen fogalmazza meg ugyanezt:

„Isten mértékkel büntet, nem haragjában, sem dühében; úgy fenyít, miként az apa fenyíti fiát, azért sebez, hogy azzal is jobbítson. Summa, mindent a mi javulásunk, boldogságunk, lelkünk és üdvösségünk végett rendel, azért, hogy megtanuljuk őt félni, hogy jóságát és hűségét fölismerjük, és bízunk Benne, hogy minden szorongatásban érte kiáltsunk. Amint a jámbor gyermek is, ha megfenyíttetik apjától: azon lesz, hogy megjavuljon, inkább, mint annak előtte, s apját féli, szereti, mivel tudja róla, hogy jót akar.”⁶²⁷

A kor sajátos vallási-politikai viszonyai hatására az apokaliptikus jelleg és szemlélet egyre jobban elmélyül. Az események egyre inkább azt látszanak alátámasztani, hogy nem más megy végbe itt és most, mint az utolsó idők mindent eldöntő küzdelme.

A katonai-politikai történesekben szüntelen Isten akaratát kutatják, az Ő jeleit vélik felfedezni - már nemcsak a prédikátorok. Tulajdonképpen ez a felfogás nagyban hozzájárult a magyarság megmaradásához ebben a válságos – emberi szemmel nézve reménytelen, kilátástalan, értelmetlen és élehetetlen – helyzetben, sőt nemcsak hozzájárult, hanem, úgy vélem, ez volt a megmaradás egyetlen záloga, útja és módja.

⁶²⁴ JSir3:22,31-33;

⁶²⁵ Zsid12:5-6; „Az Úr intését meg ne vesd, fiam, és dorgálását meg ne utáld! Mert akit szeret az Úr, azt megdorgálja, de mint apa a fiát, akit kedvel.” Péld3:11-12;

„Bizony, boldog az az ember, akit Isten megfedd! A Mindenható fenyítését ne vesd meg! Mert ő megsebez, de be is kötöz, összezúz, de keze meg is gyógyít.” Jób5:17-18;

⁶²⁶ Jel3:19

⁶²⁷ *Luther, Martin*: Asztali beszélgetések. Válogatta, összeállította, jegyzetekkel ellátta és fordította: Márton László. Helikon Kiadó, 1983. 22.

Az ország megosztottságának, a háborús pusztításoknak szűnni nem akaró terhe a XVII. századi Erdélyben átértékelte a török szerepét. A zsidó nép példáját alapul véve Isten büntetésének eszközét látták benne, a magyar puritánok pedig Isten kegyelmének eszközeként, a nép Istentől rendelt védelmezőjeként értelmezték politikai és katonai tevékenységét – amint láttuk Várad eleste értelmezése kapcsán Szalárdi Jánosnál.

„mivel Isten után ez hazának megmaradása mindenkor a portától való függésben
vagyon s volt”⁶²⁸

„A fényes porta assecuratiója nélkül nem javallom, mivel ennek a hazának
megmaradása Isten után onnan függ,”⁶²⁹

„készek volnánk vérünkkel is ő kemek religiója és szabadsága oppressióját
megorvosolni, melynek is több módját nem látjuk, mint ha ő nga mélt.
interpositiója által placidis mediis munkálódik a fényes porta offensiója
nélkül.”⁶³⁰

„Jobb azért egy kevésbé tűrni s az törököt bosszúsággal nem illetni, mert
másképpen Magyarország fel nem szabadul ám az mostani iga alól, ha az török
császár kegyelmessége által nem. Azért az haszontalan oda alá való kapdosásnak
hagyjanak békét,”⁶³¹

Ahogy Jeremiás prófécijában Nabukodonozor - és Babilónia - Isten eszköze népe megbüntetésére⁶³², ugyanúgy a török is. Az az elképzelés, hogy Nabukodonozor már akkor Isten szolgálja volt, amikor még nem is tudott róla - Istenről sem, és arról sem, hogy szolgálja Őt -, új perspektívába helyezi a zsidó nép történelemszemléletét és vallási felfogását. Megmutatja, hogy Isten nemcsak az ő Istenük, hanem minden népé, így tehát a pogány népek is az Ő eszközei. Továbbá kiemeli azt a tényt, hogy ha a kicsiny nép a látszólag reménytelen helyzetben, a teljes pusztulásban a mindenség Urára tekint, Belé veti bizodalját, nem érheti baj. Olyan bizonyosan át fogja élni a szabadulás csodáját, amilyen valóságosan átélte a fogságba hurcolást. Ebből a nézőpontból nem számít, hogy Nabukodonozor az akkori világ egyik legnagyobb birodalmának ura, nem számít, hogy Izrael mennyire kicsiny és elesett nép, nem számít a teljes kiszolgáltatottság és semmi sem. Az örökkévalóság távlatából tekintve

⁶²⁸ Deák i.m. Többször előfordul, pl.: 45.

⁶²⁹ Uo. 42. Dosa Tamás, Szekeres Gergely, Tóth Mihály, Marosszékiek

⁶³⁰ Uo. 43.

⁶³¹ Gergely: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése VI. i.m. 136. 98. levél, Kövár, 1672. Teleki Mihály Pap Izraelnek

⁶³² „Azért ezt mondja a Seregek Ura: mivel nem hallgattatok beszédemre, elhozatom észak valamennyi népét - így szól az Úr -, meg szolgálmat, Nebukadnecart, Babilónia királyát. Rázúdítom erre az országra, lakóira és valamennyi szomszédos népre. Ez az ország szörnyű romhalmazzá lesz, és ezek a népek Babilónia királyának fognak szolgálni hetven esztendeig.” Jer25:8-9,11;

minden és mindenki Isten eszköze, Ő a történelem Ura, és minden azon múlik, milyen kapcsolatban vagyunk Vele.

Jeremiás próféciája megtanít arra is, hogy a büntetés időleges,⁶³³ és a zsidó nép példája bizonyítja ezt. Ezért nem lehet kérdés, hogy a szabadulás ideje közel van. Ámde addig is mindenkinek kötelessége, hogy tőle telhetően szolgálja Istent életével és munkájával.

A büntetés szünni nem akaró terhe keltheti azt a látszatot, hogy még mindig nem teljes a magyar nép bűnbánata és megtérése, ám a tények minden kétséget kizáróan bizonyítják a teljes odaszánást Istennek s ügyéért.

„Édes hazánkra szakadóul függő, vérrel, rabsággal terhes felhőknek tartóztatásában ennyi időktől fogva Isten után mely állandóan fáradoztunk, világ tehet ítéletet.”⁶³⁴

„Egyébiránt megnyugodva legyen a mi édes nemzetünk abban, hogy valamiben szolgálhatunk jó utakon és módokon semmi rajtunk el nem múlik; sőt ha azzal meg lehetne, készek volnánk vérünkkel is ő kemek religiója és szabadsága oppressióját megorvosolni.”⁶³⁵

Kemény János ezzel zárja az erdélyi hadsereg 1657. évi fogságba eséséről szóló röpiratát:

„Ne ítélj azért, ezt halló s olvasó jóakaró vitéz barátom s uram, balul ez állapotról, mert bizony feci quod potui ... De mindenek felett emeld fel elmédet feljebb való helyre és gondold meg: nem történetből, hanem Isten rendeléséből löttek, kihez hasonlótól oltalmazzon Isten minden keresztény nemzetet, s rajtunk is könyörüljön. Amen”⁶³⁶

A régmúlt dicsőségen való elmélkedés a levelekben is megjelenik, csakúgy, mint a prédikációkban és az imádságokban.

„Minek utána hirrel névvel tündöklő s az egész keresztyénségnek oltalmára világ csudájára sok seculumokig éles fegyverét ellenségeinek megszegyénítésére dicséretesen viselő édes magyar hazánk, mint meg annyi vitéz Marsnak tanult iskolája, az egyenetlenségnek és némely visszavonó urak nagyra való

⁶³³ „De ha majd eltelik a hetven esztendő, megbüntettem Babilónia királyát és népét - így szól az Úr -, meg a káldeusok országát bűnei miatt, és pusztává teszem örökre. Mert beteljesítem mindazt, amit erről az országról mondtam, mindazt, ami meg van írva ebben a könyvben, amit Jeremiás a népekről prófétált. Ők is szolgálni fognak hatalmas népeknek és nagy királyoknak. Így fizetek meg nekik tetteikért, amelyeket saját kezükkel követtek el.” Jer25:12-14;

⁶³⁴ *Deák* i.m. 115. A bujdosók Apaffy Mihálynak 1679. okt. 12.

⁶³⁵ Uo. 43.

⁶³⁶ *Kemény János*: Ruina exercitus Transsylvanici. In: Magyar remekírók. Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1980. 321. Az erdélyi hadsereg 1657. július 31-i fogságba eséséről szóló röpirat, mely valószínűleg 1658-ban keletkezett, több másolatban fennmaradt, az eredetije viszont nem.

vágyódásának dögletes mételye miatt az magyar nemzetnek megbékélhetetlen ellenségnek az idegen német nemzetnek, szabadsága s véri szopó kegyetlen birodalma alá esett volna, mind azolta maga gondolatlanságát siralmas szemeiből csorgó folyamat módjára folyó könyveinek kiáradásával aranyánál becsesebb szép szabadságának, friss végházaiknak, szélesen ki terjedt határainak, de a mi mind ezeknél keservesebb tiszta s fegyhetetlen vallásának megcsorbításának kárával mennyiszor tapasztalta légyen, elő számlálnunk sem az keserűség sem az idő nem engedi. Támasztván mindazáltal Isten ottan ez nagy iga meg orvoslására oly oszlopokat, kik által az az fene austriai tyrannis is ottan megzaboláztatott, vissza rántatott.”⁶³⁷

A XVI. században oly gyakori két elgondolás is megtalálható az idézett szövegrészben, az összefogás hiányának isteni büntetésként való értelmezése, és a Habsburgok, mint az Isten népét pusztító Antikrisztus elképzelése. Noha nyíltan nem írják le, az ábrázolt kép tulajdonképpen az utolsó idők harcát engedi sejtetni.

A kornak, mint apokaliptikus időnek felfogását, ha kifejtve nem is, utalásokban megtaláljuk, ám ezeknél is jobban fejezi ki a levelekből áradó hangulat.

„Én, Uram, már hallgatással, de meg nem tudom írni Kegyelmednek, minemű szomorúsággal nézem dolgainkat, látván s tapasztalván, hogy az Antichristusnak practikás mesterkedése ezennel hatalmat vévén az szegény haza igazgatóin: opprimáltatunk általok, nem csak ez a szegény haza, hanem ez szép darab Magyarország is, a hol az Istennek evangéliuma világos hirdettetésbe és szép folyamba vala,”⁶³⁸ – írja Szalárdi János Teleki Mihálynak.

Szalárdi és a puritánok történelemszemléletéről már beszéltünk Várad török kézre kerülésének eszmetörténeti értelmezése kapcsán. Most már látjuk, nemcsak ők látták a törököt Isten eszközének a magyar nép megvédelmezésére, és Jeremiás korának a XVII. század végi Erdélyre alkalmazása sem csak náluk jelenik meg. Ám úgy vélem, ennek legteljesebb kifejtését Szalárdi János leveleiben találjuk.

„s állapotunkat az Juda nemzete állapotjával s azon darab Magyarország állapotját is az tiz nemzetség⁶³⁹ állapotjával egyben vetvén, attól tartok felette igen, hasonló csapás ne következék ez mi nemzetünkre is, mint azokra.”⁶⁴⁰

⁶³⁷ Deák i.m. 59-60.

⁶³⁸ Gergely: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése III. i.m. 170. 140. levél Kolozsvár, 1664. júl. 14. Szalárdi János Teleki Mihálynak

⁶³⁹ Izrael; Az egységes királyság kettészakadása - Kr.e. 922 - után a déli országrész Júda törzsi területéből jött létre, melyhez Benjámin is csatlakozott. Noha a tíz másik törzs – Rúben, Simeon, Issakár, Zebulon, Gád, Áser,

„Én prophéta nem vagyok, de ámbár tartson számot reá minden ember (noha ím elég sok ellenkező talált s költött hírekkel igyekezik az szegény haza igazgatóinak szemeket bekötve tartani az ő ravasz és szokott mesterségek szerént). Deus justus pro potente manu sua fidei, foederisque violatores humiliabit, debitisque subjiciet poenis.⁶⁴¹ Mely ha leszen, bizony, Uram, úgy tetszik, az mi szegény hazánknak igen vékony reménysége lehet az közönséges pacificatióban való befoglaltatásához és az által nyomorúságiból való kiszabadulhatásához is. Bátorságosabb, jobb és idvösségesebb volna azért ez mi szegény hazánknak az Isten igéjébe letőtt és nyilván kijelentett utat módot követni, mint sem az izraeliták és Juda nemzete példájok szerént az Aegyptombéli nádszálhoz ragadozni, mely miá, úgy tetszik, ma is keservesen érezzük, a mint megsebesítetttenek tenyereink, hónalyaink, bárha feljebb való időkre példa keresni nem megyünk is, noha hiszem annak elég siralmas jelenségit viseli az szegény haza.”⁶⁴²

„Az úr Isten ő felsége az mi kegyelmes urunk ő nagysága tanácsát a Kegyelmetekével együtt bírja, igazgassa mindenkben az ő szent nevének dicsőségére, az ő Izraele maradványának gyarapadására, újobban való elplántáltatására, közönséges békességes megmaradására, kinek atyai oltalmában Kegyelmedet is sziből ajánlom az Kegyelmed szerelmeseivel.”⁶⁴³

A sok bibliai párhuzam mellett megtaláljuk a Szöllősinél vizsgált azonosítást, hogy a magyar népre a zsidó nép megszólításait alkalmazza.

„...Ha pedig, Uram, ugyancsak azonban kell is már maradni minden dolognak, én csak hallgatok, az úr Isten könyörüljön rajtunk! De ezeknek megírásokra lellemisméreti kényszeréte s Kegyelmedtől vétkül ne tulajdoníttassék. Bizony nem

Dán, Naftáli, Efraim, Manassé – eredeti területi elhelyezkedése nem felelt meg teljesen az északi országrész, Izrael területének, hagyományosan így tekintették. Dávid 12 közigazgatási körzetre osztotta fel az államot, melyeknek élén helytartók álltak. Ezeket Izrael törzseiről nevezte el, bár néhány törzs összeolvadt a szomszédos törzsekkel. Ez a közigazgatási rendszer látszatra hagyományos volt, de jogok tekintetében jelentősen eltért a királyság előtti törzsszövetségi rendszertől. *Aharoni, Y. – Avi-Yonah, M.*: Bibliai Atlasz. Szent Pál Akadémia Budapest, 1999. 82-83, 90.

⁶⁴⁰ *Gergely*: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése III. i.m. 171. 140. levél Kolozsvár, 1664. júl. 14. Szalárdi János Teleki Mihálynak

⁶⁴¹ „Az igazságos Isten a hit hatalmas seregének védelmére a szerződés megszegőit megalázza és a megérdemelt büntetésre fogja juttatni.”

⁶⁴² *Gergely*: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése III. i.m. 172. 140. levél Kolozsvár, 1664. júl. 14. Szalárdi János Teleki Mihálynak

⁶⁴³ Uo. 173.

törökösségből vagyon, mert hiszem azok miá lők koldussá, hanem az szegény haza és nemzet megmaradásához való keresztyéni buzgó indulatomból.”⁶⁴⁴

A puritánok történelemszemléletük alapján valóban tűnhettek török pártinak, ám Szalárdi Várad elestére történő utalásával hárítja el ezt a vélt vagy valós vádat, amellyel még inkább kiemeli a szemlélet jellegzetes jegyeit – a szenvedésben való részvállalást és a töröknek, mint Isten népét védő eszközének szerepét.

„Az német nemzetnek nemzetünkhöz való kedvetlenségét, de főképpen az evangelium és keresztyén vallásunk ellen való megesküdt ellenségességét ki experiálhatta jobban hazánkfiak között? Csak az egy posoni 1662. béli gyűlés⁶⁴⁵ alatt való jelenlétében is látta ott Kegyelmed, szegény evangelicus vármegyék s városok követeinek mennyi epekedések voltak gravaminájoknak az diplomák s országok articulussai s assecuratoriák mellett való orvosoltatások dolgába, s látta, mennyiben hajtottak a diplomákbeli erős hitek s micsoda használatjuk volt azoknak.”⁶⁴⁶

Ha eddig lettek volna kétségeink afelől, hogy Antikrisztus alatt kit vagy mit ért Szalárdi, ez az idézet bizonyára eloszlatja azokat. A „német nemzet”, amely az igaz vallást, s ezzel tulajdonképpen Isten ügyét sérti, Isten népét – a magyarságot – látszólag csak hitegeti ugyan, de valójában ezzel a „praktikus mesterkedésével” dönti fokozatosan a romlásba.

„Ez is a fő oka, az melyért már az szegény magyar nemzet annyira meguntatkozott tőlök, hogy csak láthatná szabadulásának módját, úgy hogy az romlást távoztathatná, szabadsága maradhatna meg s lehetne megoltalmaztatása, kész volna tőlök elszakadni.”⁶⁴⁷

⁶⁴⁴ Gergely: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése III. i.m. 173. 140. levél Kolozsvár, 1664. júl. 14. Szalárdi János Teleki Mihálynak

⁶⁴⁵ 1662. május 1. I Lipót országgyűlést hív össze Pozsonyba. Május 11. a gyülekezők tiltakoznak a Pozsony környékére összevont katonaság jelenléte ellen. Május 31. a király átadja az országgyűlési előterjesztést. Június 1. ellentét robban ki a katolikus és protestáns követek között, mivel az utóbbiak mindenekelőtt sérelmeiket kívánják tárgyalni, az előbbieket viszont elzárkóznak ez elől. Július 6. a király leiratban szólítja fel a protestáns követeket, hogy vegyenek részt az országgyűlési hivatalos tárgyalásokon. Augusztus 16. a király ismételt elutasítja a protestáns követek kérését, hogy sérelmeiket orvosolja. Szeptember 2. a protestáns követek nagy része elhagyja Pozsonyt. Szeptember 19. I. Lipót szentesíti a törvényeket. Főbb törvények: 2. a német katonaságot azonnal vigyék ki az országból. 5. háború esetén a személyes felkelés mellett a jobbágyházak után is tartoznak a birtokosok katonákat állítani; a városok és a mezővárosok saját lakosaik házai után állítsanak katonát. 12. azok, akiknek nincs birtokuk, pénzben adózzanak a katonai szükségletekre. 19. bizottság állapítsa meg, hogy a török kezére került Várad pótlására hol kell erősségeket építeni. Benda Kálmán szerk.: Magyarország történeti kronológiája II. 1526-1848. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 481-482.

⁶⁴⁶ Gergely: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése III. i.m. 180. 150. levél, Kolozsvár, 1664. júl. 20. Szalárdi János Teleki Mihálynak

⁶⁴⁷ Uo. 188. 150. levél, Kolozsvár, 1664. júl. 20. Szalárdi János Teleki Mihálynak

Innentől kezdve a politikai események konkrét magyarázatát és teológiai értelmezését adja Szalárdi. Úgy látja, Isten elkészítette az alkalmas időt, és megadta a vezetőket népének a szabadulásra – csak fel kell ismerni, és élni kell vele.

„Melyben szinte azért kellene, Uram, úgy tetszik, az mi kegyelmes urunknak ő nagyságának s az szegény hazának is igyekezni most, most a mikor az úr Isten idejét s alkalmatosságát mutatta volna a hatalmas nemzet által, hogy mind az adó nagy, bizonyos határunk nincs s athnamenk is nincs stb. Mert attól félő s igen félő, ha most ez szegény haza is annak az darab ország hódolásának is alkalmatosságával lábra nem kaphat, azután soha ezt az alkalmatosságot többé meg nem találja és így csak az földön marad. Mely felől való dispositioban, hogy a török nemzet változásokat tött eddig, talám vagy az időnek jobb alkalmatosságától s derekasabb dolgainak kimenetelétől várt, avagy az szegény hazának kedvetlenségét is vehette eszében s mint magnanimus és nagy hatalommal bíró nemzetség, annál inkább hacsak valamennyire való praetensiot subolfaciált is hozzájok, ő nagyságának itthon maradhatását csak azért is megengedhette, megmutassa azt, hogy az mit azon az úton az haza s ő nagysága által véghez akart vinni, azt ő neki hatalommal és fegyverrel is nem nagy dolog véghez vinni. Mely annak az szép darab országnak, szegény keresztyén evangelicus feleinknek minemű siralmas és utolsó romlás lenne s ez szegény hazának is mely megbecsülhetetlen káros, könnyü megítélni; azután annál inkább minden reménség elmetsződvén, mind szabadságának megnyerhetésére, adájának szállítására avagy könnyítésére s mind határra nézve, s ki tudja, Uram, még ez szegény hazára is juthatna a hátul ütő pálczában azoknak utolsó romlásoknak alkalmatosságával.

Ebben pedig, Uram, az én alacsony csekély itiletem szerint én oly vélekedésben vagyok, az mostani állapotokhoz képest nem is kellene már olyan rettenetes sok költséggel való derekas hadi készület, mint Bocskay, Bethlen és szegény Rákóczy urunk idejében voltak. Most már látván a szegény magyar nemzet, hogy soha nincs oly erős esküvés, hit, az mely a religionak gyűlölsége miatt neki megtartassák, s azt is látván, körös-környül oda az derék végházak mellőle, a melyekből oltalmaztathassék, hanem csak mindenfelől az hatalmas nemzet torkának exponáltatott: én azt hiszem, mindjárt magától is kész lenne oly istenes mediatorhoz folyamodni, a mely által dolgát az hatalmas nemzettel

componálhatná, hogy egymagának pihenést találhatna már elvégtére ennyi sok romlási után az Antichristus igája ellen is.”⁶⁴⁸

Úgy vélem, ez az a mondat, melyben Szalárdi apokaliptikus nézőpontja korát illetően a leginkább megragadható. Itt a legélesebb a szembeállítás a Krisztus és az Antikrisztus ügyének és népének. A török megítélése, noha nem tér ki rá külön, érezhetően pozitív, már csak az „az hatalmas nemzet” megjelölésből következően is.

„És így, Uram, én úgy hiszem, az mostani állapotokban már ehez nem annyira az mozsár pattantyú, mint az papiros pattantyú kívántatnék, mely által az ő inségek, nyomorúságok megmutogattatván, hogy kötelességek alól is régen felszabadultak, terjesztetnék teljesen eleikben, magok és egész világ eleiben, de ebben, ha valamint az eddig való késedelmezés miatt más mediatorhoz kezdtek volna folyamodni, az szegény hazának az is nagy kárával esnék, mert úgy osztán semmi maga dolgait talám alig merészelné még solicitálni is.”⁶⁴⁹

A „moszár pattantyú” – „papiros pattantyú” hasonlat megkapó és figyelemfelkeltő, ugyanakkor meglepő. A XVI-XVII. században nem gyakran találkozunk olyan véleménnyel, amely háborúzás helyett írásra sarkall. Talán a diplomáciai megoldásra gondol itt Szalárdi.

„Ennek alkalmatosságával bezzeg az úr Isten valóban jó módot mutatott vala; ha ő nagyságának s az hazának az hatalmas nemzet szorgalmatosságát tapasztalhatja vala, aligha minden dolga ez szegény hazának is jó karban nem állapodik vala, azomban az a keresztyén evangelicus néphez való istenes atyafiúi szeretete is az hazának megbizonyított volt, mind athname, határ azokéval együvé köttetvén, együtt könnyebben megadatott volna.”⁶⁵⁰

„Ha az ő nagysága mellé rendeltetett török hadat egyszer megverték is, az mennyire kívántathatott volna, elég török erő adathatott s adathatik is ő nagysága mellé, ha úgy kívántatnék is, de talám úgy vezérle né Isten elméjeket, nem vonynának fegyvert és romlást a nyakokra s hazájokra, külömben is véghez mehetne velek az dolog, ha eddig más mediátort nem kezdtek volna keresni. Bizony, Uram, nem is csak két-három nemes ember várta s kívánta ő nagyságának az mi kegyelmes urunknak ebben való succurrálását, hanem az egész evangelicus status és ez darab országban levő vármegyék és kolcsos városok.”⁶⁵¹

⁶⁴⁸ Uo. 189-190. 150. levél, Kolozsvár, 1664. júl. 20. Szalárdi János Teleki Mihálynak

⁶⁴⁹ Uo. 190. 150. levél, Kolozsvár, 1664. júl. 20. Szalárdi János Teleki Mihálynak

⁶⁵⁰ Uo. 190. 150. levél, Kolozsvár, 1664. júl. 20. Szalárdi János Teleki Mihálynak

⁶⁵¹ Uo. 191. 150. levél, Kolozsvár, 1664. júl. 20. Szalárdi János Teleki Mihálynak

Kiemeli az Istentől rendelt vezér felelősségét és kihangsúlyozza szerepét ebben a nagy küzdelemben, amelyben tulajdonképpen az igaz vallás védelmezője.

„Bizonyosan értettük, hogy az méltóságos fejedelem az mi kegyelmes urunk ő nagysága igaz keresztyéni szánakozásából, fejedelmi kegyelmes tetszéséből Kegyelmedet elrendelte és kegyelmesen parancsolt is felőle, hogy sok nyomorúságában elmerülővén vezeklő szegény nemzetünknek oltalmára és védelmére jőne közinkben és teljes tehetségével az Istennek ügyét segítené és Kegyelmed gyámolítása által Isten után az ő felsége szentséges nevében s annak az káromló ellenség által lött gyalázatjának megbosszulására felfogott szent szándékot forgatná s az mellett fáradozóknak lenne előljárója, és hogy Kegyelmed is ilyen szent igyekezetben fegyver viselését akarván Isten dicsőségére szentelni, azt magára vállalta s az közinkben való jövetelre magát nagy készséggel ajánlotta.”⁶⁵²

„Mert ím tapasztalhatjuk, hogy most önnönmaga támasztotta fel Isten az hatalmas nemzetet az ő tiszteletiért és abban lött néhány rendbeli szövetségek megszegéseinek megbosszulására s ez mi szegény hazánkunk is a szomszédságbeli igaz evangelicus keresztyén nemzetünkkel mint egy ugyan manuductive láttatik az inség alól való szabadulhatást mutogatni, ha venni akarnók. Mert hogy az vezérnek változott nemcsak egyúttal dispositiója, kétség nélkül az is Istentől vagyon, talám azért is, hogy amit ő szent felsége elrendelt, az ő dicsőségére végben vinni, az inkább és nagyobb részből az ő haragjának botja és vesszeje az hatalmas nemzet által vitettség végben, mintsem mi általunk, hogy eziránt is magunknak nagyobb megalázására felindíthasson s az dicsőséget mindenekben csak egyedül ő neki tulajdonítsuk.”⁶⁵³

A török, mint Isten eszköze szerepének ilyen mély értelmezésével a kor történelmi-politikai viszonyai egy gigantikus terv részévé, egy, az evilági kereteken túlmutató küzdelem elemeivé válnak. Ez a terv Isten terve, és így nem is lehet más célja, mint az üdvösség. Tehát a történelem üdvtörténelem, melyben minden esemény és történés, személy és cselekvés fontos szerepet játszik egy előre meghatározott „isteni forgatókönyv” alapján.

„Az hol, Uram, Kegyelmed írja, hogy a mit Isten megenged cselekedhetni, az mi kegyelmes urunknak ő nagyságának is azt kell elkövetni, úgy vagyon, Istentől ő

⁶⁵² *Gergely*: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése VI. i.m. 508-509. 346. levél, Diószeg, 1673. szept. 18. A bujdosók Teleki Mihálynak

⁶⁵³ *Gergely*: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése III. i.m. 215. 171. levél Kolozsvár, 1664. aug. 19. Szalárdi János Teleki Mihálynak

felségétől adatott lételünk, életünk, mozgásunk s ő felségétől igazgattatnak az embereknek minden dolgok: de mindazáltal az úr Isten ő felsége az ő akaratját szent igéjében az embereknek kijelentvén és azokat szép okossággal is megáldván, úgy hogy ha az ő igéjéhez szabják minden dolgoknak igazgatását, mint kellessék az jó és gonosz dolgok között különbséget tenni, azt magoktól is feltalálhatják s Istennek nevének segítségül hívása után, az mi azok szerint eleikben adatik, azt istenesen el is kell követnie, mert tudja jól Kegyelmed, Isten is gyakrabban eszközök által szokott cselekedni, melyet akárki is ha contemnál és hátra hagy, Istent s az ő rendelkezését veti meg és igen nagyon megbotlik s maga gonoszságban nem Istent ő felségét, hanem magát okozhatja, mert szinte üstökénél fogva ő felsége sem hordoz akárkit is az emberek között; tudja jól Kegyelmed, az Ábrahámától amaz Lázár gazdaga is Szent Lukácsnál Mózesre s az több prophetákra igazítottatott vala⁶⁵⁴. Nyilván az mi szegény hazánk dolgát is csak az egy Jeremiásnál 27 R. levő tanács⁶⁵⁵ is dicséretesen kormányozhatta volna, ha az akkori politia a miénkkel conferáltatott volna és a miénkben levő sok

⁶⁵⁴ A gazdag és Lázár, Lk16:19-31

⁶⁵⁵ „Cidkijának, Jósias fiának, Júda királyának uralkodása kezdetén így szólt az Úr igéje Jeremiáshoz: Ezt mondta nekem az Úr: Készíts magadnak kötelet meg jármot, és vedd a nyakadba! Azután küldj üzenetet Edóm királyához, Móáb királyához, az ammóniak királyához, Tirusz királyához és Szidón királyához azokkal a követekkel, akik Jeruzsálembé érkeztek Cidkijá júdai királyhoz! Parancsold meg nekik, hogy mondják meg uruknak: Így szól a Seregek Ura, Izráel Istene: Mondjátok meg uratoknak: Én alkottam nagy erővel és kinyújtott karral a földet meg a földön élő embereket és állatokat, és annak adom, akinek én jónak látom. Most szolgálom, Nebukadnecar babilóniai királynak a kezébe adom mindezeket az országokat. Még a mezei állatokat is neki adom, hogy neki szolgáljanak. Őt, fiát és unokáját szolgálja majd minden nép, amíg el nem érkezik az az idő, amikor az ő országa is szolgálni fog hatalmas népeknek és nagy királyoknak. Ezért fegyverrel, éhínséggel és dögvésszel büntetem azt a népet és országot, amely nem szolgálja Nebukadnecart, Babilónia királyát, és nem hajtja nyakát Babilónia királyának igájába! - így szól az Úr. Végül egészen megsemmisítem őket általa. Ne hallgassatok azért prófétáitokra, a jósokra és álmodókra, a jelmagyarázókra és varázslókra, akik ezt mondják nektek: Ne szolgáljatok Babilónia királyának! Mert hazugságot prófétálnak nektek, hogy eltávolítsalak benneteket földetekről, szétszórjalak benneteket és elpusztuljatok. Azt a népet azonban, amely a nyakát Babilónia királyának az igájába hajtja, és őt szolgálja, meghagyom földjén - így szól az Úr -, hogy művelje azt és lakjék rajta. Cidkijának, Júda királyának is ugyanezeket mondtam: Hajtsátok a nyakatokat Babilónia királyának az igájába, szolgáljátok őt és népét, akkor élni fogtok! Miért halnál meg népeddel együtt fegyver, éhínség és dögvész miatt, ahogyan megmondta az Úr arról a népről, amely nem akarja szolgálni Babilónia királyát? Ne hallgassatok azoknak a prófétáknak a beszédére, akik azt mondják, hogy ne szolgáljatok Babilónia királyának, mert hazugságot prófétálnak nektek! Nem küldtem őket - így szól az Úr - hazugságot prófétálnak nevemben, hogy szétszórjalak benneteket, és elpusztuljatok azokkal a prófétákkal együtt, akik ilyet prófétálnak nektek. A papokhoz és az egész néphez pedig így beszéltem: Ezt mondja az Úr: Ne hallgassatok prófétáitok beszédére, akik azt prófétálják nektek, hogy most már hamarosan visszahozzák Babilonból az Úr házában edényeit. Hazugságot prófétálnak nektek. Ne hallgassatok rájuk, szolgáljátok Babilónia királyát, és élni fogtok! Miért legyen romhalmazzá ez a város? Ha próféták ők, és az Úr igéje van náluk, akkor kérleljék a Seregek Urát, hogy ne kerüljenek Babilonba azok az edények, amelyek még megmaradtak az Úr házában, Júda királyi palotájában és Jeruzsálemben. Ezt mondja a Seregek Ura: Az oszlopok, a nagy medence, az állványok és a többi edény még ebben a városban van. Ezeket nem vitte el Nebukadnecar, Babilónia király, amikor fogságba vitte Jekonját, Jójákim fiát, Júda királyát, meg Júda és Jeruzsálem valamennyi nemesét Jeruzsálemből Babilóniába. De ezt mondja a Seregek Ura, Izráel Istene: Ezek az edények, amelyek még az Úr házában, Júda királyi palotájában és Jeruzsálemben maradtak, ezek is Babilonba kerülnek, és ott lesznek mindaddig, amíg számon nem kérem azokat - így szól az Úr -, és vissza nem hozom erre a helyre.” Jer27

rendetlenségek tempestive reformáltathattak volna, melyek ó vajha még ma is megorvosoltatnának s az publicumok tartatnának elébvalóknak minden privatumoknál!”⁶⁵⁶

A fent idézett levélrészlet utolsó sorában ismét az összefogás hiányának problémájával találkozunk. Emellett az idők jeleinek fel nem ismerése is megtalálható. Jelentős része azonban a kegyes étellel foglalkozik, amely központi szerepet játszik a puritán felfogásban.

A következő levélben szép összefoglalását találjuk a bujdosók sorsának és szerepének. Jelentős különbség Szalárdihoz vagy a prédikátorokhoz viszonyítva, hogy a bujdosók nem a teológiai megokolásokra, apokaliptikus fejtegetésekre helyezik a hangsúlyt, hanem feladatokra. Ebben nem lehet számunkra semmi meglepő, mivel kinek-kinek más a küldetése. A prédikátoroké - és ebben az értelemben Szalárdit is ide számíthatjuk - a figyelmeztetés, Isten üzenetének hírül adása, tehát a prófétai szerep. A bujdosóknak Isten és népe - az igaz vallás és a haza, a nemzet - ügyének védelme, tehát a szent had szerepe. Ebből adódik a hangsúlyeltolódás, ám a szemléletben nem találunk jelentős különbséget.

„Méltóságos Úr, nekünk igen bizodalmas Urunk.

Immár számos esztendőktől fogvást micsoda nagy inség, lelki, testi iga és nyomorúságoknak sokféle terhe alatt nyögjön ez mi utolsó romlásához közelítő s ím ezennel elmerülő szegény édes magyar hazánk s árva nemzetünk az mi lelki, testi ellenségink miatt, dél színben fénylő nap módon jól tudva levén Kegyelmednél és ezekből való kimenekedésünket az mi kegyelmes urunk ő nagysága segedelmeskedése által, Kegyelmed is, mint ez igaz ügynek egyik főkormányzója hasznos fáradozási után már sok ízben reménlvén, ma is nagy óhajtással és kívánsággal várnók Istenünk kegyelmes áldásából az ő nagysága ugyan valóságos megsegítését. Kik fejenként jó lélekkel írjuk, mindeddig is az mi kegyelmes urunk, méltóságos fejedelmünk igaz hűségében igyenes és állhatatos lábbal jártunk és valameddig ő nagysága ez mi istenes igaz igyünket magáénak ismervén, bennünket segítő fejedelmi kegyelmességével foveál s annál is inkább az mi szükséges kívánságainkat admaturálja valósággal beteljesíteni: az ő nagysága kegyelmes szárnyai alatt és hűségében megállani készek vagyunk. Kérvén mint nekünk igen bizodalmas nagy jó urunkat Kegyelmedet teljes bizodalommal, hogy Kegyelmed továbbá is ő nagysága előtt a Jesus Christusnak ártatlan vére hullásáért is ez mi igaz igyünknek hamar időn levő hasznos és

⁶⁵⁶ *Gergely*: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése III. i.m. 216. Kolozsvár, 1664. augusztus 19. Szalárdi János Teleki Mihálynak

tapasztalható, fő előjáró, pénz és emberbeli segítségben való segedelmeskedésért törekedni és fáradozni méltóztassék Kegyelmed, hogy már a sok haszontalan biztatások miatt teljességgel elalélt és csüggedett és csaknem végső eltántorodásra hanyatlott elménk is hamar való újulást vévén, már ennyi sok káros és siralmas szennyvedésbeli várakozások után láthassák velünk és egész édes nemzetünkkel együtt hasznos és valóságos gyümölcsét. Mely csak kevés időre haladván is és ez mi kész indulatunkbeli hűségünkre tekintet nem lévén, hogyha tovább is az bizonytalan időrül-időre való halogatás miatt az mi eloszlásunkkal a mi szegény édes hazánkat, igaz vallásunkat és egész magyar nemzetünket ennél is nagyobb romlás és veszedelem követi: mi Isten s világ előtt okai ne legyünk és az egész keresztyénség is nekünk ne tulajdonítsa; mert mi fejenként életünket is a mi édes szülő hazánkért s igaz vallásunkért készek vagyunk minden óránkint letenni, csak ő nagysága is a mi kegyelmes urunk már száma nélkül való sok ízben feltött kegyelmes oblatioi szerint ez igaz ügyet már mindenekben magáénak ismervén, tovább való dilatio nélkül segedelmével és szükséges requisitumainknak hamar való közinkben kiküldésével, sőt a maga méltóságos személyének is az ő idejében hozzánk érkezésével örvendeztessen. Mégis a nagy Istenért kérjük, sőt ugyan kényszerítjük is igaz keresztyéni hitinek szeretetire és édes szülő nemzetéhez való kötelességére, édes Urunk, Kegyelmedet,”⁶⁵⁷

A már ismert felfogást és helyzetelemzést olvashatjuk Teleki Mihálynak a bujdosókhoz írt egyik levelében. Számunkra ennek jelentősége abban áll, hogy Teleki a bujdosók értelmezése szerint Istentől rendelt vezér, a „fővezér”, Apafi Mihály mellett és természetesen után. A szemlélet tekintetében számunkra közömbös Teleki tényleges elgondolása saját szerepéről, csakúgy, mint a hatalom megszerzésére és megtartására irányuló, korrektnek éppen nem nevezhető politikai lépései.

„Kegyelmetek beadott írásából látom az ő kegyelmek elméjét; azt sem tagadhatom, hogy nem látnám nagy extremitásokban való lételét is Kegyelmeteknek közönségesen. Látja Isten lelkemet, halálommal, ha azzal meg orvosolódhatnék az dolog, kész volnék nemzetemhez, vallásomhoz való szeretetemnek jelét adnom, de az lehetetlenségen nem uralkodhatom, szolgálván, uram, fejedelmem parancsolatjátúl kell függnöm, várnom; ő nagysága is más nagy hatalmasság alá lévén vettetvén, onnét kell várni. Az ki lelkesen akar a

⁶⁵⁷ *Gergely*: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése VI. i.m. 593-594. 408. levél, Poroszló, 1674. ápr. 28. A bujdosók Teleki Mihálynak

dologhoz szólni, sem ő nagyságát az én kegyelmes uramat, sem hiveit, sem másokat, sem engemet méltán nem okozhat senki is, látván Istentől lenni az akadályt az fővezérnek halálával; ő nagysága is, az én kegyelmes uram, erővel nem vehet. Költségét, fáradságát nem szánja; most is nagy ajándékkal küldött a portára; ha szintén ő nagysága, ez nagy akadály már meg lévén, akarna is cselekedni, az új fővezér híre nélkül nem volna Kegyelmeteknek bátorságos. Én úgy remélem, ez idő alatt is munkálkodtak ő nagysága hívei a portán, munkálkodnak tovább is, és nemsokára kívánt válaszok leszen. Istenért, nemzetekért, kevés ideig való tűréssel nem rontsák el ennyi ideig való szenvedéseket, ne siettessék magoknak, nemzeteknek végső veszedelmeket, előttök forgatván más nemzetek keserves példáit.”⁶⁵⁸

A bujdosók levéltára és Teleki Mihály levelezésének válogatott szemelvényeiben megtaláljuk a nemzetsors toposzait - *propugnaculum christianitatis*, *querela Hungariae*, *fertilis Hungariae* stb. -, a deuteronomista történelemszemlélet elemeit - pl.: bűneiért bünteti Isten a magyar népet, a megtérés „elfordítja” a büntetést - és az apokaliptikus értelmezés sajátosságait - a Habsburgok mint Antikrisztus, a török mint Isten büntetőeszköze.

A levelek a kiábrándultságot is sejtetik, ám írói nem tiltakoznak a büntetés ellen, mivel helyzetükben Isten jogos ítéletét ismerik fel.

Istenképük a szeretetből fenytő, gondviselő jó Atya, az egyedüli szabadító-megváltó Fiú és a jóra vezérő, vigasztaló Szentlélek – azaz a Szentháromság egy, örök, igaz Isten képe, Aki igazságot szolgáltat és mindennek felett uralkodik. Ebből fakadóan a büntetés közeli leteltében reménykednek.

Idő- és térszemléletük apokaliptikus, feladatuk szintén - Isten ügyének szolgálata, a szent had feladata a végidők apokaliptikus küzdelmében. Láthatjuk törekvésüket, hogy szent haddá váljanak - nem csak testileg, hanem lelkileg is Istenért harcolva.

A bujdosók és Teleki Mihály leveleiben is felleljük az analógiás írásmagyarázat, a tipológikus exegézis és a coccejanus szövetségteológia nyomait, noha bizonyára nem tudatosan alkalmazzák ezeket, hanem már beépültek gondolkodásukba, szemléletükbe, nyilvánvalóan a prédikátorok hatására.

Szalárdi felfogása megegyezik a prédikátorokéval és küldetése is az övékkel rokon - szolidaritás a szenvedésben és buzdítás a jövőre nézve, amihez ő is a zsidó nép történelmét veszi alapul. Puritán szemlélete kevésbé kerül előtérbe Teleki Mihálynak küldött leveleiben,

⁶⁵⁸ Gergely.: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése VII. i.m. 319-320. 232. levél Kövár, 1676. dec. Teleki Mihály a magyar hadaknak

sokkal inkább az igaz ügyért vívott küzdelmet hangsúlyozza - mindenki azt a feladatot végezze el tehetsége szerint, amit Isten rábízott -, ezzel a bujdosókhoz áll közel.

Egyfajta türelmetlenség vagy inkább feszült várakozás árad a levelekből, amit az ígéretек beteljesülésének boldog reménysége és a csalódástól való félelem egymásnak feszülő ellentéte okoz. Ez nem a szabadulás be nem teljesülésétől való félelem, hanem a megvalósulás esetleges késése miatti aggodalom – vagyis nem bizalmatlanságból következő félelem, hanem a hosszú várakozásból következő feszültség.

6. A protestáns történelemszemlélet Cserei Mihály *Históriájában*

Az egyik legjelentősebb erdélyi történetíró Cserei Mihály⁶⁵⁹, habár műve inkább lebilincselő emlékiratnak, mint hiteles történelmi munkának tekinthető. Érdeklődését a cselszövés és a korabeli pletykák kötötték le s ezekről írt szenvedélyesen, de nem mindig tárgyilagosan. Meglátása szerint „Teleki Mihály Istennek büntető ostora volt Erdélyben”⁶⁶⁰, aki már előre kitervelten folyton azon munkálkodott, hogy Erdélyt elveszítse.

„Teleki Mihálynál igen szép és gyors elme vala, hogy ha jóra fordította volna, akármely ministeriumot dirigálhatott volna; de ő avval az Istennek szép ajándékával Erdélynek romlására abutála.”⁶⁶¹

A Teleki, mint „fő gonosz” szemlélete és a negatív eseményeknek az ő „praktikájaként” való megítélése önmagában is rontja *Históriájának* történelmi értékét, amely azonban mint forrás kiemelkedő jelentőségű. Művében erős református érzése, transzszilvanizmusa és Habsburg-hűsége sajátos keveredését láthatjuk. Korának minden eseményében Isten munkáját - kegyelmét vagy ítéletét - látja és emeli ki, ám a kevésbé jelentős történesekben nagyobb szerepet tulajdonít az emberi mozgatórugóknak, mint a prédikátorok. Az isteni büntetést nemcsak a szövetségteológia értelmében és a nagy összefüggésekben látja, hanem az egyes emberi sorsok esetében is, mégpedig a „jó elnyeri méltó jutalmát, a gonosz pedig megérdemelt büntetését” népmesei, már-már babonás felfogásában.⁶⁶²

Ahogy ő fogalmaz:

⁶⁵⁹ Cserei Mihály 1668 - 1756; előkelő székely nemesi családból származott. Teleki Mihály szolgálatában állt, több csatában részt vett. 1690-ben a zernyesti ütközet után Thököly híve lett, ennek veresége után bujdosott, majd hazatérve I. Lipót császár hűségére tért és nagybátyja Apor István mellett hivatalnokoskodott. A Rákóczi szabadságharc idején a kurucok feldúlták jószágait, elfogták és megkínózták. Családjával hét évig Brassóban volt kénytelen élni. 1707 - 1710-ig csíki főkirálybíró, majd tartományi biztos. 1721-től visszavonult a közéletől és csak a tudománynak élt. Az erdélyi memoárirodalom egyik legjelentősebb alakja, fő műve *Históriája*, az 1661-1711 közötti eseményeket örökítette meg. Műve két évszázadra az erdélyi nemesség kedvenc olvasmánya lett, noha csak kéziratban terjedt, sok másolatban maradt fenn.

⁶⁶⁰ Cserei i.m. 17.

⁶⁶¹ Uo. 65.

⁶⁶² Pl.: 1690. Zernyesti ütközet, Teleki Mihály halála - „De Isten már megelégtelte vala az ő sok factioit”; „Igy fizete meg Isten neki is az erdélyi urakon való sok practicájaért, kiket az országnak nagy kárával s romlásával elveszte, így telék be rajta Nagyari pap profétiája.”; A csatában Cserei is részt vett - „Engemet is Isten csudálatosan szabadita meg a harczról.”; „De Isten segítségéből, megsarkantyuzván a lovat, oly könnyen általszöké, magam is elhülék bele.”; „de Isten megszabadita s békével hazavive.” Uo. 191-192, 196-197, 203, 204, 205. A felfogásban ugyan nem, de a megfogalmazásban észrevehető a „jó elnyeri méltó jutalmát, a gonosz pedig megérdemelt büntetését” elve, ami tulajdonképpen egybecseng az „Isten a jókat megjutalmazza, a gonoszokat megbünteti” felfogással, mely gyakran előfordul az Ószövetségben. Teológiai problémája, hogy Istent egy jutalmazó-büntető lényé, az Isten-ember kapcsolatot pedig jótettek és rosszcselekedetek szélsőséges szembeállítására degradálja. Ettől válik babonás, pogány elképzeléssé. Véleményem szerint Csereinél ez inkább írói fogás, mint teológiai meggyőződés.

„Igy jár az, valaki Istentől nem fél és minden latorságot elkövet, ha ideig elémegyen is dolgában, utoljára beesik a veremben.”⁶⁶³

Az egyes személyiségek megítélésében sem pártatlan, előszeretettel pendít meg érzelmi húrokat.

„De mivel a hadverés Istennek kiváltképpen való munkája szokott lenni, és a mely részen nincs az isteni segedelem, haszontalan ott minden emberi erő és készüllet; megbizonyítja Isten a maga szabados akaratát és hatalmát Kemény János veszedelmében is. Ki is hadaival együtt a török segítségnek beérkezése után Segesvárról elszállott és egy mérföldnyire, Nagy-Szóllós nevű szász faluban telepedett vala meg.”⁶⁶⁴

„Ezen a harczon vesze el Kemény János, kinek ... testét soha fel nem találhatták, hogy eltemessék, És így nem engedte az igaz ítéletű Isten hogy koporsóba tétessék teste, mert teljes életében gonosz, ambitiosus, kegyetlen, vérszomjúhozó ember volt, és akire inkább haragudt s a kit meg akart öletni, simogatva beszéllett neki. Visszaadá Isten neki igaz kölcsönnel a jámbor kegyes Barcsai Ákos fejedelem ártatlan halálát, kit nem régen Görgény várából hamis hit alatt kicsalván, az uton, Thorda vármegyében Répa nevű falu mellett, diribról darabra vagdaltata s kegyetlenül megölete, s közel a falu pelengéréhez temetteté. Több sok istentelen gonoszsággal együtt fejére tére a gyalázatos veszedelem, a sok telhetetlen ambitiojának, fejedelemség keresésinek a lön jutalma; mert még eddig Erdélyben valaki a fejedelemséget úgy vadászta magának, nem sokáig örült neki, hanem maga életével együtt elvesztette uraságát.”⁶⁶⁵

„és így Isten segítségéből, a sok rablás, pusztulás, veszedelem, vérontás után, melyet Második Rákóczi György fejedelem ambíciója szerzett vala a szegény hazának, pihenés és nyugalom adaték Erdélyországának, Kemény Simonnak dolgai fenekestől felfordulván, Apaffi Mihály fejedelemsége stabiliáltaték.”⁶⁶⁶

„E lön vége Kara Mustafa fővezérnek, ki teljes életében hadakozásban telhetetlen ember vala, és a kereszténységnek halálos ellensége; így fizete meg Isten a hamis hitért a pogány embernek.”⁶⁶⁷

⁶⁶³ Uo. 211.

⁶⁶⁴ Uo 7.

⁶⁶⁵ Uo 10.

⁶⁶⁶ Uo. 14.

⁶⁶⁷ Uo. 145.

A bűneinkért ránk következett jogos isteni büntetés elve nem hiányozhat nála sem, melyet egybeszerkeszt a régmúlt dicsőségének kifejtésével, s megtoldja a nagy uralkodók, mint Istentől rendelt vezérek szerepének kiemelésével. Habsburg-párti irányultsága is kiderül az idézett szövegrészből, ugyan nem hangsúlyozza, de megállapítja, ebben látja az okát annak, hogy a büntetés nem ért véget, hanem más módon folytatódik.

„eddig úgy látjuk a historiákból, hogy Istennek ő szent felségének volt kedve s akarata a magyar szabadcságot oltalmazó magyar vezérek segítségéhez, s ki is mutatta ő felsége világos jelekkel, szép győzedelmeket engedvén a magyaroknak a német császár hadai ellen, és mindenkor jó és hasznos conditiókkal concludálódván a békesség. De I. Rákóczi György holta után, valamely motusok támadtanak Magyarországon a német császár ellen eddig az 1710-ik esztendeig, mind szerencsétlen tragoedia lön vége, és addig keresik ma is a szegény magyarok a szabadcságot, míg naponként nagyobb nyomoruságba s jobbágyságba ejtéik mind az országot mind magokat. Könnyű volna ma is Istennél a segítség; de megszűntek közöttünk a jó cselekedetek, bizony meg is szűntek az isteni csodatételek is; hiában álmadozunk János király, Bocskai István, Bethlen Gábor, Első Rákóczi fejedelem triumphusival, nem fogjuk utolérni az akkori dolgokat, akkor úgy tetszett Istennek, most másképen akar a mi bűneinkért minket nemzetestől ostarozni; vagy nehéz vagy nem, csak túrnunk kell, mert megérdemlettük.”⁶⁶⁸

„Mint annakelőtte Isten, Bocskai s más magyar vindexek idejében szerencsésen boldogította vala intentiojokat a magyaroknak, most is Istentől meglehet vala, de nem akará, nem jóvállá. Azolta is, noha nem szűnik a fegyver Magyarországból a német császár ellen, de úgy látjuk, nincs Isten mellettük; hiában iparkodnak, bolondul fáradnak, csak magokat s a szegény országot rontják pusztítják, s nagyobb labyrinthusban ejtik a nemzetet. Mert Isten nem fegyverrel már, mint azelőtt, hanem patientiával s igaz megtéréssel akar minket felébresztetni régi szabadcságunk megnyerésére.”⁶⁶⁹

„mert Isten el akar vala bűneinkért országostól veszteni, s úgy készítették út veszedelmünkre.”⁶⁷⁰

⁶⁶⁸ Uo. 27.

⁶⁶⁹ Uo. 50.

⁶⁷⁰ Uo. 96.

Habsburg-párti irányultsága ellenére élesen ítéli meg a katolikusokat⁶⁷¹, mintha nem venne tudomást arról, hogy a Habsburgok hagyományosan ezt a felekezetet támogatják.

Az egyes események leírásában és értelmezésében az eddig látottaknál nagyobb hangsúlyt helyez olyan erők szerepére, mint a végzet, és a természeti jelenségek mint előjelek vizsgálatára. Bár ez a korban általánosan jellemző, az eddig vizsgált dokumentumokban nem vagy csak kis mértékben találjuk nyomát, és jelentőségük eltölpül Isten tervének megvalósulása mellett.

„Ebben az esztendőben⁶⁷² nagy és példa nélkül való üstökös-csillag láttaték az égen, ... Sokféle jövendölést hallottam akkor felőle, de az utána következett nagy változások megmutatták, Isten mit akart azzal jelenteni; mert a török s német között tizennyolcz esztendeig való véres hadakozást praesagiála, a mely miatt mind Magyarország, Erdély, az császár haereditaria provinciái nagy pusztulást s romlást szenvedének és a török birodalom ugyan jó formában megseperteték;”⁶⁷³

„De már közleget vala az erdélyi fatum, melyet Isten sok jelekkel praesagiáltatta, kivált azzal, hogy azon esztendőben, mikor a fejedelem fiát választák fejedelemségre⁶⁷⁴, oly rendkívülvaló földingás lön Erdélyben sok helyeken, melyhez hasonló régtől fogva nem hallatott, kivált a Barczán és Brassóban oly nagy mértékben volt, hogy a toronyban levő harangok magoktól sonust adtanak, sok házak falai magoktól megromladoztanak. Melylyel is kétség kívül az erdélyi statusnak megváltozása példáztaték; mert azt már eleitől fogva minden historiákból observálhatni, hogy a földindulás az akkori állapotnak megváltozását jövendőli.”⁶⁷⁵

„Szörnyü rendkívülvaló árvizek lőnek szerte szélyel az országban, kétségkívül praesagiálták a sok idegen hadaknak Erdélyre való jövetelét.”⁶⁷⁶

Úgy vélem, Cserei ezeknek a jelenségeknek inkább írói szempontból szánt szerepet, és olvasói érdeklődésének fokozására használta fel, mintsem jelentőségük bizonyítására. Inkább tanúskodnak kifinomult írói érzékéről, mint szilárd meggyőződéséről azok rendkívüli fontosságát illetően.

⁶⁷¹ „Igy jáczodtatá meg Isten a jezsuitáknak istentelen intentiojokat, kik az igaz reformatiot Magyarországból kiirtani akarják vala, el akarják vala szaggatni a Jézus Christus köteleit; nem lehete, mert a pokolnak kapui soha győzedelmet nem vesznek az Isten ecclésiáján.” – írja a gályarab prédikátorok kapcsán. Uo. 59.

⁶⁷² 1680

⁶⁷³ Cserei i.m. 123.

⁶⁷⁴ 1681

⁶⁷⁵ Cserei i.m. 127.

⁶⁷⁶ Uo. 197.

A korra általában jellemző, hogy az egyes események alakulását az isteni terv megvalósulásának értelmezik, ám e felfogás nem azonos mértékben jelentkezik a különböző dokumentumokban. Csereinéél kevésbé hangsúlyos, mint a prédikátorok vagy akár a bujdosók esetében. Az erre vonatkozó megállapításai, megjegyzései véleményem szerint inkább a kor szokása szerinti általános nézőpontot és nem az ő mély meggyőződését tükrözik.

Nem bocsátkozik teológiai fejtegetésekbe, mivel művének nem ez a célja, így inkább utalásszerűen találjuk nála ezeket a formulákat:

„Istennek kiváltképpen való rendelésiből”⁶⁷⁷

„De a nagy hatalmu Isten a kit meg akar tartani, talál könnyen módot annak megoltalmazásában.”⁶⁷⁸

„De mivel Istentől nem vala elvégezve, semmi nem telék azután belőle,”⁶⁷⁹

„Nem is lön Magyarországon egy városnak is annyi nyomorusága; ... mégis az Istennek oly kiváltképpen való kegyelme volt rajtok, hogy annyi változások között is el nem pusztultanak.”⁶⁸⁰

Érdekes viszont és sajátos a törökök megítélése. Az az elképzelés, hogy a keresztény seregek sikere a törököket megtérésre sarkallja, és felismerik abban Isten büntetését bűneik miatt, még inkább kiemeli a megtérés szükségességét és ezzel együtt hiányát.

„A török udvar látván a kereszténységnek nagy szerencsáját, és a muszurmán nemzetnek szörnyű romlását, megismerik, hogy Isten őket a bűnért bünteti, megszegvén a német császárral hittelt tett békességet; ugyanynyira meg is rémültenek vala, hogy már desperálnának az imperiumok felől.”⁶⁸¹

„Azonkívül a török császár a Muffti intimatiojából, hogy inkább a nagy Istennek és Mahumet profétájoknak a török nemzet ellen felgerjedett nagy haragát megcsendesíthetné, hallatlan és példa nélkül való poenitentiát rendele az egész imperiumban ... hogy a nagy Mahumet a török nemzetnek nagy veszedelmét kegyelmesen tekintené meg, és az Istennek ellenek való nagy haragát az ő érdemes instantiájával engesztelné meg hozzájuk kegyelemre. ... Ehez hasonló poenitentiátartást senki miolta a török birodalom fundáltatott, közöttök nem

⁶⁷⁷ Uo. 5.

⁶⁷⁸ Uo. 6.

⁶⁷⁹ Uo. 125.

⁶⁸⁰ Uo. 87. Debrecen megsarcolása, 1676.

⁶⁸¹ Uo. 170-171. 1686. évről

hallott, a nagy félelem annyira megháborította vala őket; de mivel hitből nem vala, különben is csak emberi találmányok, Istennek nem teczék.”⁶⁸²

Ez a fejtegetése egybecseng Jónás próféta történetével, aki - annak ellenére, hogy a választott nép tagja - vonakodik Istent szolgálni, miközben a pogányok megtérnek.⁶⁸³ Jónás könyve és példája arra tanít, hogy a választott nép már felfuvalkodottá vált, pontosan kiválasztottsága tudatától, és megfélemedezett Istentől rendelt feladatáról. Jónás szembeszegül Istennel, felülbírálja szavát, és önkényesen úgy dönt, nem teljesíti akaratát, noha egy prófétának ez a kötelessége, ettől és ezért próféta. Tovább fokozza ezt a figyelmeztető üzenetet, hogy Ninive lakosai - még az állatok is - mély bűnbánatot tartanak és megtérnek. Ám Jónás ekkor sem alázkodik meg Isten előtt, hanem megsértődik, és vitázik vele. „Haragszom mindhalálig!”⁶⁸⁴ felkiáltása még jobban kihangsúlyozza az eltévelyedett, dölyfös emberi magatartást, továbbá az emberi szándék és az isteni terv éles szembenállását. Az a tény, hogy Isten – noha megtehetné – nem veti el Jónást, nem úgy bánik vele, ahogy megérdemelné, a mű teológiai mondanivalóját, Isten kegyelmét és megbocsátását állítja a középpontba.

„De Isten ő felsége csak megmutatá, ha akarná elvehetné a pogány igáját a kereszténységről, de a keresztények bűnének ostorozására tartaná fen Isten a pogányságot. Azért is imádkozik szüntelen a török azon, hogy Isten a keresztények között egyességet ne adjon, mert ha a meglenne, tudja bizonyosan neki akkor végképen el kellene veszni. ... Így jára régen Mátyás magyar király Friderik akkori római császárral; mihelt kiindult a török ellen Mátyás, Friderik mindjárt pusztítani kezdte Magyarországot, a míg eluná a magyar király, frigyet tőn a törökkel, visszafordula a római császárra, meg is fizete emberül neki s elrántá Bécset tőle.”⁶⁸⁵

⁶⁸²Uo. 171-173.

⁶⁸³ Jónás könyve; „Az Úr azonban nagy szelet bocsátott a tengerre. Nagy vihar támadt a tengeren, és már azt hitték, hogy hajótörést szenvednek. Félelem fogta el a hajósokat; mindegyik a maga istenéhez kiáltott, ... Jónás pedig lement a hajó mélyébe, és ott feküdt mély álomba merülve.” Jón1:4-5; „Jónás elindult és elment Ninivébe az Úr szava szerint ... és ezt hirdette: Még negyven nap és elpusztul Ninive. Ninive lakosai azonban hittek Istennek, bűjtöt hirdettek, és zsákruhát öltött a város apraja-nagyja. Amikor ez a hír eljutott Ninive királyához, fölkelte trónjáról, levetette magáról díszruháját, zsákruhát öltött magára, és hamuba ült. Azután kihirdették Ninivében a király és a főurak rendeletére a következőket: Az emberek és állatok, a szarvasmarhák és juhok semmit meg ne kóstoljanak, ne legeljenek, vizet se igyanak! Öltöszön zsákruhát ember és állat, kiáltsanak teljes erővel Istenhez, és térjen meg mindenki a rossz útról, és hagyjon fel erőszakos tetteivel! Ki tudja, talán felénk fordul, és megszán az Isten, lelohad lángoló haragja, és nem veszünk el! Amikor Isten látta, amit tettek, és hogy megtértek a rossz útról, megbánta Isten, hogy veszedelembre akarta dönteni őket, és nem tette meg. Ez azonban nagyon rosszul esett Jónásnak, és megharagudott.” Jón3:3-4:1

⁶⁸⁴ Jón4:9

⁶⁸⁵ Cserei i.m. 191-192. 1689. év

A török Isten büntetésének eszköze, akit majd elvet a büntetés letelte után, és aki viszont mindezek ellenére szüntelenül imádkozik – ezzel a képpel még nyilvánvalóbbá válik a kereszténység bűne, akár tudatos ez Csereinél, akár nem.

Az összefogás hiánya – mint isteni büntetés – hangsúlyozása a XVI. századi prédikátoroknál központi helyen szerepel, a XVII. század második felében kevésbé hangsúlyozzák. No nem mintha nem lenne probléma, hanem mert egyéb kérdések – például az „idők jelei” – kerülnek előtérbe, illetve az 1680-as évek eseményei a pogány elleni keresztény összefogást sejtetik. A bujdosóknál ezt nyilván azért nem találjuk, mert ők eleve ezen dolgoznak, ezért küzdenek és figyelmüket küldetésükre irányítják, a megoldáson munkálkodnak inkább, mint az okok keresésén.

„A török követ könyvezett asztalnál, kérdé az elector tolmács által: „Miért könyvez?” azt felelé: „Nem siratom én ezt a várat, mert ezt most Isten nektek adta, azon Isten holnap nekünk visszaadhatja, hanem szánom és siratom ezeket a hatalmas császár vitézeit, kik ilyen gorombául elvesztették magokat.”⁶⁸⁶

Úgy tűnik, még mindig nem teljes a nép „megtisztulása”, és ezt Cserei nem a továbbra is fennálló büntetésben látja. A bujdosók szerint Istennek meg kell könyörölnie népén, mert a magyar nép ügye az igaz vallás, az Isten ügye. A jelek azt mutatják, nem lehet már messze a szabadulás, a büntetés terhének nehezedeése is ezt jelzi végső soron. Cserei meglátása ebben a kérdésben eltér, noha nem nagy mértékben.

Tofeusz Mihállyal kapcsolatban írja a következőket:

„egy praedicatiojában panaszolkodik: Ha – ugymond – az Acháb palotájában praedicállottam volna azokat, a melyeket ebben a palotában már tizenöt esztendőktől fogva praedicállottam, ugyan istentelen ember volt Acháb király, de bizony meg tudtam volna téríteni, mert az Isten egyszer fenyegeté meg Achábot a proféta által, mégis mindjárt zsákban öltözék; de az én praedicatioimnak csak annyi haszna, mintha borsót hánnék a falra.”⁶⁸⁷

⁶⁸⁶ Uo. 186-187. 1688. Nándorfehérvár visszafoglalásáról

⁶⁸⁷ Uo. 163-164. „Acháb így felelt Illésnek: Rám találtál, ellenségem?! Ő ezt mondta: Rád találtam, mivel arra adtad magad, hogy olyat tégy, amit rossznak lát az Úr. Ezért én veszedelmet hozok rád, és kisöpörlek téged. Kiirtom Izráelből Acháb férfiutódait, apraját-nagyját! Olyanná teszem házadat, mint Jeroboámnak, Nebát fiának a házát, és mint Baasának, Ahijjá fiának a házát a bosszantásért, mert felbosszantottál, és vétekbe vitted Izráelt. Jezábelről pedig így szól az Úr: A kutyák eszik meg Jezábelt Jezréel falánál! Aki Acháb hozzátartozói közül a városban hal meg, azt a kutyák eszik meg, aki pedig a mezőn hal meg, azt az égi madarak eszik meg. Nem volt senki más olyan, aki annyira ráadta volna magát annak a cselekvésére, amit rossznak lát az Úr, mint Acháb, mert félrevezette a felesége, Jezábel. Igen utálatos dolgokat művelt, követte a bálványokat egészen úgy, ahogyan az emóriak tették, akiket kiűzött az Úr Izrael fiai elől. Amikor Acháb meghallotta ezeket a szavakat, megszaggatta ruháját, a testére zsákruhát öltött, böjtölt, zsákruhában is hált, és csöndesen járt-kelt. Ekkor így szólt az Úr igéje a

A teljes bűnbánat és megtérés hiánya gyakran jön elő a XVII. század második felének prédikációirodalmában, gondoljunk csak Medgyesi Pál⁶⁸⁸ prédikációjára Erdély romlásának okairól⁶⁸⁹, melyben Jeremiás Siralmi 5. részének 15. és 16. verse alapján figyelmeztet a közelgő veszedelemre és annak okait - a bűnöket - gyűjti össze.

Tofeusz szintén Jeremiás próféta példáját veszi alapul, a két helyzetet és szereplőit párhuzamba állítva - ahogyan Szalárdinál is láttuk - a bűnösökkel együtt szenvedő igazak szerepét is kiemeli.

„Azért jól látom, elveszt az Isten benneteket, s nekem is el kell vesznem veletek együtt; mert szent ember vala Jeremiás proféta, mégis a gonosz Sedechiás⁶⁹⁰ király miatt neki is szegénynek el kelle veszni. Ne bizzál abban fejedelem, hogy te jámbor ember vagy s a keresztény világon is olyan hír van felőled, mert gonoszok, istentelenek a melletted való urak, s a te jámborságod abutálván, minden latorságot véghez visznek, s bizony te adsz számot jövődében Isten előtt róla. Ha fejedelemnek tartod magadot, azért adott Isten botot, fegyvert a kezédben, te igazgassad őket, ne ők hordozzanak tégedet a hol akarnak. Maga személyében, úgy teczik vala, jámbor ember volt Sedechiás király, s mikor kivitték fogva a babiloniai király idejében, magok a zsidó asszonyok mentették, hogy minden rossz dologra az urak vették rá; de a neki semmit nem használa, csak kitolyák a szemeit, s úgy hala meg rabságban⁶⁹¹. Te is úgy jársz, fejedelem, az urak latorsága miatt.”⁶⁹²

A „jámborság” kevés, az Isten akaratát nemcsak a bajban kell keresni, ahogy Sedechiás király tette⁶⁹³, hanem a teljes megtérés és az egész élet odaszánása a megoldás. A felelősség nagy, főleg minél magasabb pozíciót tölt be valaki. A fejedelem nemcsak a „botot, fegyvert” kapta Istentől, hanem a fejedelemséget is Tőle kapta, ezért Neki tartozik elszámolással érte.

tisbei Illéshez: Látod, mennyire megalázta magát előttem Aháb? Mivel megalázta magát előttem, az ő idejében nem hozom rá azt a veszedelmet; majd csak a fia idejében hozok veszedelmet a házára.” 1Kir21:20-29

⁶⁸⁸ Medgyesi Pál 1604- 1663; a debreceni kollégiumban tanult, majd német, holland, angol egyetemekre járt. 1638-tól I. Rákóczi György és felesége Lórántffy Zsuzsanna egyik udvari papja volt, nagyrészt Sárospatakon élt.

⁶⁸⁹ Ötödik jaj és siralom (Erdély romlásának okairól); 1657. szeptember 2-án hangzott el Sárospatakon. Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájának* kézírata is megőrizte, s annak első megjelenésekor, 1853-ban jelent meg nyomtatásban. Szigethy Gábor szerk.: *Medgyesi Pál: Erdély romlásának okairól*. Az előszót és a jegyzeteket írta: Szigethy Gábor. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1984. RMK 934.

⁶⁹⁰ Sedechiás/Cidkijjá, Júda királya; uralkodott: Kr.e. 597-587

⁶⁹¹ „Babilónia királya lemészároltatta Cidkijjá fiait Riblában a szeme láttára, és lemészároltatta Babilónia királya Júda valamennyi nemesét is. Cidkijját pedig megvakíttatta, bilincsbe verette, és úgy vitette Babilonba.” Jer39:6-7;

⁶⁹² *Cserei* i.m. 163-164.

⁶⁹³ A király titokban tárgyalt a prófétával és megparancsolta neki, hogy senkinek sem mondhatja el, amiről beszéltek. Sedechiás nem azt tette, amit az Úr üzent neki - Aki azok után még üzent, amiket a király elkövetett ellene -, mert aggódott, hogy gúnyt űznek belőle. A saját tervét vitte véghez, hiába figyelmeztette Jeremiás a szörnyűsleges veszedelemre. Jer38:14-28;

Egyáltalán nem mindegy, kikkel veszi körül magát, és mit enged meg tanácsurainak. Sedéchiás és Júda elrettentő példája mindezekre figyelmeztet. A király nem hallgatott Jeremiás jóvendülésére, és mások figyelmeztetésére, kérésére sem, elégette a tekercset⁶⁹⁴, mintha azzal meg tudta volna akadályozni a jóvendölések beteljesedését.

A két helyzet kísérteties hasonlóságokat mutat. A pusztulás torkában sem venni tudomást a feltartóztathatatlanul közelgő veszély nagyságáról – ez Erdély utolsó évtizedeiben is látható. Medgyesi is ez ellen emelte fel szavát. A lánglelkű prédikátorok mennydörgő szavai hatástalanok maradtak volna? Természetesen nem, de úgy tűnik, fő céljuk, az egész nép megtérése elmaradt, vagy nem úgy ment végbe, ahogyan elgondolták.

A prédikátorok prófétai szerepét⁶⁹⁵, a szenvedésben részvállalást, Jeremiás és Sedéchiás példáját Csereinél is megtaláljuk.

„Vala a fejedelemnek udvari papja Magyar József⁶⁹⁶, nagy tudományu s buzgó lelkű ember, a ki könnyen Ilyés proféta mellé beállhatott volna, és mint Jeremiás proféta Sedechiás király mellett, úgy gyötri vala magát szüntelen Apaffi Mihály mellett, a kit épen mint Sedechiást a tanácsurai, úgy őtet is Teleki ott hordozná a hol akarná, és mint Sedechiást, ki hittél vala köteles a babilóniai királyhoz, hite ellen elszakasztának a tanácsurai a babilóniusoktól és az aegyiptomi királyhoz hódoltaták, mely miatt mind maga mind országa elvesze⁶⁹⁷: úgy szintén Apaffi Mihályt is a török császártól, kinek hűségére erős hittél vala obligatus, a német császárhoz hajtá Teleki. Ez a nagylelkű pap, elszörnyülködven a Teleki Mihály istentelenségén mint vesztette el a sok szép hadakat, a következő vasárnap felállván praedicállani, és textust vevén Jeremiásból cap. 31. „Olyan sárban ugrottatok, melyből lábatokat ki nem vonhatjátok,” olyan praedicátiót tön, valaki vagy akkor hallotta vagy most olvassa, álmélkodhatik rajta. Az egész czéla az volt, hogy az ország hittél levén köteles a törökhöz, valamig a török oltalmazhatja, addig a töröktől el ne pártoljanak, mert Isten nevében esküdtenek meg a töröknek ha pogány is, és büntetetlen soha a hitszegést el nem szenvedé, melynek keserves ize mai napig is a magyarok szájában volna László király várnai mezőn való

⁶⁹⁴ Jer36:20-26;

⁶⁹⁵ Pl.: „ama nagy hires tudós Tofeus Mihály..., ki is sok esztendőig volt a fejedelem udvari papja, azután püspök is lön,... E jóvendölte vala meg a magyarországi rebellionnak tragoediáját, mert azt írja a zsoltárok resolutiojában egy helyen: „A magyar nemzet addig akarja a szabadságot keresni, úgy jár, mint a teve, a ki elmenvén Jupiterhez, szarvat kér magának, azt sem adnak, sőt mind a két fülét elvágják.” *Cserei* i.m. 162-163.

⁶⁹⁶ Magyar József

⁶⁹⁷ 2Kir25:1-12; Jer39:1-10;

veszedelmével, kit a töröknek adott hit szegésért Isten mind táborostól együtt ott vágata le.”⁶⁹⁸

Még érdekesebb a hasonlat, ha Cserei Habsburg-párti irányultságát hozzátesszük. Az állandó elem, Teleki „praktikája” itt sem maradhat el, ám a mi szempontunkból ennek nincs jelentősége. A bibliai mellett történelmi példát is felhoz, amivel még inkább hangsúlyozza a hitszegés bűnének elkerülését.

„Utoljára azzal rekeszti be praedicatioját: „Te hamis hitű fejedelem, hamis hitszegő istentelen gonosz urak, az Isten általam nektek azt izeni, legyetek igazak az uratokhoz, a hiteteket kit a töröknek adtatok, meg ne szegjétek, mert különben elveszti az Isten mind a fejedelmet, mind az urakot, mind az országot.” Ennek az istenfélő papnak hallottam azután is olyan praedicatioit, kik ugyan meghasogatták a jólelkű embernek szívét, és a ki annak könyörgésén buzgóságra, praedicatioján igaz megtérésre nem indult, bár soha ne is ment templomban,”⁶⁹⁹

A nyomatékos figyelmeztetés nem maradhat el, melyet Cserei megerősít a saját véleményével Nagyari prófétai igehirdetését illetően.

Ezzel megint csak oda jutunk, hogy még mindig nem történt meg az „igaz megtérés”, ezért nem vette még el Isten a büntetést. Ámde míg a bujdosók a büntetés fennállásában a kegyelem biztos közeledtét látják, Erdély prédikátorai a közelgő veszedelemre, a pusztulásra figyelmeztetnek. Úgy vélem, a különbség a történelmi-politikai viszonyok eltérő alakulásából adódhat. A bujdosók, akik éppen az igaz ügy, Isten ügye melletti kiállásuk révén váltak bujdosókká, nem is láthatják másként, mint hogy nem lehet már messze a szabadulás. Erdély, noha 1657 és 1662 között a pusztulás fellege lebegett a feje fölött, viszonylagos vagy inkább látszólagos nyugalomban él. Ez a látszat sokakat bizonyára arra sarkall, hogy ha megrettennek is a prédikátorok dörgedelmes szavaitól, ne aggódjanak azok miatt. Pontosan úgy, mint Jeremiás idejében Júda lakossága. A próféta hiába hirdette szavaival és példázta tetteivel, életével a közelgő ítéletet, senki sem hallgatott rá, inkább elpusztítására törtek⁷⁰⁰, egészen addig, míg nyilvánvalóvá nem vált szavainak igazsága. Igen ám, de ha beleképzeljük magunkat a szituációba, rájövünk, nem is olyan egyszerű eldönteni, hogy kinek higgyünk. Annak az egynek, aki lélekszakadva magyarázza, hogy „térjete meg, mert elvesztek”, vagy annak a soknak, akik nyugodt szívvel kijelentik, hogy ez örültség? A hívő embernek kell,

⁶⁹⁸ Cserei i.m. 160-161. 1686. év

⁶⁹⁹ Uo. 162.

⁷⁰⁰ „A papok és a próféták összeesküsznek Jeremiás ellen. Akkor ezt mondták: Jertek, tervezzünk merényletet Jeremiás ellen, mert nem igaz, hogy nincs már a papnál tanítás, a bölcsnél tanács és a prófétánál ige! Jertek, győzzük le vitában, és ne vegyük figyelembe egyetlen szavát se!” Jer18:18

hogy legyen annyi tapasztalata, hogy az Isten útja mindig a keskeny út, ami látszólag – de csak látszólag – sötét és járhatatlan, és még az is elképzelhető, hogy nem vezet sehova. A helyzet megítélése és a döntés így sem lett sokkal könnyebb.

Csak hit által érhető meg, hogy a „látszólag” semmit sem számít. A hívő élet a látszat ellenére élés, számára csak egy valóság van, az Úr Isten, és csak egy igazság van, az Ő szava. Az ítélet mindig az Istennel kötött szövetség megszegése miatt következik be. A szövetség megszegésével a nép a veszébe rohan, az áldás visszautasítva átokká válik.

„Lásd, eléd adtam ma az életet és a jót, de a halált és a rosszat is. Ezért parancsolom ma neked, hogy szeresd Istenedet, az Urat, járj az ő útjain, tartsd meg parancsolatait, rendelkezéseit és döntéseit, és akkor élni és szaporodni fogsz, mert megáld téged Istened, az Úr azon a földön, amelyre bemégy, hogy birtokba vedd. De ha elfordul a szíved, és nem engedelmeskedsz, hanem eltántorodsz, más istenek előtt borulsz le, és azokat tiszteled, kijelentem nektek már most, hogy menthetetlenül elvesztek. Nem éltek hosszú ideig azon a földön, ahova most átkeltek a Jordánon, hogy bemenjetelek oda, és birtokba vegyétek. Tanúul hívom ma ellenetek az eget és a földet, hogy előtökbe adtam az életet és a halált, az áldást és az átkot. Válaszd hát az életet, hogy élhess te és utódaid is! Szeresd az Urat, a te Istenedet, hallgass szavára, és ragaszkodj hozzá, mert így élhetsz, és így lakhatsz hosszú ideig azon a földön, amelyet Istened, az Úr esküvel ígért oda atyáidnak, Ábrahámnak, Izsáknak és Jákóbnak.”⁷⁰¹

A szövetség megszegésével, az áldás visszautasításával az ember tulajdonképpen a halált választja az élet helyett. A szabad akaratával nem tud jól élni, Isten ellen használja azt⁷⁰², ezért kell megparancsolni neki, ami a kötelessége volna, amiért teremtetett, amiért él.

„Bizony, a ti gondolataitok nem az én gondolataim, és a ti utaitok nem az én utaim – így szól az Úr. Mert amennyivel magasabb az ég a földnél, annyival magasabbak az én utaim a ti utaitoknál, és az én gondolataim a ti gondolataitoknál.”⁷⁰³

A XVI-XVII. század magyarországi eseményei is ezt igazolták. A szemlélet és az elgondolás alapvetően jó, a zsidó nép története egyértelműen bizonyítja ezt. Ám az ember elképzelése Isten tervét fel nem érheti. Az ember, éppen mert ember, csak térben és időben korlátolt, bűnös mivoltából kiindulva értelmezi Isten üzenetét, ezért olykor szinte elkerülhetetlenül tévútra vetődik. Mint ahogy az apokaliptikus jövendölések „lefordítása” is oly sokszor tévútra

⁷⁰¹ 5Móz30:15-20

⁷⁰² „az ember szívének minden szándéka és gondolata szüntelenül csak gonosz” 1Móz6:5; Vö. 8:21;

⁷⁰³ Ézs55:8-9

vitt. Azok értelmezése saját korunk politikai viszonyait illetően mindig zsákutcának bizonyult, hiszen minden kornak megvoltak a maga „Antikrisztusai” és az egyes eseményeket és szereplőket is be lehetett helyettesíteni a próféciaák szimbolikus rendszerébe.

Emellett egy másik félreértéshez is vezethet ez az elgondolás. Ahogy Tofeus püspök mondja Cserei Mihály Históriájában:

„A magyar nemzet addig akarja a szabadságot keresni, úgy jár, mint a teve, a ki elmenvén Jupiterhez, szarvat kér magának, azt sem adnak, sőt mind a két fülét elvágják.”⁷⁰⁴

Nem célom, sem feladatom megítélni e szavak igazságát a következő évtizedekre és századokra nézve, ám teológiai szempontból mindenképpen indokoltnak tartom a figyelmeztetést. Nyilvánvaló jelentése, hogy akarásunk és meggyőződésünk mindenáron történő véghezvitele sokszor a megoldás helyett még nagyobb bajt eredményez. Úgy vélem azonban, Tofeus utal ezzel arra a magatartásra is az Isten - ember viszonyban, amikor az ember annyira ragaszkodik a saját elképzeléséhez és annak maga által elképzelt megvalósításához, hogy ezért nem képes észrevenni, hogy amit Isten akaratának vél, az valójában az ő akarata. Ezzel viszont maga válik akadályává Isten terve megvalósulásának.

A megoldás, amit a prédikátorok is vég nélkül harsogtak:

„Keressétek az Urat, amíg megtalálható! Hívjátok segítségül, amíg közel van! Hagyja el útját a bűnös, és gondolatait az álnok ember! Térjen az Úrhoz, mert irgalmaz neki, Istenünkhöz, mert kész megbocsátani.”⁷⁰⁵

Ám ez még mindig nem azt jelenti, hogy Isten úgy és akkor szabadít meg vagy teljesíti kívánságainkat, ahogy és amikor mi azt várjuk, elképzeljük. Pontosan azért, mert a mi gondolataink nem az Ő gondolatai. És hát valljuk be, hogyan is lehetnének azok, mindaddig, míg nem akarunk vagy tudunk túllátni emberi korlátainkon, amíg nem az örökkévalóság távlataiban élünk.

„A keresztény hit nem világi várakozás valamire, ami valószínűleg megesik, hanem Isten megváltói tervének feltétlen hitén nyugvó gondolkodásmód.”⁷⁰⁶

A kor dokumentumaiból az tükröződik számomra, hogy ezek az emberek - kiváltképp a bujdosók - nemcsak tudták, hanem megélték ezt. Tisztában voltak vele:

⁷⁰⁴ Cserei i.m. 163.

⁷⁰⁵ Ézs55:6-7

⁷⁰⁶ Löwith i.m. 259.

„A hit nem objektív módon bemutatható bizonyosságon vagy ötven százalékos valószínűségen alapszik, hanem ezek hiányán. Odaadást és merészséget követel – a valószerűtlenre való bátorságot. Abba vetett hit ez, ami nélküle hihetetlen.”⁷⁰⁷

Nem a kényszer vitte őket erre - noha látszólag azt hihetnénk -, hanem merészen, sőt vakmerően megragadták Isten igazságát, és az életüket tették fel rá. Ezáltal jellé váltak korukban is, de főként az utókor számára. Jellé, mely Istenre mutat, és arra hívja fel a figyelmet, hogy bízzunk minden körülmények között, a lehetetlenségek ellenére is. Várakozásukban nem csalódtak, bár biztosan előfordult, hogy úgy látták. Reménységükben nem vallottak szégyent annak ellenére sem, hogy nem úgy és nem akkor ment végbe a szabadulás, ahogyan a kor embere várta. A történelem őket igazolta.

Végezetül álljon itt egy szinte teljesnek mondható összefoglalása a kor történelemszemléletének.

„Tagadhatatlan dolog, hogy Isten ő szent felsége minket az mi sok bűneinkért annyira megostorozott vala, hogy mind ennyi keserves számkivetésinkben is nemhogy egymást szeretők, sőt ki-ki egymást, az nagy az kicsint, úgy az kicsiny az nagyot hol fegyverrel s hol pedig Istent ő szent felségét naponkint az büntetésre inkább-inkább indító új forma rút szókkal illetjük vala. Mindazonáltal az jó Isten ő szent felsége az mi kegyelmes urunk, az méltóságos erdélyi fejedelem ő nagysága kegyelmes és keresztyén fejedelmi dispositioja által minket oly szép rendben hozott, hogy minden gonoszt ki-ki letevé, reménységünk kívül az vitézlő rend követi az szép engedelmességet. Nem is volna egyelsőben egyéb hátra, hanem hogy az mi kegyelmes urunk ő nagysága kegyelmes gratiájából lenne oly főbb és első fejünk, ki közinkben jövé, az Isten dicsősége mellett keresztyén indulatunkat kormányozná és igazgatná. Eleitül fogvást azért, édes kedves Urunk, megtapasztalván kegyelmedben az igaz magyarai készséget, keresztyén vallásához és szegény nemzetihez való buzgó szeretetét: ehez képest mi Kegyelmedet az egész végbeli nemes és vitézlő rend közönségesen kérjük alázatosan és igaz magyarságára obtestáljuk is, megtekintvén elsőben az Isten dicsőségének káromlását s ez mellett édes szép magyar hazájának s annak minden szabadságának majd végső romlását, méltóztassék közinkben oly készséggel hova hamarább jönni, hogy itt mezőben az mi kegyelmes urunk keresztyén fejedelmi kegyelmességéből lehessen Kegyelmed elsőbb és főbb generálisunk. Ugyanis,

⁷⁰⁷ Uo.194.

édes kedves Urunk, mi lehet dicséretesebb, mint hazájának szolgálni, annyival inkább azért vért ontani, dicsőséges emlékezet. Így Istenének és hazájának szolgálván, bizony mind Isten ő szent felsége megáldja Kegyelmedet, mi is szegény hazánkban még boldogulván, maradunk Kegyelmed igen alázatos szolgálói.”⁷⁰⁸

⁷⁰⁸ *Gergely*: Gróf Széki Teleki család levéltára. Teleki Mihály levelezése VI. i.m. 506-507. 344. levél, Maklár, 1673. szept. 10. A Tiszán innen levő magyar hadak Teleki Mihálynak

7. Összegzés

„Amit előre láttak, az csak a lehetséges folyamat általános tendenciája.”

Karl Löwith⁷⁰⁹

A törökellenes, felszabadító háború megindulásakor újra megcsillant a remény, hogy elérkezik a szenvedések vége és Magyarország újra visszanyeri régi dicsőségét. Ám a felszabadító háborúkkal együtt megkezdődött a Habsburg abszolutizmus kiépítése, folytatódott az elnyomás és az ellenreformáció, melyek újabb megpróbáltatásokat jelentettek a magyarság számára. A szünni nem akaró nyomorúság, a rabságból rabságba kerülés érzése kiölte a maradék kitartást is az emberek szívéből, helyette a közöny, fásultság, kilátástalanság és reménytelenség lett úrrá a magyarságon, úgy érezték, Isten végképp elfordult tőlük, úgy megharagudott álnokságaik miatt, hogy már semmi áron nem segítene. A kitartásra buzdítás helyett a befelé fordulás válik általánossá, a jelen nyomorúsága elől a kesergésbe vagy a múlt dicsőségén való ábrándozásba menekül a következő kor embere.

Minden hiábavaló lett volna? A lánglelkű prédikátorok félreértették volna Isten üzenetét? Vagy Isten vezette volna félre azokat, akik teljes szívükből, lelkükből, elméjükben Neki szolgáltak életüket hálááldozatként égetve el az Ő oltárán? Nem, ez lehetetlen!

Isten sohasem vezet félre, nem csap be és nem hazudik. De akkor mi történt?

A török nem semmisült meg, ám sikerült kiűzni az országból. A Habsburg abszolutizmus és az ellenreformáció nem szűnt meg, de jelentősen enyhült. Magyarország megosztottsága megszűnt, a XVI-XVII. század nagy apokaliptikus harcai véget értek, a válságos időszak lezárult – igaz, nem úgy, ahogy várták és elképzelték.

Ilyenkor mi van? Beteljesedett, amit Isten megmondott? Igen is, meg nem is.

Csalódunk Istenben? Igen is, meg nem is. Az ember hajlamos csalódni Istenben, pedig Ő tényleg sohasem hazudik, és mindent beteljesít, amit megígért. De az ember a várakozás idejét azzal tölti, hogy – tudatosan vagy nem – alternatívákat dolgoz ki magának Isten tervének megvalósulásáról. Megfeledkezik arról, hogy a világ összes bölcsének tudása és rajongó fantáziánk minden szüleménye együttvéve sem képes felérni Isten gondolatait. Ő nem azért jelenti ki nekünk akaratát, hogy mi tervet készítsünk számára a megvalósításról, hanem mert szeret - az Ő kegyelmének és szeretetének jele, hogy beszélni akar velünk. Mindig többet és jobbat tartogat számunkra, mint amit mi egyáltalán elgondolhatnánk vagy felfogni

⁷⁰⁹ Löwith i.m. 251.

képesek lennénk. Tulajdonképpen ez a hit. Nem látom és elképzelni sem tudom, de amit Ő mond, azt igaznak fogadom el.⁷¹⁰ Ahogyan Pál apostol fogalmaz: „Ezért bizakodjatok férfiak! Én hiszek az Istennek, hogy úgy lesz, ahogyan nekem megmondta.”⁷¹¹

A zsidó nép legnagyobb tragédiája, hogy sokan közülük - és pont a vallásos elit - azért nem ismerték fel Jézusban a Messiást, mert nem úgy jött el és „viselkedett”, ahogy azt Róla elképzelték, Tőle elvárták. Isten szavának helyét az annak alapján kialakított emberi elképzelések foglalták el, és ebben – vagyis saját magában – az ember mindig csalódik.

A zsidó nép történelme azt mutatja, hogy „Egyetlen szó sem veszett el azokból az ígéretek közül, amelyeket az Úr Izráel házában tett. Mind beteljesedett.”⁷¹² Igaz, sokszor nem úgy, ahogy várták és elképzelték. Akkor viszont ez igaz lenne a magyar népre is? Meglátásom szerint igen. A XVI-XVII. század eseményeinek ebben az összefüggésben történő szemlélésével az az üzenet kristályosodik ki, amit Madách így fogalmazott meg:

„Mózes meghalt! Le térdre, nemzetem!
Prófétád sírba szállott, és vele
A kétes küzdés fájdalmas kora. –
De, óh, ne hidd, hogy meddő volt azért
E gyász kor. – Nem, nem, az szülé ez újat,
Melynek csak kínja volt övé – virága
Miénk lesz, hogyha az új nemzedék
Bátran, s győzelmi hittel lép belé.”⁷¹³

⁷¹⁰ „Ábrám hitt az Úrnak, aki ezért igaznak fogadta el őt.” 1Móz15:6. Ábrahám ezért és így lett a hívők atyja, mert „Reménység ellenére is reménykedve hitte, hogy sok nép atyjává lesz, ahogyan megmondattott: „Ennyi lesz a te magod!” Mert hitében nem gyengült meg, amikor arra gondolt, hogy százesztendősi lévén, elhalt már saját teste, és Sára méhe is elhalt. Isten ígétét sem vonta kétségbe hitetlenül, sőt megerősödött a hitben dicsőséget adva Istennek, és teljesen bizonyos volt afelől, hogy amit Isten ígér, azt meg is tudja tenni. Ezért Isten ezt „be is számította neki igazságul”.” Róm4:18-22

⁷¹¹ ApCsel27:25

⁷¹² Józs21:45

⁷¹³ *Madách Imre: Mózes. Osiris Kiadó, Bp. 1999. 125.*

V. Összefoglalás

„Istennek szépséges, pompás és igen erős kártyajátéka van, csupa hatalmasságokból: császárból, királyokból, fejedelmekből van összeszedve s az egyiket a másikával üti: leszurdalja vagy lemészárolja, vagyis kiszaggatja, ledönti másikával az egyiket. X. nagyúr az alsó, a pápa a felső, a török a király, a császár a tízes.

Végül az Úristen kiosztja a lapokat, s a pápát a Lutherral üti, mert Isten kezében Luther az ász.”

Luther Márton⁷¹⁴

⁷¹⁴ Luther i.m. 22. Az Úristen Kártyája

Dolgozatomban azt vizsgáltam, hogy a magyar politika- és egyháztörténet XVII. századi eseményei hogyan hatottak a kor emberének felfogására, a protestáns történelemszemlélet alakulására, és ezt követtem nyomon főként a prédikációs irodalomban.

Tanulmányoztam témám vallás- és kortörténeti előzményeit, megvizsgáltam a protestáns történelemszemlélet eredetét, ó- és újszövetségi alapjait, fejlődését és változását az Erdélyi Fejedelemségben a XVII. században, különös tekintettel a század második felére.

Hangsúlyt helyeztem a szemlélet és megnyilvánulásai teológiai tartalmának és üzenetének bemutatására, egyrészt mivel a korban a vallás alapvetően határozta meg az élet- és világfelfogást - sőt a politikai események egyik fő mozgatórugója volt -, másrészt úgy találtam, hogy az eddigi kutatásokban ez kevésbé kapott szerepet.

A témámat érintő szakirodalom áttekintése során a legújabb kutatásokat igyekeztem előtérbe helyezni.

Vallástörténeti bevezetőmben a kollektív identitás, a kulturális emlékezet kialakulását és jelentőségét vázoltam a zsidó nép vallásfejlődésének bemutatásával, mely monoteizmusával és sajátos történelemértelmezésével, szemléletével a keresztény vallás és kultúra számára megalapozó jelentőségű.

Ezt követően áttekintettem a középkor és a reformáció teológiai fejlődését, és azokat az eszmeáramlatait – pl.: puritanizmus, coccejanizmus, enciklopédikus törekvések -, illetve képviselőit, amelyek és akik a magyar protestantizmusra hatást gyakoroltak.

Ennek kapcsán az erdélyi református iskolaüggyel és a peregrinációval is foglalkoztam.

A vallás- és eszmetörténeti háttér bemutatását követően megvizsgáltam a protestáns történelemszemlélet jellemzőit az Erdélyi Fejedelemségben a XVII. század második felében, amint az tetten érhető és kimutatható a nyomtatásban megjelent és széles körben elterjedt prédikációkban és imádságokban, illetve a bujdosók ránk maradt levelezésében.

Meglátásom szerint a prédikátorok, a bujdosók, a történetírók vagy a kor politikai elitjének történelemszemlélete abban a XVI. századi Magyarországon kialakuló bibliai alapú történelemszemléletben gyökerezik, amely a kor eseményeiben Isten tervének megvalósulását látta, saját korát apokaliptikus időnek élte meg.

A jelen nyomorúságában Isten bűneink miatt ránk következett büntetését fedezi fel, amiért letértünk az Általa megszabott útról, ezért a bűnbánat, a megtérés, a helyes istentisztelet és az engedelmisség – azaz a kegyes élet – szabadulásunk egyetlen módja.

Az isteni büntetést kiváltó bűnök a XVI-XVII. századi felfogás szerint a főbűnök – a 7 főbűn közül főleg a kevélység, a torkosság, a bujaság -, vagy a szociális bűnök, azaz a közösség vezetőinek a közösség ellen elkövetett vétkei, illetve a „protestáns főbűnök”, az Isten

személye ellen elkövetett bűnök - pl.: bálványimádás, káromlás, eretnokség, varázslás, babonaság, paráznaság, fös vénység, uzsoráság, ünneprontás/ünne p meg nem szentelése -, Isten szövetségének megszegése. A pártoskodást, széthúzást, az összefogás hiányát - amit minden prédikátor kiemel -, gyakran nem(csak) a bűnök, hanem a büntetések között tartják számon.

A történelmi eseményeket Isten ítélő és kegyelmező tetteiként értelmezik, a zsidó nép történetében keresnek és találnak magyarázatot és példát azokra. Hangsúlyozzák a megtérés, a kegyes élet, a szenvedő néppel vállalt szolidaritás, az önvizsgálat, a közösségépítés, a nehéz helyzetekben való kitartás fontosságát.

A XVII. század második felében a történelmi események hatására még inkább felerősödik a történelemszemlélet apokaliptikus jellege.

A korszak eszmeáramlatai - a puritanizmus, coccejanizmus, pietizmus - jól megfigyelhetők a prédikációkban, a kor emberének mentalitásában, szemléletében.

Szóllósi Mihály imádságoskönyvében - *Az Úrért s hazájokért elszéledett és számkivettett bujdosó magyarok füstölgő csepűje* - a zsidó és a magyar nép azonosítását láthatjuk – pl.: Magyar Izrael, Magyar Sion – több bibliai párhuzamot találunk, eseményeket, személyeket, történeteket hoz kapcsolatba a magyar nép vagy a protestánsok életének eseményeivel. Emellett megfigyelhető nála az az elképzelés, hogy Istennek segítenie kell népén, nemcsak a magyarságért, hanem saját dicsőségére.

A közös imádságokban főként ószövetségi történetekre, személyekre hivatkozik, az egyéni imádságokban több újszövetségi és zsoltáridézet és párhuzam található. Különösen gyakran hozza az egyiptomi szabadulás és a pusztai vándorlás történetét analógiaként, kedvelt párhuzama, Mózes kérése, hogy Isten menjen a néppel. Nem jellemző rá a bibliai üzenet aktuálpolitikai értelmezése, célja a bűnbánat, megtérés hirdetése, amelyhez allegorikus képeket, szimbolikus értelmezéseket, az analogikus-tipologikus exegézis módszerét alkalmazza.

Tofeus Mihály és Nagyari József az Apafi-kor nagy hatású prédikátorai, műveik – Tofeus Mihály: *A szent Soltarok resolutioja*, Nagyari József *tábori prédikációi* – alapvető forrásai a kornak és a szemléletnek egyaránt.

Mindketten a bűnbánatra és megtérésre helyezik a fő hangsúlyt, ám emellett megfigyelhetjük az ószövetségi gondolkodás sajátos elemeit, például a bűnösök isteni büntetésének hangsúlyozásában, vagy a coccejanus szövetségteológiát, a puritán kegyességi gyakorlatot és az ortodox kálvinizmus megnyilvánulását. Azonban a puritanizmus radikális állam- és társadalomfelfogásától elhatárolódnak.

Coccejus hatása Tofeus Mózes képét illetően mutatható ki leginkább, Voetius és Comenius is nagy hatással voltak rá. Coccejus egyes nézeteit elveti, de a szövetségteológiát és a tipologikus exegézist előszeretettel alkalmazza. Ortodox alapállását tükrözi, hogy ragaszkodik a predestinatio tanához, Istennek az emberrel kötött szövetségében is ennek megvalósulását látja. A tipológia megfigyelhető, a deuterónómista történelemszemlélet jellemző Nagyari magyarázataira is, teológiai fejtegetéseket nem találunk nála.

Mózes, Gedeon, Dávid, Ábrahám a mindhármuk által kedvelt és a leggyakrabban példaként állított őszövetségi személyek. Tofeus számára Mózes alakja nemcsak a prédikációiban tölt be jelentős szerepet, hanem szinte példaképének is tekinti.

Nagyari Sault, mint az emberek által nem támogatott, de Isten által kiválasztott és sikeres vezért állítja párhuzamba Apafi személyével és helyzetével.

A bujdosók történelemszemléletében a kiábrándultság és a múlt felé fordulás inkább felismerhető, mint a kitartásra buzdítás, de a bűnbánat és megtérés hangsúlyozása itt is megmarad. Ők nem prédikátorok, ebből következően nem megalapozzák és kifejtik a szemléletet, hanem átveszik és alkalmazzák. Azért tartottam fontosnak a bujdosók levelezésének vizsgálatát, mert ez a csoport helyzeténél fogva a mindennapjaiban megéli mindazt, amit a prédikátorok hirdetnek, bennük koncentrálódik és kristályosodik ki a protestáns történelemszemlélet, leveleikben annak letisztult összefoglalását hagyták ránk.

Cserei Mihály Históriája szintén alátámasztja azt a vélekedésem, hogy a protestáns történelemszemlélet nemcsak a prédikátorok „sajátja”, hanem a korabeli gondolkodást jellemző és meghatározó eszme.

Fontos elemet képviselt továbbá a magyar nemzeti hivatástudat eszméje - a kereszténység védőbástyája küldetés - és a reformatori teológia, különösen a kegyelemtan.

Természetesen a szemlélet és annak alakulása nem mentes a nyugat-európai hatásoktól, ezt az egyes szövegrészek párhuzamba állításával igyekeztem kimutatni például a világi felsőbbség, a háború és béke kérdésének teológiai és jogi megközelítését, vagy a világvége időpontjának kiszámítását célzó spekulációkat illetően.

A prédikátorok történelemszemlélete abban az eklektikus teológiai eszmerendszerben gyökerezik, amely a XVII. század szellemi mozgalmait, irányzatait magába olvasztva és ötvözve apokaliptikus-eszkhatologikus nézőpontból szemlélte és értelmezte az eseményeket, és bibliai síkon élte meg azokat.

A nemzeti önszemlélet és közösségértelmezés a zsidó magyar sorspárhuzamon alapult, amely az Isten általi kiválasztottság és az ebből fakadó küldetéstudat vallásos meggyőződésével párosulva reményt, erőt és célt tudott adni a magyar nép történelmének legválságosabb

időszakában, ezzel nagyban hozzájárulva megmaradásához. Az összetartozás alapját és tartalmát jelentette térbeli és időbeli korlátok fölé emelkedve, és megalapozta a realitással tudatosan szembeforduló, a hazát és a nemzetet nem a történelmi-politikai keretek között, hanem egy ideális, eszmei síkon értelmező gondolkodásmód kialakulását.

A XVII. században ez az ideális, eszmei sík tulajdonképpen „isteni sík” volt, középpontjában azzal a felismeréssel, hogy az ember önmagát csak egy közösség részeként értelmezheti, a legfőbb közösség pedig túlmutat az ember-ember kapcsolaton – noha ez is része.

A legfontosabb cél Isten közösségébe tartozni, az igaz egyház, a Krisztus teste tagjának lenni a szeresd az Urat, a te Istenedet, és felebarátodat, mint önmagadat krisztusi tanítás szerint⁷¹⁵.

Ennek alapján önmagamát Isten megváltott, szeretetközösségébe fogadott gyermekének tekintem - mivel Ő annak tekint -, a másik embert testvéremnek Őbenne, a körülöttem történő eseményekben pedig Isten terve megvalósulását fedezem fel. Ez az elgondolás elsősorban nem a protestáns történelemszemlélet vagy a reformáció eleme és következménye, hanem a történelem üdvtörténetként való értelmezése, az időbeli és térbeli korlátok közé szorított földi élet isteni perspektívában történő szemlélése. Annak felismerése és elismerése, hogy Ő az egyetlen, a mindenható, az örökkévaló Isten, Aki előre elrendelt terve alapján cselekszik.

Minden személy és történés az isteni tervbe illeszkedik, annak része, legyen például a hódító Asszíria vagy az Oszmán Birodalom. Ebben az összefüggésben nincs különbség az ószövetségi próféták és a XVII. századi prédikátorok között sem. Mindannyian megkapták ezt a látást Istentől és a feladatot üzenetének, megtérésre hívó szavának továbbadására.

Számukra a történelmi események apokaliptikus értelmezése, a bibliai alapú nemzeti identitás kifejtése másodlagos szerepet tölt be. Az első helyen, a középpontban Isten áll, Ő a célja és értelme mindennek. Tisztában voltak azzal, amit egy XVII. századi református ének így fogalmaz meg:

„Nincs oly tudós sehol, ki megtanít útna,
A bölcs nem fejt meg törvényedet sohasem;
Te fejtet meg nekünk, te, hű szíveknek Atyja,
Kinek szavát lesem, kinek szavát lesem.

...

Szólj, dicsőséged úgy még szebben tündökölhetsz,
És mindörökre nő, és mindörökre nő.”⁷¹⁶

⁷¹⁵ Mt22:37-39

⁷¹⁶ Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Bp. 1964. 512. dicséret 3. és 6. verse. A szövegét írta Pierre Corneille (1606-1684) francia költő és drámaíró, fordította Áprily Lajos.

Summary

In my dissertation I investigated on what effects were taken by the political and church history events of the seventeenth century in the contemporary thought, the Hungarian protestant history interpretation, and manifestations of these in the sermon literature.

I worked at the origin of the protestant history approach, its basics on the Bible and israelite beliefs. I analysed development of the idea in consideration of the late decades of the seventeenth century and conception in Transylvania in the second part of the seventeenth century. I emphasized the theological contents and message of the protestant outlook, because the religion was the basic attitude to life world and the main inducement of the political events, on the other hand, I find out that the previous search is not focus on theological viewpoint. I exhibit significance of collective identity, cultural recollection, and israelite religious development, which is momentous basic of the christian religion and culture.

West European ideal background is observable in the documents of the era – for example cocceianism, puritanism, encyclopedic thoughts. I surveyed theological development in the middle ages until reformation, and brought forward the great influence scholars and professors.

In my view the Hungarian protestant history interpretation grew up in the sixteenth century, and its further evolution was continued in the seventeenth century. In the second part of the seventeenth century the apocalyptic character of the protestant history interpretation came to the front. The theological development of reformation and the political and wartime events in the period had an effect on the people of the era, and formed history explanation with biblical foundations. According to this israelite confidence the preachers attracted attention that the sin of people had caused these tragical events, that is to say penalty. They were preaching the only way of redemption is conversion, penitence, praise of God, namely the way of faith. Their ambition is benignant, gracious lifestyle.

Tofeüs, Nagyari made a big impression on principality, they and other protestant preacher, like Szöllösi authored by a prayer book for fugitives, kept going this interpretation on the basis of deuteronomist historical presentation. In every sermon they expounded the actual political and military events, and explained their cautions.

I examined the correspondence of the fugitives and the most famous historical narrative by Cserei, in order to certify my supposition that the protestant history approach was a wide range point of view in the seventeenth century.

Felhasznált irodalom

Források

A Magyarországi Református Egyház Hitvallási Iratai. A Heidelbergi Káté. A második Helvét Hitvallás. MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp. 1992.

Beke Antal: Geleji Katona István levelei Rákóczyhoz. ItK, 1894, 336-346.

Deák Farkas: A bujdosók levéltára. Bp., 1883.

Deák Farkas: Gróf Thököly Imre levelei Bp. 1882.

Dörömbözi János szerk.: Apokalipszisek. Vál. és Utószó: Adamik Tamás. Telosz Kiadó, Bp. 1997. (Apokrif Iratok sorozat)

Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Bp. 1964.

Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. I-X. Válogatta és összeállította: Makkai László. Bp. 1941.

Gróf Széki Teleki család Levéltára. Teleki Mihály levelezése. A gróf Teleki család marosvásárhelyi családi levéltárának okmányai (és más helyről gyűjtött Teleki-levelek, pl.: hosszúfalvi könyvtár), kiadja a széki gróf Teleki család és az MTA költségén a Magyar Történelmi Társulat (Magyar Történelmi Társulat, Athenaeum, Bp.) szerk.: Gergely Sámuel.

I. kötet (1656-1660) 1905.

II. kötet (1661-1663) 1906.

III. kötet (1664-1666) 1907.

IV. kötet (1667-1669) 1908.

V. kötet (1670-1671) 1910.

VI. kötet (1672-1674) 1913.

VII. kötet (1675-1677) 1916.

VIII. kötet (1678-1679) 1926.

Grotius, Hugo: A háború és a béke jogáról. Kriterion, Bukarest, 1973.

Győri L. János: Nagyari József tábori prédikációi. Debrecen, 2002.

Kálvin János Institutioja. Ford.: Victor János. Stichting Hulp Oos Europa, Bp. 1995.

Károli Gáspár: Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencsájének okairul: melyből megérthetni, mi az oka az Magyarországnak is romlásának és fejedelmeknek szerencsétlenségeknak és micsoda jelenségekből esmérhetjük meg, hogy az Istennek ítéleti közel vagyon. Debrecen, 1563. RMK 52.

Kemény János: Ruina exercitus Transsylvanici. In: Magyar remekírók: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1980.

Laskai János válogatott művei. Magyar Justus Lipsius. (A bevezetőt írta Tarnóc Márton) Bp. 1970.

Luther, Martin: Asztali beszélgetések. Válogatta, összeállította, jegyzetekkel ellátta és fordította: Márton László. Helikon Kiadó, 1983.

Madách Imre: Mózes. Osiris Kiadó, Bp. 1999.

Magyarországi Evangélikus Egyház énekeskönyve. Luther Kiadó, Bp. 2006.

Medgyesi Pál: Erdély romlásának okairól. Az előszót és a jegyzeteket írta: Szigethy Gábor. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1984. RMK 934.

Miklósvárszéki Nagyajtai Cserei Mihály Históriaja 1661-1711. A szerző eredeti kéziratából Kazinczy Gábor által. Pest, 1852.

Rimay János írásai. Kőszeghy Péter szerk.: Régi Magyar Könyvtár. Források 1. Balassi Kiadó, Bp. 1992.

Régi magyar költők tára II. XVI. századbeli magyar költők művei 1527-1546. szerk: Szilády Áron. MTA Könyvkiadó Hivatala, Bp. 1880.

Régi magyar költők tára, XVII. század. 14. kötet. Énekek és versek (1686–1700). Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Jankovics József. Akadémiai, Bp. 1991.

Szöllősi Mihály: Az Úrért s hazájokért elszéledett és számkivettetett bujdósó magyarok füstölgő csepűje. Kolozsvár, 1676. Reprint: Bp., 1935. RMK 1196.

Tofeus Mihály: A szent Soltárok resolutioja és azoknak az erdélyi fejedelmi evangelica reformatata udvari szent ecclesiára lélek és igasság szerint való szabása. Kolozsvár, 1683. RMK 1302.

Új fordítású Biblia. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1992.

Varga Imre szerk.: A kuruc küzdelmek költészete. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977.

Vanyó László szerk.: Apokrifek. Szent István Társulat, Bp. 1988. (Ókeresztény Írók II.)

Szakirodalom

Ágoston István: A magyarországi puritanizmus gyökerei; Bp. 1997.

Aharoni, Yohanan – Avi-Yonah, Michael: Bibliai Atlasz. Szent Pál Akadémia Bp. 1999.

Antognazza, Maria Rosa – Hotson, Howard szerk.: Alsted and Leibniz on God, the magistrate and the millennium (texts edited with introduction and commentary by). Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1999.

Asselt, Willem J. van.: The federal theology of Johannes Cocceius (1603-1669). Leiden-Boston-Köln, Brill, 2001.

Assmann, Jan: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz Kiadó, Bp. 1999.

Assmann, Jan: Uralom és üdvösség. Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában. Atlantisz Könyvkiadó, Bp. 2008.

Bartók István: XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai. ItK 1991. 1-24.

Bartoniek Emma: Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. MTA Könyvtára, Bp., 1975.

Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története. Bp. 1937.

Benda Kálmán szerk.: Magyarország történeti kronológiája II. 1526-1848. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983.

Bene Sándor szerk.: „Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai. Gondolat Kiadó, Bp. 2006.

Bényei Péter – Gönczy Mónika szerk.: Nemzet – identitás – irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban. Debrecen, 2005.

Bíró Sándor – Bucsay Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán: A Magyar Református Egyház története. Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiája, Sárospatak, 1995.

Bitskey István: A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban. In: Bényei Péter – Gönczy Mónika szerk.: Nemzet – identitás – irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban. Debrecen, 2005. 13-33.

Bitskey István: Virtus és poézis. Az önszemlélet és nemzettudat toposzai Zrínyi műveiben. In: Bényei Péter – Gönczy Mónika szerk.: Nemzet – identitás – irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban. Debrecen, 2005. 34-65.

Bitskey István – Oláh Szabolcs szerk.: Religio, retorika, nemzettudat régi magyar irodalmunkban. Debrecen, 2004.

Bloch, Marc: A történész mestersége. Osiris Kiadó, Bp. 1996.

Boros Gábor főszerk.: Filozófia. Akadémiai Kiadó, Bp. 2007.

Bozzay Réka – Ladányi Sándor: Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918. Szögi László szerk.: Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban. 15. ELTE Levéltára kiadványa. Bp. 2007.

Bright, John: Izráel története. Kálvin Kiadó, Bp. 2001.

Colijn, Jos: Egyháztörténelem. Sárospatak, 1996.

Császár Károly: Medgyesi Pál élete és működése. Bp. 1911.

Csorba Dávid: „A’ sovány lelket meg-szépíteni”. Debreceni prédikátorok (1657-1711). Hernád Kiadó, Nyíregyháza, 2008.

Eco, Umberto: A tökéletes nyelv keresése; Bp. 1993.

Eliade, Mircea: A szent és a profán. A vallási lényegről. Európa Könyvkiadó, Bp. 2009.

Eliade, Mircea: Az örök visszatérés mítosza. Európa Könyvkiadó, Bp. 2006.

Eliade, Mircea: Kovácsok és alkimisták. Cartaphilus Kiadó, Bp. 2004.

Eliade, Mircea: Misztikus születések. Európa Könyvkiadó, Bp. 1999.

Eliade, Mircea: Vallási hiedelmek és eszmék története. Osiris Kiadó, Bp. 2006.

Fabiny Tibor: A keresztény hermeneutika kérdései és története. I. A prekritikai korszak: az első századtól a reformáció koráig. Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp. 1998.

Fabiny Tibor szerk.: Az első latin nyelvű hermeneutika. Tyconius Szabályok könyve. Liber regularum Tyconii. Ford.: Czachesz István. Hermeneutikai Füzetek 12. Sorozatszerk.: Fabiny Tibor. Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp. 1997.

Fazakas Gergely Tamás: Közösségértelmezések a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben. (A panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfaji és antropológiai kérdései). Doktori értekezés, Debreceni Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2008. Hozzáférés: <http://hdl.handle.net/2437/78420>

Fazakas István: Erdély nagy pedagógusai. Bibliotheca Transsylvanica 54. sorozatszerk.: Kozma Mária. Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda, 2007.

Fazakas István: Tanügyi rendszerek Erdélyben a XVIII. század végéig. Bibliotheca Transsylvanica 44. sorozatszerk.: Kozma Mária. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2006.

Gánóczy Sándor – Scheld, Stefan: Kálvin hermeneutikája. Szellemtörténeti feltételek és alapvonalak. Kálvin Kiadó, Bp. 1997.

Gömöri György: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526-1789. Szögi László szerk.: Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban. 14. ELTE Levéltára kiadványa. Bp. 2005.

Gunst Péter: A magyar történetírás története. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995.

Hargittay Emil: Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében. *Historia Litteraria* 25. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2009.

Hargittay Emil: Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben. *Historia Litteraria* 10. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2001.

Hegyí Ádám: Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526-1788. Szögi László szerk.: Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban. 6. ELTE Levéltára kiadványa. Bp. 2003.

H. Hubert Gabriella: A régi magyar gyülekezeti ének. *Historia Litteraria* 17. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2004.

Hotson, Howard: Johann Heinrich Alsted 1588-1638. Between Renaissance, Reformation, and Universal Reform. Clarendon Press, 2000.

Hotson, Howard: Paradise Postponed. Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism. Dordrecht/Boston/London, Kluwer Academic Publishers, 2000.

Imre Mihály: A Vizsolyi Biblia egyik forrása. Petrus Martyr. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2006.

Imre Mihály: „Magyarország panaszja”. A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában. Kossuth Egyetemi Kiadó, Csokonai Universitas Könyvtári Sorozat. 1995.

Karasszon István: Az óizraeli vallás. Bp. 1994.

Kathona Géza: Károlyi Gáspár történelmi világképe. Tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből. Theológiai tanulmányok 75. Debrecen, 1943.

Kathona Géza: Tofeusz Mihály kora szellemi áramlataiban. In: Varjas Béla szerk.: Irodalom és ideológia a 16-17. században. Akadémiai Kiadó, Bp. 1987. 401-425.

Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században. *Historia Litteraria* 5. Universitas Könyvkiadó, Bp. 1998.

Keserű Bálint szerk.: Adattár a XVI-XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szeged, 1994.

Klaniczay Tibor szerk.: A magyar irodalom története 1600-1772-ig. Akadémiai Kiadó, Bp. 1964.

Klaniczay Tibor: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Budapest, 1982.

Knapp Éva: Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI-XVIII. században. Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez. *Historia Litteraria* 14. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2003.

Koncz József: Tofeusz Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete. Kolozsvár, 1893.

Köpeczi Béla főszerk., *Makkai László - Mócsy András - Szász Zoltán* szerk.: Erdély története 1-3. Akadémiai Kiadó, Bp. 1986.

Kőszeghy Miklós: A négy világbirodalom koncepciója Dániel könyvében (Dán2). In: *Aelius Aristeidész: Róma magasztalása. Fordítás és kísérő tanulmányok*. KRE BTK. Ókortörténeti Tanszék kiadványai II. 2002. 147-152.

Kulcsár Péter: Humanista történetírók. Budapest, 1977.

Ladányi Sándor: A coccejanismus jelentkezése és hatása a magyar református teológiai gondolkodásra a 17-18. században – különös tekintettel a bibliai tudományokra. In: *Ostium in caelo*. Jubileumi kötet dr. Bolyki János teológiaprofesszor 75. születésnapjára. KRE HTK Ráday Könyvesház, 2006. 191-196.

Ladányi Sándor: A hollandiai neo-kálvinizmus („kuyperianizmus”) hatása a Magyarországi Református Egyházban. Magyar diákok az amsterdami Szabad Egyetemen. Károli Gáspár Református Egyetem Idegennyelvi Lektorátusa kiadása. Bp. é.n.

Láng Benedek: Rajmundus Lullus és az Ars Magna. Magyar Filozófiai Szemle, 1997/1-2. 187-216.

Löwith, Karl: Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei. Atlantisz Kiadó, Bp. 1996.

Luffy Katalin: Temető Jajjokan kezdtem én. Beszédmód és íráshasználat az erdélyi fejedelemsválság idején. Doktori értekezés, Debreceni Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2008. Hozzáférés: <http://hdl.handle.net/2437/78446>

Luffy Katalin: Változatok a temetési beszédre. In: Gábor Csilla szerk.: Mindennemű dolgok változása. Hagyományok, források, távlatok. Kolozsvár, 2004. 139-155.

Makkai László: A magyar puritánok történelemszemlélete in.: Theologiai Szemle XXI (1978) 342-345.

Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952.

Makkai László szerk.: Történelmi olvasókönyv II. Forrásszemelvények. Tankönyvkiadó, Bp. 1974.

McGrath, Alister, E.: Bevezetés a keresztény teológiába. Osiris Kiadó, Bp. 1995.

Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572-1647). Humanizmus és reformáció 26. Balassi Kiadó, Bp. 2002.

Nagy Júlia: Református kollégiumi irodalom és kultúra a XVIII-XIX. században. Változó Világ 38. Press Publica, Bp. 2000.

Óze Sándor: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. Bp. 2006.

- Óze Sándor*: A Molnár Erik-vita és a Mohács-szindróma. In: Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. PPKE BTK, Piliscsaba, 2004. 360-427.
- Óze Sándor*: Apokaliptika és nemzettudat a 16. századi Magyarországon. In: Bitskey István – Oláh Szabolcs szerk.: Religio, retorika, nemzettudat régi magyar irodalmunkban. Debrecen, 2004. 112-125.
- Óze Sándor*: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Bp. 1991.
- Óze Sándor*: Nemzettudat és historiográfia. Hamvas Intézet, Bp. 2009.
- Óze Sándor*: Virrasztó darvak. Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből. PPKE BTK TTI. Piliscsaba, 2008.
- Óze Sándor – Medgyesy-Schmikli Norbert szerk.*: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára 1. PPKE BTK – METEM, Piliscsaba – Budapest, 2005. (Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti konferenciák 1/1, 1/2.)
- Pach Zsigmond Pál* főszerk, R. Várkonyi Ágnes szerk.: Magyarország története 1526-1686 II. Akadémiai Kiadó, Bp. 1985.
- Petrőczy Éva*: Puritánia: Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmából. Historia Litteraria 20. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2006.
- Péter Katalin*: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Siralmas Panasz keletkezéstörténete. Bp. 1973.
- Péter Katalin*: A magyar romlásnak századában. Bp. 1975.
- Péter Katalin*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Ráday Gyűjtemény, Bp. 1995.
- Popkin, Richard, H.*: The Third Force in Seventeenth – Century Thought. Leiden-New York-København-Köln. Brill, 1992. (Brill’s Studies in Intellectual History, 22.)
- Postma, Ferenc*: Franeckeri akadémiai nyomtatványok nyomában. Három romániai tanulmányút élményei (1991-1993). A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 191. Debrecen, 1998.
- Postma, Ferenc*: Franeckeri akadémiai nyomtatványok nyomában. Negyedik erdélyi tanulmányút élményei (1994). A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 210. Debrecen, 1999.
- Postma, Ferenc – Sluis, Jacob van*: Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585-1843. Leeuwarden, Fryske Akademy, 1995.
- Pukánszky Béla – Németh András*: Neveléstörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1994.

P. Vásárhelyi Judit: Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai. Historia Litteraria 21. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2006.

Révész Imre: A magyarországi protestantizmus történelme. Bp. 1925.

Révész Imre: Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban. Bp. 1948.

Rózsa Huba: Az Ószövetség keletkezése I. Szent István Társulat, Bp. 1999. (3. átdolgozott és függelékkel kiegészített kiadás)

Rózsa Huba: Az Ószövetség keletkezése II. kötet. Szent István Társulat, Bp. 2002. (3. átdolgozott kiadás)

Rózsa Huba: Üdvösségközvetítők az Ószövetségben. Szent István Társulat, Bp. 2005. (II. javított kiadás)

R. Várkonyi Ágnes: A királyi Magyarország 1541-1686. Tudomány-Egyetem sorozat, egyetemi tankönyv, Vince Kiadó, Bp. 1999.

R. Várkonyi Ágnes: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején (1526-1711). In: A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Kossuth Kiadó, Bp. 1964. 27-78.

R. Várkonyi Ágnes: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660-1711. Nemzet és emlékezet. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1984.

R. Várkonyi Ágnes: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Gondolat Könyvkiadó. Bp. 1978.

Sinkovics István szerk: Történelmi olvasókönyv III. Forrásszemelvények. Tankönyvkiadó, Bp. 1980.

Soggin, J. Alberto: Bevezetés az Ószövetségbe. Kálvin János Kiadó, Bp. 1999.

S. Varga Katalin: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve: Textus és értelmezés. Historia Litteraria 24. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2008.

Szabó András szerk: Mezőváros, reformáció és irodalom. 16-18. század. Historia Litteraria 18. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2005.

Szabó András kiad.: Szenci Molnár Albert naplója. Historia Litteraria 13. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2003.

Szabó Géza: A magyar református ortodoxia. A XVII. század teológiai irodalma. Bp. 1943.

Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. Az 1531-1711 megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. MTA, Bp. 1879.

Szabó Péter: Az Erdélyi Fejedelemség. Kulturtrade Kiadó, Bp. 1997.

Szelestei N. László kiad.: Naplók és útleírások a 16-18. századból. Historia Litteraria 6. Universitas Könyvkiadó, Bp. 1998.

- Szentpéteri Márton*: A grammatika oktatásának kombinatorikus módszere Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban. ItK. 1998. 437-458.
- Szentpéteri Márton*: Alsted kombinatorikus szónoklattanának posztumusz kiadása Piscator Rudimenta Oratoriae-jában. ItK. 2000. 129-164.
- Szentpéteri Márton*: Egyetemes tudomány Erdélyben. Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány. Universitas Kiadó, Bp. 2008.
- Szilárdfy Zoltán*: Ikonográfia – Kultusztörténet. Képes tanulmányok. Balassi Kiadó, Bp. 2003.
- Szűcs Jenő*: A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge. In: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Bp. 1974.
- Tarnóc Márton*: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Gondolat, Bp. 1978.
- Tóth Kálmán*: Őszövetségi bevezetés. KRE HTK, Bp. 1995.
- Tóth Zsombor*: A koronatanú: Bethlen Miklós. Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus. Csokonai Könyvtár, 40. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007.
- Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései 1540-1690. Bp. 1976.
- Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540-1690. Bp. 1980.
- Trócsányi Zsolt*: Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig. Bp. 1972.
- Tüskés Gábor*: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai. (Nádasdi János). Historia Litteraria 3. Universitas Könyvkiadó, Bp. 1997.
- Tüskés Gábor – Knapp Éva*: Az egyházi irodalom műfajai a 17-18. században. Tanulmányok. Argumentum Kiadó, Bp. 2002.
- Vanyó László*: Az ókeresztény egyház irodalma I. Az első három század. Jel Kiadó, Bp. 2000.
- Vanyó László*: Az ókeresztény egyház irodalma II. A 4-8. század. Jel Kiadó, Bp. 1999.
- Zoványi Jenő*: A coccejanizmus története. Tanulmány a protestáns theologia multjából. Bp. 1890.
- Zoványi Jenő*: Kutatások a bujdosó magyarok füstölgő csepüje szerzője után In: Trócsányi Zoltán szerk.: Magyar Könyvszemle, LXIV. Bp. 1940. 165-169.
- Zoványi Jenő*: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp. 1911.

Lexikonok

- Encyclopaedia of Religion and Ethics 1-13. szerk.: Hastings, James, Edinburgh, 1908-1926.
- Keresztyén Bibliai Lexikon I-II. szerk.: Bartha Tibor. Kálvin Kiadó, Bp. 2000.

Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. szerk.: Ladányi Sándor. 3. javított és bővített kiadás. Bp. 1977.

Révai Nagy Lexikona. Babits Kiadó, Szekszárd, 1995-1996.

Theologische Realenzyklopädie 1-36. Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1977-2004.

Új Magyar Irodalmi Lexikon I. főszerk.: Péter László. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994.